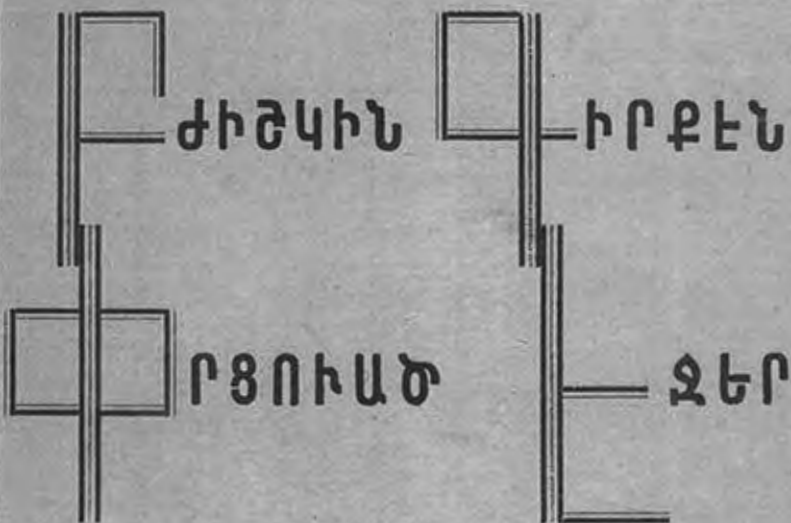

ՌՈՒՐԷՆ ՍԵՒԱԿ

(ՏՕՔԹ. Ռ. ՋԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ)

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՐԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԶԷՄ

813.63

1943

ՍԻ

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՒԱԿ

(ՏՕՔԹ. Ռ. ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ)

Նախ Գլ. Գրասրահի
 3.11.91
 Հայաստան

ԺԻՇԿԻՆ

ԻՐԲԷՆ

ՐՑՈՒԱԾ

ԶԵՐ

ՏՄԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՐԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ

ՋԻԶԵՅ

1943

114

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Կը հրատարակենք Ռ. Սեւակի (1885-1915) «ԲԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ ՓՐՅՈՒԱԾ ԷՋԵՐ»ը, ու չենք խորհիր քե սպաժամ ձեռնարկ մը կը կատարենք:

Հեղինակ մըն է, որուն քե՛ գրական եւ քե ներքին՝ անհասական աշխարհը, անսովոր քափանցումով ապրումներ, սեւեռումներ տուած է մեր գրականութեան: Բացարձակ գնահատման մը չէ որ կը փորձենք՝ անոր գրական արժանիներուն: Բայց դժուար է զինք մօտեցնել իր սերունդէն իր կազապարը ունեցող ուրիշ գրողի մը, որուն մեջ գիտնականի մը անհրաժեշտ ցամափութիւնը, մարդկային ցաւերուն տալանապը, բանաստեղծ-նոգիի մը տաղտուքիւնը այնքան համեմատութեան իրար պատշապանէին:

Ռ. Սեւակ գեղեցիկ մեկ նմոյժն է հետզհետէ ցանցառող ազնուական այն մարդոց որոնք նիւրիքն, գիտութեան, չոր օրէններու կեիտէն իրենց զիրենք ձերբազատեալ են մեր գրականութեան սկզբնական տրջանին, եւ իբրեւ գիտուն, բժիշկ, անտեսագէտ, դաստառ ծառայիչ են անոր, բոլորակներ, սիրտբաց, ազնուական տալանապար մը: Ջարբօնի Սերունդին մեծ դեմքերն էին անոնք:

Ներկայ հատորիկը վկայութիւն մըն է այդ մարդէն, գիտունէն, բժիշկէն: Ջայն կը կազմեն

վիպակներ՝ որոնց ընթերցումը կ'աւարտենք ան-
դրագարձովը մեր մարդու արժանապատուութեան
անազատ պահուելուն՝ մեր իսկ կողմէ, մեր իսկ
նիգով, կամֆով, գիտակցութեամբ — որովնե՛սեւ
անոնք նոյն ասեմ մեր մտքին կը պարզեն ստոյգ
նշմարտութիւններ՝ գիտական, բնախօսական, կեն-
սաբանական եւ հոգեբանական աշխարհներէ,
որքան հանելի պարզութեամբ, նոյնքան ալ հաս-
տատու մասշտի մատուցումով:

Ու կը խորհինք քե այսօր եւս նուազած չե
անհրաժեշտութիւնը նման ձեռնարկներու ծաւա-
լումին: Քանի որ երիտասարդութիւնն է ժողո-
վուրդի մը կենսունակութեան անեղջ եւ ստեղծա-
գործ կրակը: Ու երիտասարդը ի՛նք պէտք է գիտ-
նայ տարողութիւնը իր ներքին ուժերուն, գաղտ-
նիքը՝ անոնց կարելի օգտագործումին, ինչպէս
նաեւ հաւանական ալ վասնումներուն, մահա-
ցընող ալ սպառումներուն . . . :

Տուած ըլլալու համար աշխարհը եւ ողբեր-
գութիւնը այս վիպակներուն՝ կը դնենք այսեղ,
մեր ձեռքի տակ եղող, Յ. Օսականի «Պատմու-
թիւն Արեւմտահայ Գրականութեան» անսիւս բայց
շեղ շարքէն Ռ. Սեւակի այս գործին մասին հաս-
տատու մը . —

*« . . . կը հետեւի թէ վիպողը պիտի զբաղի նա-
խասիրաբար բարոյական երևոյթներով որոնց զսպա-
նակները գրուած ըլլան ժանա հիւանդութիւններու*

ակունքին, Յետոյ, կայ տակաւին գրագէտին ալ մտա-
զրուեթիւնը: Այդ վիպակները գրուած են լրագրին հա-
մար: Ունին օգտապաշտ զօրաւոր նկարագիր: Անոնք
գրողին խղճմտութիւնը, փառասիրութիւնը, խուլ ու
անորակելի ձգտումները փորձի ենթարկելէ աւելի,
պայմանաւոր են զանգուածներ լուսաւորելու
թեամբ: Ստեղծել ըուռն օարսափ մը, մանաւանդ այն
քանի մը հիւանդութեանց հասցէին որոնք խուսա-
փելի են մեծ մասով բայց որոնց գործած աւերը կը
հանդիսանայ ամէնէն ընդարձակը: Մտնչեւոր «Խե-
րեզմանը որ գտտական նիւթն ունի պատանիները
դարնող բոլորովին ձրի, բռնի նարուած հիւանդու-
թիւնը, գեղեցիկ նմոյշ մըն է Սեւակի օգտապաշտ
ձգտումներէն: Շրջանակ, տիպարներ, տուամա հոս կը
մնան իրենց իրաւունքներուն տէրը, ու կը կառու-
ցանեն վիպակը: Ուրիշ չէ նեո Խենքը: Շքեղ էջ մըն
է Կոստենիը, ուր ցաւերուն ամէնէն երիտասարդը կը
զարնէ, տարիներով դարանակալ սպասելէ վերջ, իր
ուսումը աւարտած ու հայրենիք վերադառնալու
պատրաստուող համալսարանականը: Հազիւ քանի մը
գոյն, դարհուրանքի այդ հիւանդութիւնը թեւադրե-
լու համար անհրաժեշտ, սակայն: Մնացածը հոգին
է այդ երիտասարդին, անոր արեան աննահանջ ծայ-
ները, անոր ողբերգական քայքայումը: Ձեմ պատմեք
վիպակը, բայց կը զբկեմ ընթերցողը այդ քանի մը
էջը լայնցնող զլուխ-գործոցին, որուն մէջ, ամբողջ
ժողովուրդի մը դարաւոր փորձառութիւնը՝ անցնող թրո-
չունէն սպասելու ինչ որ գետինը պիտի շտայ իր աչ-
քերը գոցելու հարկադրուած պանդուխտին, քովիկը՝
սա նոր փորձառութեան՝ որ մեր գրականութեան ամէնէն
մեծ քանի մը անուանները արեւնատիպ պարտադրեց
մեր հիացման ու զիրոյն, կը գտնեն իրենց ամէնէն
յուզիչ կերպարանքը: Սեւակ գրագէտ մըն է հոն:

նոյն քան իրաւ՝ սրաի էջ մըն է «Պոլսեան Հարսանիքի» վերնագրուած կտորը. հովուերգական ու խորունկ, ուր երկու սիրտերու յաւիտենական հէքեաթը կը նորոգուի այն քան ինքնատիպ բնականութեամբ, և զոր կազմելու՝ յօրինելու ասին Ռ. Սեւակ այն քան ամուր փորձութիւններու դիտցած է դիմադրել, այն աժան բանաստեղծութեան չարիքին որուն հեշտագին սպասն էր ըրած այն քան տարիներ, երգելու համար պարզ բան մը, այն քան աղմկոտ, գայթակղութիւն փնտռող շեշտով, և այն միւս չարիքին որ սուղ բանաստեղծութիւնն է այս անգամ, Պոլսեցիներուն մօտ այն քան ընտանի ու թանկ նոյն ատեն. Սեւակ, մինչև սկզբներուն ծուծը գրագէտ, ըսել կ'ուզեմ կեանքի ամէն երևոյթները արուեստի բարձրացնելու հետամուտ, այդ կտորին մէջ եղած է քիչ գրագէտ: Այդ յօդուածը ինձի կը թելադրէ ուրիշ ալ մտածումներ: Հոն պատմումը մնացած է գերծ բոլոր հովուերգութեանց մօտ թաքուն եսակերպանութենէն: «Հարսանիք», վերջին վերլուծումով, սեղան մըն է զոր պիտի ուզեն առանձին, իրենց համար միայն: Սեւակ իր խառնուածքին կօրը կուտայ, երբ այդ քան անբնական պատահար մը չի վարանիր իր տիրական եղանակին, շեշտին վերածել, որ ազնուական մտադրութիւնն է ցաւը, դժբախտութիւնը նուաճելու: Այդ պատմուածքը սելի իրեն համար նիւթական շրջանակ լողանն ու Բարիզը: Մեծ քաղաքներու եսապաշտ օտարութիւնը մեր ժողովուրդը կը պատկերէ մտղ սիրով, Ամուսնութիւնը, իր ամէնէն տաղտկալի ձևակերպութիւններն իսկ պատրուակ են Սեւակի համար խոր ու իրաւ դիտելու: Ու ինչպէս որ Քայքայումին մէջ (Ս. Պարթևեան), արագ արագ քաղուած քանի մը գիծեր կը բաւեն ընդմիշտ մեր ներքը սեւեռելու եթէ ոչ լման դասակարգեր, գէթ կը յաջողին մարդոց ան-

կորուստ պատկերներ կախել, մեր փորձառութիւնները տարօրէն կերպազրոյ, նոյնպէս, այդ պատմուածքը, անշուշտ նուազ խտութեամբ, բայց աւելի պարկեշտ, հայեցի, մեղի համար նոյնիսկ հաճելի մարդկայնութեամբ մը կը սկսեալ մեր մտքին մէջ նկարագրուեն, հոգիի պահեր, երբեմն աւելի ընդարձակօրէն՝ յուզումներ, այսինքն գրագէտով մը նուաճելի ազնուական արարքներ: Հայ թէ օտար, Սեւակի մարդերը կը պահեն տառապանքին սրտառուչ կնիքը: Յորդ զգայնութիւնը գրագէտին, անոր գորովով թրթռուն սիրտը տեսակ մը պահպանակ իբրև կը միջամտեն մարդոց դժբախտութեան և ընթերցողին արամազրութեան ընդմէջ: Ճակատագրին այդ զոհերը՝ Սեւակի հիւանդները մեզ կը հետաքրքրեն իրենց ցաւին հետ, ասկէ անդին անցնող իմաստովը իրենց դժբախտութեան: Պարթևեանի տէրտէրները (Քայխյում), երէցները, վարդապետները ցաւագին յօրինումներ են. ըսել կ'ուզեմ հեղինակը զանոնք թաթխած է իր մազձին, իր հոգիին անջնջելի շարաւին մէջ: Սեւակի մօտ այս հոգեկան դառնութիւնը հազիւ կը զգանք: Ու ինչ տէրտէրը, այդ պատմուածքին մէջ (Պոխան շարտանիֆի, Ափիճկին Դիֆէն ՓրՅՈՒՍԷր Էջիֆ), մեզ կը գրաւէ: Զուր տեղը չէ որ մեր գրական մուտքը կ'ընենք ֆերաւածով, պատմումով, դատումով, նկարագրումով: Սեւակ բանաստեղծ մըն է: Ու ահա ինչու իր ամէնէն գառնաթաւ պատմումները կը քաղցրանան, վասնզի գրողին սկզբնական բխումը, — բանաստեղծութիւն — կախարդական իսկութիւն մը կը թափէ այդ մղձաւանջային տեսարաններուն ձոցը:

Ողբերգութիւնը: Հարցումը պիտի ըլլար աւելորդ, քանի որ բժիշկը մեր քաղաքակրթութեան մէջ վիշտին քահանայատեսն է դարձած: Անիկա՝ բժիշկը:

կանխող քաղաքակրթութեանց մէջ տօնական անձնաւորութիւն մըն էր. մեծերու պալատներուն փրնտրուած արարողայեացը, շատ շատ, հասարակ խաւերու մօտ անհասկանալի կախարչը, խոտերու և ջուրերու տեսակ մը ալքիմիսը: Մեր օրերուն անիկա կեանքին եթէ ոչ բաշխիչը, գէթ ցաւին դիմակալող կիսաստուածն է: Ու իբր այդ մեր ողբերգութիւններուն ամենմամեայ հանդիսատեսը, Սեւակի բոլոր վիպակները ընական է որ ըլլային հասած խորը այդ ողբերգութեան: Ու անտարօրինակը, Պարզ վիպողի մը մօտ այդ ողբերգութիւնը կը հպատակի կառուցման ժանտ պրագմաի մը: Լայն ու խոր վերլուծումներ են հարկաւոր, մինչև որ այդ վիպողին շատակերտած տաաման մեզի համար ըլլայ հասկնալի: Հոս, այդ դժուար գործողութիւնները շունին գոյութիւն: Տաման արդէն կազմակերպուած, ամբողջ, անդառնալի կերպով կատարեալ կը ներկայանայ գլխիք, հիւանդանոց կոչուած նոր օրերու հեկայական բեմին վրայ, ուր կը սպասէ, մահուան պաշտօնատարին նման, իր գործիքներով, դանակներով և թոյներով սպառազէն, ճերմակ շապիկին մէջ իր սարսափը մեղմել աշխատող վհուկը, օրէնսդիրը, ճակատագիրը ինքը, ձեն առած մարդու: Այնպէս որ կեանքին ամէնէն անուշ կտորներն անգամ (ու ասոնք կան Սեւակի գործին մէջ):

Մանչերուն Պերեպմանը հովուերգական տեսարաններու քաղցրութեանը վրայէն կը քալէ դէպի մահուան փոսը: **Հարօտուն Պաղօնիքը** կեանքի անուշիկ պատկեր մը իբրև կը սկսի: **Անաւոր Տարակոյսը** ցաւին դեղեցկութիւնն է որ իրեն զսպանակ ունի) Սեւակի մօտ հարկագրաբար կը զգենուն սա ճակատագրական, պիտի ըսէի՝ մահապարտի շապիկը, երբ կը վառուին գործողութեան սեղանին: Կամ հիւանդանոցի մը անըմբռնելի կերպով անաւոր մահիճին

մէջ ուր քովդ արդէն մահը առած է մէկը իր ճիրանին մէջ ու կտոր կտոր կը խզէ, ինչ որ քանի մը շաբաթ, նոյնիսկ օր առաջ անկարելի կը թուէր քեզի՝ ինչպէս հոգին տալու ստիպուողին, ու քեզի կը մղէ ապրելու, քու ալ կարգիդ, սարսափը, վարագոյրէն առաջ, Բացի Հրաշալի Բժշկութիւն գուշակագրական ու սովորական յօդուածէն, ու Նաբօլէօնի Մանր վերնագրուած պարսաւաչունչ տեղեկադրէն (խօսեցայ արդէն «Փոխան Հարսանիքի» կտորին տարդուութեան մասին), մնացեալ կտորները անխառն որքան անդաման ուղբերգութիւններ են ու մեզ կը յուզեն, դրօշին բոլոր կարելի թերացումներուն հակադրօրէն։ Սեւակ պատմելու շատ տարրական զգայաբանք մը ունի։ Ի մէջ գրագէտը և կեանքին մէջ կազմուածը վերջ ի վերջոյ կը նոյնանան անշուշտ, քայց երեսունէն վար մարդիկ կը մնան առհասարակ հպատակ իրենց հետ քեամին։ Ըսի թէ մահուրնէն քանի մը տարի առաջ միայն պիտի մտածէր արձակիլի։ Բայց քանամենի՝ անիկա քերթող մըն էր։ Տարիները անոր սա սկզբնական հակումը պիտի չսրբադրէին։ Սեւակ պիտի աճի։ Ամէն երիտասարդի նման որ մեզի պէս ժողովուրդէ մը կուգայ, ան պիտի աճի ընկերային, ազգային, յեղափոխական խռովքներու, խմորումներու ընդմէջէն։ Ու պիտի իւրացնէ համարումներ, առաքելատիպ կարծիքներ, մարդարէի շնչա ու խտութիւն, ու ասոնք արտայայտելու մէջ պիտի չվարանի յոխորտ, միամիտ, կտրուկ ալ վճիռներու գործածումին, — պարագայ որ ասնուպն կը վերաւորէ պատմումին զնացքը եթէ չի կործաներ։ Լրագրի մէջ ու համար յօրինուած այդ կտորները պարտքեր ունին, ճեղինակէն անկասարար։ Ասոնցմէ մէկն է անշուշտ դասը, խրատը, բարոյականը որ պահանջն է միջին ընթերցողին։ Ու ասոնցմէ միւսն է

գրականութիւն ընկելու պատրանքը: Ընկերային հարցերը այդ երիտասարդութեան տիրական հետաքրքրութիւնը կը կազմէին Եւրոպայի մէջ, առաջին մեծ պատերազմէն անմիջապէս առաջ: Ու ձգտումով գրականութիւնը, արեւելահայերուն ազդեցութեամբը, 1910էն վերջ, մեր մէջ շահած էր քաղաքացիի իրաւունք: Բախտ է որ կարենամ ըսել հոս թէ երիտասարդութիւնը որ մարմինին չափ հօգիւնն ալ է, ջերմութեան ղերը, առաքելութիւնը ըմբռնելու համազումին մէջ քիչիկ մը հոնտորութիւն՝ օրհրայարակին քարեխառնութիւնն է այդ օրերուն, ուր յուզումը, կիրքը, հառաչքը դեռ չեն խրամատուած, այսինքն են՝ թարկուած՝ մեծ պատերազմին անհուն կործանումին, — պլաիկ բարիքներ չեն որպէսզի ընթերցողին կողմէ կատարուի զտումը այդ կասկածելի պատմումին հանդէպ: Կ'ըսեմ այսպէս, վառնդի 1910ին մեր նորազէպը տիրական կնիքն էր առած Զօհրապեան պատմումին, ուրկէ զուրս ամէն նոր փորձ՝ հազիւ կեանքի սկսած, կը կործանէր ինքն իրեն... Սեւակի պատմումին գտած ընդունելութիւնը եթէ երբեք որոշ չափով կը մնայ ենթակայ նորութեան, նորային, բայց հաւանաբար կը հետաքրքրէ այդ օրերուն մասնակի մէկ ընկալչութիւնը: Ազգայնական վիպակը (Ա. Ահարոնեան) Սահմանադրութեան հռչակումովը (1908) Պօլսոյ հրապարակը կ'օղողէր, ու նման ամէն չափազանցութեան՝ կը յօգնեցնէր: Շիրվանդատէի հասարակ պատմումը, որոշ մեղքալուսնէ մը ետք, կը զանաբիր թերթնային արժէքին: Այս խուժումներուն ղերը պիտի ըլլար մէկ կողմէն յոգնեցնել, միւս կողմէն նորութեան պահանջը զօրացնել: Տեսէք ի՞նչ կ'ըսէ մարդուկ մը Սեւակի օճին համար... «Ձգացումներու փափկազգաց նկարիչ մը, լեզուի ciseleur մը և բառին ամբողջ ուժովը՝ հաճելի գրագէտ մը: Գրական նոր

ճիւղ մը կը ստեղծէք, որուն վրայ հիացողներէն մէկը ներեցէք որ ես ըլլամ»։ Եթէ իզմիրի մէջ շատ գրող հասկտի մը (Յ. Ալվիար) սա տողերը կը գտնէք ծիծաղելի, ահա ձեզի ուրիշ ալ վկայութիւն է. «Նոր-հաւորութիւններս այն զմայլելի ձեկն համար որով կը գրէք ձեր բժիշկի էջերը։ Չէք կարող երեւեկայել թէ որպիսի՝ խանդավառ ընդունելութիւն գտած են անոնք ընթերցող նասարակութեան մէջ, թէ՛ հոս, թէ՛ արտասահման։ Ասիկա նախ կ'ապացուցանէ այն անտարակուսելի գրական ճարտարութիւնը, որով կը գրէք ձեր յօդուածները, քերթուածի մը չափ թըրթուեն, երկրորդ՝ մանկավարժական այն մեթօտը, որով հիւանդութեանց սարսափն ու զարշանքը կը ներշնչէք, առանց խրատի ու քարոզութեան հին պանայ մեթօտին, և երրորդ՝ այն որ, ախո՛ս, այնքան տառապանք կայ մեր հասարակութեան ծոցն ալ, ու ա՛յնքան հիւանդ, ա՛յնքան վիրաւոր»։ Այս տողերը ելած են զրչէն Ռուբէն Զարդարեանին որ այդ ընթերցող հասարակութեան միջին դասումը ունենալէն զատ, ունի նաև՝ գրողներուն ալ հասկացողութիւնը։ Արդ, ինչ որ ամէնէն աւելի վիրաւոր էր, ու այսօր մեզի կը ներկայանայ այնքան անզարման, ատիկա ճիշտ այդ զմայլելի որակուած ձեւն է ահա։ Սեւակի արձակին այս նուազումները կուգան բազմատեսակ պատճառներէ։ Ատօնցմէ ուսնք վերը ինկան ուշադրութեան, Ահա ատօնցմէ ուրիշներ։ Անիկա գրած է լրագրին համար ու ահաւոր աճապարանքով։ Անիկա գրած է թաքուն ձեռնամին տակը օգտապաշտ հանգանակին։ Անիկա գրած է քիչիկ մը ընդառաջելու համար զինքը պարուրող հիացումը։ Կարճ՝ արեւմտահայ գրականութեան մէջ տիրական կերպին անձնատուր, անիկա ուրիշ կենսական գրողումներու հետ, ատօնց ներած չափովը, նաև չէ վախցած ըստու-

սարկելէ(*) այդ գրականութեան: Ու նոր չէ որ երկուութիւնը վտանց մը կը կազմէ, քիչ մը ամէն ճակատի վրայ:

Մասնաւոր պարագա՛յ մը՝ որուն չէինք անդրադարձած երբ Սեւակի վիպակները շարաթներու կամ ամսուան մը ընդհատով կ'երևային «Ազատամարտ»ի մէջ: Ստոյգն ան է որ անոնի չէին վերածուած սպասման (այս մանրամասնութիւնը չեմ ուզեր շահագործել: Ախորժակն ալ կարող է բնաւ որութեան վերածուիլ): Ընդհանուր տենդին մէջ, որ այդ վիպակներուն հրատարակութեան տարին կը վատէ մեր նսեմ, արիւնոտ

(*) Ատիկա հին ցաւն է մեր զոյգ գրականութեանց: Հայ գրագէտը չքեղ, անվերածելի սիրող մըն է, ֆրանսացիներուն amateur. Թէ ինչո՞ւ, պարզ է պատճառը: Բայց Սեւակի համար ներկայացող տարբեր տաքնայ մըն է: Ասպարէզին համար ու անոր մէջ իր աչքերը գոցող գրագէտ շատ քիչ ենք ունեցած: Բայց սերունդներու կը պարտինք: շատ ցանցաւ բացատրութեամբ, ինչ որ կը կազմէ մեր գրականութեան ամէնէն մաքուր փառքերը: Սեւակը պիտի շարժանանար ուրիշ ձևատարի: Բայց սեւ յիտն տարի վերջ մեր երախտագիտութիւնը չենք սակարկեր մեր գրողներուն մեզի ձգած վաստակին հանդէպ: Որքան այ անբաւարար՝ մեր այսօրուան պահանջումները գոհացնելու, մեր վաւերական գրագետներուն դործը կ'արժեարենք նախ իրենց շրջանին համար: Երկրորդաբար կ'ըլլանք խանդավառ նաև այն վայելչով որ մեզի կուգայ անոնցմէ, այս անգամ ցեղին տեսական արժէքներուն իրենց բերած նպաստին համար: Անուններ չեմ տար (պէտք պիտի ըլլար յիշել բոլոր նուիրական գէժքերը մեր երեք սերունդներուն): Միակ արինակ մը պիտի ճշդէր իմ մտածումին տարողութիւնը: Պաշտօնէն՝ կէտէն պիտակուած էլերը իրենց երկունմին, գործադրումին, մատուցումին համար, քստորդ դարու անջրպետով մը, կը պարզեն գրեթէ նոյն պայմանները որոնք կ'իշխեն Թիֆլիսի ԳիՍԳԷՆ ՓՈՂՏՈՒՄԻԱԿԻ ԷՋՍՐԻՆ համար: Անկախաբար երկու քրոնիկներուն ցեղային այլապէս բարձր չափանիշն փանակէն որ պարտի ըլլալ խառնած ամէն արուեստի դործի մէջ, Սեւակի հասարը կը սկստանայ նաև արտայայտութեան զանցումներով, մինչ անոր ցեղային տարրը —յնքան քիչ է՝ յազգասուած Պաշտօնէն՝ կէտէն հատորին պարունակած անմահ հայեցիութեան: Սեւակ, ապրելով իր փողոցորդէն հեռու, զրկուած էր անոր աւերներուն պաշտպանութենէն:

տարիներէն, իր խոստումներովը, մարդու պէս սպարիւ կրնալու այնքան հեռացած իրողութեանց մեղի մատչելի դառնալու գրեթէ ասպակով միաստեղծութիւնը, մենք դուրսուանքն ունեկինք մեր հին արժէքներուն ու բարձր կ'ուզէինք գնահատել մեր նոր ուժերը: 1941 ին վերջերը գրուած սա ուսումնասիրութիւնը իմ մէջ ուրիշ աշխարհի մը լոյսէն կ'առնէ իր զիմերը: Հատորը, կաղմուած այդ վիպակներէն, իմ մէջ կը թելադրէ ուրիշ զգայութիւններ: Մտայ անոր ընթերցումին մէջ, առանց վախի, հաւանաբար պաշտպանութեանը տակ քառորդ դար առաջուան հոգեվիճակին: Մեծ էր իմ ուրախութիւնը: Առաջին քանի մը վիպակները ճառագայթող նորութիւն, գեղեցկութիւն էին, ինչպէս եղած էին ատենին: Անոնք նուաճեցին իմ մէջ ամէն անհանգստութիւն: Մէկ շաբաթով կարգալը անշուշտ ընթերցողի առաքինութիւն մըն է, բայց թերեւ է նաև առաքինութիւնը ինքզինքը կարգացնող գրողին: Հատորին կէսը չհասած, մենք ընտելացած ենք գրողին նորութեան: Ձեզ կը դրկեմ, հոս ընդհատելով սա մտածողութեան գնացքը: Զօհրայի Խղմասնի Զայներ հատորին, պիտի կարգաք թերեւս դաղջ տրամադրութեամբ, բայց պիտի չազդուէք յոգնութեան այն զօրաւոր զգացումէն որ կը ծանրանայ ձեր աչքերէն ներս, ձեր հոգիին վրայ: Խղմասնի Զայները իրենց խորքի զանազանութեան շնն պարտիր իրենց բախտը: Զայն կաղմող կտորները գրուած են գրողին կարելի խղճմտութեամբը, պայծառ մտաւտեսութեամբ եւ որոշ պատասխանատուութեամբ: Սեւակի վիպակները զուրկ են սա թեթև բայց այնքան ալ բախտորոշ առաքինութիւններէն: Ու անխուսափելին կ'ունենայ տեղի: Դէպքերուն անաւորութիւնը՝ նո՛յն, տոամին խոսվքը՝ նո՛յն, պատմումին թէքնիկը՝ նո՛յնը մեալուն հակառակ, Եստի Պիտր, Մեծցնիլու Երատմեր, Տէլիբուս մօրէմէնս, յիշելու համար քանի մը նմոյշ: մեզ կը ձգեն գրեթէ անտարբեր: Առեղծուածին դժուար չէ լու-

ծումբը նորութեան պաշտպանութիւնը աւելի չ'ար-
ժեր քան որևէ պաշտպանութիւն։ Ամէն արուես-
տագէտ ամէն բանէ առաջ պատասխանատու է ար-
ուեստին որ էքնաթափին, բնապանցօրէն խոշորցուած
բան մը չէ սա տողերուն վրայ, այլ պարզազոյն բան
մը։ ամէնուս ծանօթ խղիմսաներ։ Աւ այդ խղճմտանքն
է որ ազօտած, թուլացած է այդ պատմութիւններուն
ներքը։

Բժիշկին Գիտիչն ՓՐՅՈՒԱՆԻ ԷՁՆԵՐ Ընդհանուր
ըսուածքով մը, կը տառապի՝ նաև արտայայտու-
թեան անփութութենէն։ Ընն քիչ է թիւը բացար-
ձակ էջերուն (Մանչեսթըրի «Պերեգմաներ»-ին մէջ որոշ
էջեր, «Եռունկը՝ ամբողջ») որոնք իսկապէս յարգանք
պարտադրէին։ Բառորդ դարը բաւած է հատորին
սրութիւնը (արտայայտման) մեղմելու։ Իր մեծ մա-
տին մէջ, այսօր անիկա ցաւը կ'առի՛է լրագրակամով
արատաւոր, ընկերաբանականօվ սպառազէն, ձրգ-
տունով ծանրաբեռն վիպումին։ Կը յիշեմ աւելի
լուրջ կորանքներ։ Մեր լաւագոյն վիպասանին, Երու-
խանի վիպակներուն հաւաքածոն (Կեանքին մէջ), Ձե-
կիւրեանի Հայրենի Չայները անկարող եղան իրենց հե-
ղինակները լրջօրէն վտանգելու սակայն։ Մէկը իր
յիշատակին կոթողը ունի՝ Ամիրային Աղջիկը։ Միւսը՝
Վանքը, որ բաւ է անոր անունը փրկելու։ Սեւակի
համար, քննադատը չունի ուրիշ պատեհութիւն եթէ
աչ անոր քերթողութիւնը արժեարել ազատելու հա-
մար այսքան փեղեցիկ առաքիւնութիւններով օժ-
տուած զէմք մը անարգ կորուստէ մը»։

Այսպէս յետոյ շեմ փորձեր առնուազն
կրկնուրիւնք Ա. Սեւակի այլապէս ալ շահեկան
կենսագրութեան։ Արմէն Սեւանի «Նահասակ
Գրողներ» հաստըր, ՍօՖիա, 1931, կը խարհիմէ
րէ պիտի գոհացնէ հետաւեփրները։

Ռ. ՍԵՒԱԿ

(1885—1915)

ԺԻՇԿԻՆ ԳԻՐՔԷՆ

ՓՐՑՈՒԱԾ ԷՋԵՐ

Մ Ի Ծ Ն Ա Ր . . . .

— Բժիշկ, ըսաւ, դաւակ չունենալու համար ճար մը, ճարակ մը չունի՞ս . . . :

Ու ա՛յնքան բնական ու մտերիմ կերպով ըսաւ այդ ահագին, դրեթէ ոճրագործային հարցումը, որ զարմացած երեսը նայեցայ. լա՛ւ անած ու ինքնիրմէն՝ գոհ մարդու երես մը, կարմիր ու տափակ, որ կարծես առատ ճաշէ մը վերջ «Փա՛ռֆ Տեսուն» կ'ըսէր:

Փա՛ռֆ Տեսուն: Ո՞ւրկէ արթնցաւ մէջս այս միտքը, չէ՛մ գիտեր. յետոյ միայն հասկցայ որ Տիրոջ փառք տալու այնքան ալ զօրաւոր պատճառներ չունէր:

Իր նախնական հագուստ-կապուստը, իր բարի՛ անասունի աչերը, իր լայն վիզը որ օձիքը չէր սեղմեր, իր ծանրկեկ ոսկի շղթան, հաստ փայտի մաշած դաւազանը՝ որուն կը

կռթնէր, ու վերջապէս իր ձեռքի սե համրիւնը՝ ինծի հասկցուցին թէ այս մարդը համոզելու համար՝ իմ փաստերս Գիտութենէն աւելի կրօնքին մէջ պէտք է փնտռելի, «Անեցի՛ք ու Բազմազարու՛ք» ինչու չըլ :

Բայց խորաթափանց ու խորամանկ, ան իսկոյն զգաց որ իմ Աստուածաշնչական հրմտութիւնս շահ տարտամ, ու կրօնական փաստերս ալ շահ տկար էին, ու ինծի ցոյց տալու համար որ փաստերուն զօրաւորագոյնը ի՛ր կողմնէր, իր գրպանին մէջ կամա՛ց մը ձեռքով քանի՛ մը արծաթներ հնչեցուց :

Այն ատեն ա՛լ չի համբերեցի :

— Ի՞նչ, ըսի, թող անդին աղքատին զաւակները տասնեակներով ծնին. չոր հացով մը մեծնան փողոցներու մէջ, շան ձագերու պէս, առանց բժիշկի ու առանց կրթութեան, երբ փոքր՝ գերեզմանները լեցնեն, երբ մեծ՝ ձեր դործարաններն ու քսակները, ու դո՛ւք՝ որ ամէ՛ն դիւրութիւն ունիք առողջ, զարգացած, օգտակար անհատներ հասցնելու՝ եկեր էք զաւակ չունենալու համար ճար ու ճարա՞կ խընդրելու. դո՛ւք որ ձեր ոյժին ու ձեր տարիքին լիութեանը մէջն էք, կայտա՛ռ, առո՛ղջ...

— Առո՛ղջ, առո՛ղջ. ընդմիջեց՝ գլուխը հաստատ հաստատ շարժելով :

Բայց ես թող չտուի որ շարունակէր, զիս

համողելու երկրորդ փորձ մը ըլլար թերևս այն .
 ու մատենագարանս ցոյց տալով իրեն՝

— Կը տեսնէ՞ք, ըսի, այս բոլոր գիրքերը .
 անոնք իմ վարպետներս ու իմ հայրերս են .
 բոլորն ալ ինձի կը նային . ես իրաւունք չու-
 նի՛մ կեանքէն կանխաւ գրկելու այն դաւա-
 ները, որոնք թերևս օգտակար ու երջանիկ
 պիտի ըլլան կեանքին մէջ . . . :

Այն ատեն, ծա՛նր ծա՛նր կշռելով իր բա-
 ւերը՝

— Բժի՛շկ, բժի՛շկ, ըսաւ, դուն դեռ ե-
 րիտասարդ ես . առա՛նց գիտնալու մի՛ դատեր .
 գիտութեան պէս չոր մի՛ ըլլար . այդ մատե-
 նագարանին գիրքերը բոլո՛րն ալ կոնակնի՛ն
 դարձուցեր են կեանքին . մինչդեռ կեա՛նքը . . .
 է՛ն երջանիկ կարծուած կեա՛նքը . . . :

Ձի կրցաւ շարունակել . օդին մէջ լա՛յն
 շարժում մը ըրաւ ձեռքով, ո՛հ գլուխը վար
 հակեց : Դերասանութի՛ւն էր ըրածը . . . :

Կը դիտէի այդ հակած գլուխը, որ ո՛չ
 հանճարի ու ո՛չ չարիքի ուռեցքներն ունէր .
 կլոր, պարկեշտ, քրիստոնեա՛յ գլուխ մը : Յե-
 տոյ մազերը դիտեցի, քառասունէն—քառասունը
 հինգնոց աղ—պղպեղ մազեր՝ որոնք իր տարի-
 քին ու իր դաստիարակութեան համեմատ կա՛րձ
 պէտք էր կտրուած ըլլային . ինչո՞ւ երկայն էին
 անոնք . տեղ տեղ երեցող բացութիւննե՞րը

ծածկելու համար: Այդ համեստ ու գաղանկ ճաղատութիւնը ուշադրութիւնս դրաւեց. աշխիկա գաղաթին լուսեղէն թագը չէր, ոչ ալ ճակատին պատկառելի բացութիւնը, որոնց առաջինը փորձառութեան, և երկրորդը՝ խելացութեան նշան կը համարուին, ու երկուքն ալ քիչ թէ շատ հպարտ են իրենցմէ, նակասս բաց եւ ի հպարտութիւնով մը: Ո՛չ, ասիկա պահուրտո՞ղ ճաղատութիւն մըն էր. հազի՛ւ տեսանելի, տե՛ղ տեղ միայն, անտառին մէջ գտնուող բացաստաններուն պէս՝ որոնք հեռուէն չեն երևար ու զիտցողնե՛րը միայն կը գտնան: Յետոյ, մտքի ոստուճով մը, խոհեցայ որ ձեռքի հաստ գաւազանը զարդի համար չէր, այլ իր քալուածքը երաշխաւորելու համար. . . . Ու խկո՛յն կասկածը ծագեցաւ մտքիս մէջ, յանկարծակա՛ն, սարսափելի՛, չը զսպու՞ող կասկածը: Ի՛նչ. . . . այդ բարի քրիստոնեայի գլխուն մէջ կը կրծէ՞ր միթէ որդը, աշխարհքիս ամէնէն զգուելի որդը. . . .

Կարելի՞ է սակայն այդքան փոքր բաներէ այսքա՛ն մեծ կասկածներ ունենալ: Ո՞վ դուք, որ այսպէս կը խորհիք, չէք գիտեր թէ հիւանդութիւն մը կայ որ բոլոր ախտերը իր մէջ կը պարունակէ ու կը գերազանցէ զանոնք. ճաղատութի՛ւնն թէ՛ բորոտութիւնն, յիմարութի՛ւնն թէ՛ անդամալուծութիւնն, կսկորդի՞ թէ փորի

ցաւ, բոլորն ալ. ու դեռ այնպիսի ցաւեր, որոնք չեն ըսուիր ու չեն խոստովանուիր: Ու այդ հիւանդութիւնը մեր մէջն է, ամենուրեք, ամենազօր, անտեսանելի: Իր անունին շուրջ մարդկութիւնը դաւադիր լռութիւն մը սարքած է. չարիքին լռութիւնը: Հարուստ շրջազգեստներու տակ կը պտտի, ներկուած շրթներու վրայ կը ժպտի, մէկ հպումով կը փոխանցուի . . . Ի՞նչ պատճառ կար որ այս մարդը զերծ ըլլար այդ հպումէն:

— Խեղճ մարդ, ըսի, քու կեանքիդ մէջ գաղտնիք մը կայ որ ինձմէ կը պահես:

Սարսափած՝ դրանն նայեցաւ որ լաւ մը գոց է:

— Գթա՛ ինձի, գթա՛ տա՛րիքիս, բժի՛շկ, ըսաւ . . . Բայց քանի որ մատդ վէրքի՛ն վրայ դիր, լա՛ւ է որ տիրտս բանամ, անգամ մը գոնէ կեանքս թունաւորող ցաւը դուրս թափեմ: Ա՛խ, եթէ ժամանակին գիտցա՛ծ ըլլայի, խօսա՛ծ ըլլայի, թերևս իմ ցաւիս ալ դարման մը գտնէին: Բայց մեզի այս բաները չի սորվեցուցին, բժի՛շկ: Դպրոցները մեզի քառակուսի արմատներ սորվեցուցին. կեանքին արմատը՝ ամօթն է՝ ըսին: Ու ես՝ քիչ շատ դիրքի տէր մարդ, նոր կարգուած մարդ, ես ինչպէ՞ս ըսէի որ ամօթալի ու սարսափելի բա՛ն մը կեանքիս արմատը կը կրծէր. . . Բանինե՛ր

գլխամ որ աներկի՛ւղ ու անպատի՛ժ կը մեղանչեն: Նա միշտ ժուժկալ ապրեցայ, կնոջմէս զատ կին չճանցայ . . . :

Կասկածո՛վ երեսը նայեցայ:

— . . . Բացի մէկէն . . . մէկ անգամ միայն . . . : Ու գլուխը անգամ մըն ալ դուռն կողմը դարձուց, ու ձայնը աւելի ցած-ցընելով՝ ըսաւ .

— Այն ատեն մենք դեռ նոր ամուսնացեր ու մեղրալուսնի համար Վենետիկ գացեր էինք: Օր մը, Մեծ—Հրապարակին վրայ կեցեր՝ ազաւնինները կը դիտէի: Վրայէս հասկցան որ օտարական մըն եմ. մէկը եկաւ որ ինձի Սուրբ Մարկոսին թուականները պատմէ. միւսը եկաւ որ Տօժերու պալատը պատօցնէ. ուրիշ մը եկաւ որ զիս ապակեգարդերու գործարանները տանիլ կ'ուզէր. վերջապէս շորրորդ մը եկաւ որ սրաէ՛ս խօսեցաւ, «քեզի, ըսաւ, աշխարհքիս ամէնէն գեղեցիկ բանը ցուցնեմ»: Արդէն Վենետիկի համար այդ տեսակ խօսք մը լսեր էի: Գաղջ արեւը արիւնս կը տաքցնէր, առջես ազաւնիներ իրա՛ր կը կծծէին . . . : «Աշխարհք գալ, ու աշխարհքին համը չառած երթա՛լ՝ ըսի. ինչո՞ւ Աստուծոյ շինած հրաշալիքին մօտենալը մեղք ըլլայ . . . »: Մօտեցայ ու բերնիս համը առի . . . : Նրբ պանդոկ դարձիս՝ տեսայ կինս — դեռ տասներեօթը տարու — որ

ժպտելով ինծի իր շրթներն երկնցուց, ինք-
զինքէս զզուեցայ, հասկցա՛յ որ հողիս թունա-
ւորուեր էր, ամիսներ վե՛րջ միայն գիտցայ որ
ժարմինս ալ թունաւորուեր էր, . . . : Ի՛նչպէս
կրնայի երեւակայել թէ, կապոյտ աչերով ու-
նե մազերով այդ փոքր աղջիկը, դժոխայի՛ն
սերմնացանի մը պէս՝ մա՛հ էր ցաներ մէջս իր
մերկ թևերով . . . :

Ու այդ պարկեշտ մարդը որ ո՛չ Տօժերուն
պատմութիւնը գիտէր վենետիկէն համ առնելու
համար, ո՛չ Հառաչանաց-Կամուրջին անցեալը,
ո՛չ Սուրբ Մարկոսին արժէքը, այդ խոնաւ
քաղքին մէջ, միայն վենետիկի վաճառուէին
էր տեսեր . . . :

— Սողոմ-Գոմո՛ր, Սողոմ-Գոմո՛ր, կը
հառաչէր. թող երկինքին կրա՛կը տեղայ այդ
մեղքի տուներուն վրայ:

Ուզեցի իր ցաւը մեղմել, ցոյց տալով որ
քանինե՛ր կը տառապին իր ախտէն:

— Եթէ, ըսի, Սողոմոն իմաստունին հեռ-
քիչ մըն ալ Վօլթէր կարդացած ըլլայիր, աչ-
քերդ աւելի՛ բաց պիտի ըլլային աշխարհային
իրողութիւններուն վրայ: Ե՛րբ որ, կ'ըսէ այդ
ծերունին, երեսուն հազարնոց բանակ մը՝ հա-
ւասար թիւով բանակի մը դէմ կը ճակատի,
կրնանք վստահացնել որ, երկու կողմէն մեր-
ճաւորապէս քսան հազար սիճիլիս կայ՞:

— Ա՛խ, բժի՛շկ, այդ բառը մի՛ քսեր, այդ բառը կը դժուեցնէ զիս . . . : Կօլթէրէն հազարներով տարի առաջ Աստուածաշունչը՝ աւելի՛ պատշաճ կերպով՝ արգիլուած պտուղին քով օձ մը նկարեր է . . . : Այդ օձը իմ բոյնս՝ քանդեց՝ մէջ թէ միայն իմ արիւնս, այլ զաւակներուս արիւնն ալ թունաւորեց : Այդ խեղճերը՝ դեռ հազիւ քանի մը ամսու՝ կը վիժէին իրենց մօր արդանդէն, կեանքի գալարումներով, արիւնոտ, զարհուրելի . . . : Յետոյ զաւակ մը եկաւ, ինն ամսու . ա՛խ այդ զաւակը, ի՛մ զաւակս . . . : Մարմինն ամբողջ, փշտիկ-փշտիկ, պալար-պալար, թարախ ու շարաւ . . . : Միայն երկու օր ապրեցաւ . բայց այդ երկու օրերը՝ երկու գարեր . . . : Ո՛չ, բժի՛շկ, ես՝ ա՛լ զաւակ չեմ ուզեր, ես՝ ա՛լ զաւակ չեմ ուզեր . եթէ նոյն իսկ ան ապրի, չէ՞ որ զիս անիծելով պիտի ապրի : Եհօվան երբ կ'ըսէր թէ «Ես վրիժառու Աստուածն եմ, ու մինչեւ եօթներորդ սերունդդ կը հարուածեմ քեզ . . . », չէ՞ որ այս հիւանդու-թեան համար կ'ըսէր . . . :

Ու այդ հաստատուն, այդ աստուածաժախ մարգը, տղո՛ւ մը պէս, տղո՛ւ մը պէս սկսաւ լալ . . . :

— Իմ կինս ինձի իր հարստութիւնը բերաւ : Ան ինձ իր միամտութիւնն ու իր ժպիտը բերաւ, վա՛յ Աստուած, ես ի՛նչ տուի իրեն : Ան

կարծեց դրախտը մտնալ, ես իր դպած տեղը
զժոխք ըրի: Ան երախայ մը ուղեց, ես է՛ն
սարսափելի հրէշը նետեցի իր ձեռքերուն մէջ:
Ան իր շրթներն ինծի մօտեցուց, ես իմ երախտ
բացի. նայէ՛, բժի՛շկ, բերա՞ն է՛, այս . . . :

Իր բաց բերնէն գաղջ գարշահոտութիւն մը
ելաւ. խորը, բերնին խորը, պատառոտած,
խոռոչուած, կերուած տեղեր կային. տեղ
տեղ կարմիր, արիւնոտ, ճերմկոտած, գեղնո-
տած: «որգնոտած» պիտի կարծէր անխորձ
աչք մը:

Ու այս մարդը որ մարդերուն մէջ կը
շրջէր, յարգուած, որ խունկ ու սաղմոս կը
բուրէր, որ այրերուն իբրև տիպար այր, ազ-
ջիկներուն իբրև տիպար ամուսին կը ցուցուէր,
այս մարդը՝ իր մէ՛կ համբոյրով՝ հազա՛ր անգամ
աւելի թունաւոր քան Զուգայինը, ամբողջ
սերունդներ վարակելու պաշտօնը ունէր . . . :

Ու բաղդը — որուն համար կո՛յր է կ'ըսին —
հազարներո՛ւ մեղքը քաւելու համար, կարծես
դիտմա՛մբ, ընտրած էր այս խեղճ քաւութեան
նոխսազը, այս պարկեշտ ու տգէտ մարդը, որ
նոյնիսկ կ'անգիտանար թէ իր մէկ լորձունքին
մէջ այնքա՛ն վարակիչ սո՛ժ կայ . . . :

Ոտքի ելաւ. դուռիսը երեքակալէն՝ բոռնց-
քը գէպի երկինք վերցուց, և կարծես թէ Մով-
սէսին երկու քարէ-տախտակները վերցնէր իբ

երկու ձեռքերուն մէջ, անոնց բովանդակ ծանու-
թեան տակ ընկճուած՝ ինքնիրեն՝

— Մի՛ լուր... ըսաւ:

Մի՛ լուր: Այդ մէ՛կ բառին մէջ պատ-
ռէք մը ու պատուհաս մը կար, դաս մը ու
գաւազրութիւն մը: Բոլոր կիրքերը, փորձու-
թիւնները, վայելքները, գաղտնի համբոյրները
կը դատէր ու կը գատապարտէր այդ մէ՛կ բառը:
Մի՛ լուր... ամբողջ արքայութիւն մը ու
դժո՛խք մը:

Ու երբ ան կը մեկնէր, ես անգամ մըն
ալ կը գիտէի իր հաստ փայտէ գաւազանը՝ որ
իր անկայուն ու ինկող քալուածքը կ'ապահո-
վէր, իր մատները՝ որ թեթև մը կը դողային,
իր թարթիչները որ վարագոյրի պէս վար իյ-
նալու ձև մը ունէին, իր բիւերը՝ ասեղի ծա-
կերուն պէս նեղ, ու կը նախատեսէի որ իր
քայլերուն ետեւէն կ'երթար քապիսը, տոամին
վերջին արարուածը, որ մարդուն վրայէն իր
աստուածութիւնը կը վերցնէ՝ անոր ծննդա-
գործութիւնը ջնջելով, որ զարհուրելի ցաւե-
րով կը տանջէ, որ կ'անդամալուծէ ու կը
ստորնացնէ, որ մարդկային ամէն սրբութիւն
գարշանքի մէջ կը լրացնէ, որ չի՛ մեռնիր,
այլ ողջ ողջ կը փտեցնէ . . . :

— Մի՛ լուր . . . :

Կ Է Ս Խ Ե Ն Յ Ը

Գեղեցիկ առտու մը անահնկալ նամակ մը առի Պոլսէն: Յայտնի ընտանիք մը կը խնդրէր ինձմէ խկոյն Մօնթէ-Քարլօ մեկնիլ՝ որովհետև հոն իրենց տղան յանկարծակի խենթեցեր էր, ու իբրև փաստ՝ ներգրակ սա՛ տեսակ նամակ մը զրկեր էին՝ տղուն կողմէ իրենց գրուած:

«Սիրելի սիրեցեալ

«Գրուքիւնցիդ ստանալով ստանալուս պէս ստացայ ու պատասխանը գրելով գրելցիքն կը գրեմ...:»

Ու այս ոճով 16 խոշոր երեսներ: Բայց ինչ որ զիս պարունակութեանէն աւելի հետաքրքրեց՝ գիրերուն ձևն էր: Հաղար հինգ հարիւր տարիէ ի վեր Սահակ-Մեսրոպին գիւտը այսքա՛ն չարչարուած չէր: Այլտնդակ հասակներով, գող-գողճճ, բարակո՛ւկ գիծեր՝ որոնք կ'ելլէին, կ'իջնէին, ս'ըր երթալնին չգիտնալով կը շարուէին, տեղ մը կը մնային, կամ ինքզինքնին գտնելու համար ծռռ ու մուռ շրջանակ մը կը գծէին և խոշոր բառ մը ծակի մը մէջ կը սեղմէին, այնպէս որ քառերը՝ իմաստ մը տալու ճիգով ստիպուած էին կրկնուելու, տասնապատկուելու, քովէ քով շարուելու, գլուխ

գլխի տալու՝ զինուորական գծով տողանցքի մը պէս :

«Յարգանքներու յարգանքներով յարգանքներս... :»

Ու այս 16 էջերուն մէջ ստորակէտ մը, վերջակէ՛տ մը անգամ չի կար: Որովհետև այդ ամենափոքր բանը որ կէտն է՝ իր տեղին դնելու համար բաւական որոշութիւն ու վճռականութիւն պէտք է, բա՛ն մը որ շատ խելօքներուն անգամ կը պակսի: Ու նամակին պարունակութիւնը ա՛յնքան ալ ապուշ չէր: Տարտամ ու անհամարձակ կերպով ա՛յն կը հասկցուէր որ, տղան իր դրամները կերեր, նոր ոսկիներ կ՛ուզէր. (այդ ոսկիներուն թիւը չկարդացուելիք բան մըն էր, թուաբանութիւններու մէջ չմտած, բոլորովին նոր թուանշան մը . . . :)

Ճամբորդ մը ասկէ աւելի խելացի ի՞նչ բան կրնար պահանջել իր հարուստ ծնողքէն: Բայց անոնք կ'ենթադրէին որ անպատճա՛ռ տղան իր հարստութիւնը խաղարաններուն մէջ կորսնցնելով խելքին եկած էր:

Շոգեկառքին մէջ 18 ժամեր քանի՛ անգամ կարդացի այդ 16 էջերը՝ մտքիս մէջ լոյս մը ծնցնելու համար, ու ընդհակառակը, այդ բոլոր սխեղիք սխեցեալները, շոգեկառքին ցնցումները, անիւներուն տկանկոցը բոլորովին թրմբեցուցին ուղեզս: Այդ նամակին ապշութիւնը

անհանգստացուցիչ, գրեթէ վարակի՛չ բան մը ունէր իր մէջ: Աւ կէս գիշերէ մը վերջ, բուրբուրովին շուարած, իջայ Մօնթէ-Քարլօի կայարանը:

Անձանօթ քաղաքի մը մէջ ո՞ւր երթալ այդ մութին: Նեղ փողոցի մը մէջ, դրան մը վերեւ, աղտոտ լոյս մը կը պլպլար, միս-մինակ ու կասկածելի — (չեմ դիտեր ինչո՞ւ): Մօտեցայ, պանդոկ մըն էր. աղ-պղպեղ գէր կին մը սենեակ մը ցուցուց. բայց դրան կղպանք չունե՜նալը անհանգստացուց դիւ . . .

— Հոս վստահութեան տուն մըն է, ըսաւ կինը . . . Պարոնը մինա՞կ է . . .

— Այո՛, պատասխանեցի . . . սնտուկս կայարանը ձգած եմ . . . :

Փոքրիկ սենեակ մըն էր՝ թուղթէ ծաղիկներով: Գաղջ, թափանցող, անանձն բոյր մը կար օդին մէջ, իգական հոտ մը: Լայն անկողինը հազի՛ւ ծածկուած էր. ճմռթկած սաւան մը՝ խորհրդաւոր փոսերով: Մոմս մօտեցուցի, երկու կարմիր աղտեր տեսայ, դեռ թաց . . . :

— Մնաս բարո՞ւ վստահութեան տուն . . . :

Ու նոր արշաւ մը սկսայ մութին մէջ, փողոցէ փողոց, մինչեւ որ յոգնած գլուխս մաքուր բարձի մը վրայ կարողացայ հանգչեցնել: Առաւօտուն, սովորական ժամիս արթնցայ: Գեռ սենեակը խաւար էր. քնացայ ու նորէն արթնցայ, նորէ՛ն խաւար. բայց այնպիսի խա-

ւար մը՝ ինչպէս ըլլալու էր աղջամուղջը, գեռ Աստուած իր նշանաւոր «Յղիցի լոյս»ը չարտասանած: Այս որքա՛ն երկար էին Մօնթէ-Քարլօի գիշերները: Նորէն ու նորէն քնանալ փորձեցի, մինչև որ պանդոկապետը, կեանքիս վրայ կասկածելով՝ եկաւ դուռս բանալու: Ա՛յն ատեն միայն տեսայ որ այդ սենեակը այտուհա՛ն մը, ծա՛կ մը անգամ չունէր: Կատարեալ տուփ մը: Դիշերը չխեղդուելիս ալ հրա՛շք մը պարզապէս: Ոսկեզօծ քաղաքներու գնահատութեան մէջ այս փաստն ալ մի՛ մոռնաք:

Դուրսը կէսօր էր: Շիտա՛կ խենթիս հասցէին գացի ու տանը դիմաց ճաշարան մը նըստայ: Խորհրդաւոր դուռը բացուեցաւ, գլխուն վրայ կարմիր Ծեփով մարդ մը երեցաւ, մօտեցայ ու բարեեցի:

— Աստուծո՛ւ բարին, ինչպէ՞ս էք, ըսաւ, — այնպիսի անտարբեր ձեռով մը, որ կարծես օրը տասն անգամ կը տեսնէր զիս:

Հետս ճաշի նստաւ. հին բարեկամներու պէս, ասդիէն-անդիէն խօսեցանք: Ճիշտ է որ իր ուռեցած ականջները իրեն դէմքին ապուշ թանձրութիւն մը կուտային, բայց խենթ մը չէր այդ մարդը, հազա՛ր անգամ ո՛չ: Կաղտնիքին բանալին գտնել կարծեցի՝ իր հետ կիներու մասին խօսելով, երեսը թթուեցուց. խաղարաններուն ակնարկութիւն ըրի, ուսերը

Թօթուեց: Արդէն շուարած, աւելի շփոթեցայ: Հապա եթէ սխալ մարդու օձիքէն բռնած ըլլայի՜ . . . :

Ամուսնացած մարդ մըն էր, ինծի երկարբարակ իր կնոջ վրայ խօսեցաւ՝ որ քիչ մը տկար ըլլալուն, այդ օրը միասին չէ կրցած ելլել: Իր մեծ տղուն համար ինձմէ դուրսեցնելու վարժարանի մը հասցէն ուզեց: պատիկ տղայ մըն ալ ունէր, շատ պատիկ, որ այս օրերս ակռայ հանելուն՝ փորը քիչ մը թոյլ էր . . . :

Յետո՛յ միայն գիտցայ որ այս մարդը ո՛չ կին, ո՛չ զաւակ ունէր, այլ պարզապէս ստելու փափաք մը. բայց բոլորովին բնական, անչափանդիր, անյնաս սուտեր. աբուեսք՝ աբուեսիք համար:

— Ծնողքիդ նամակ մը գրեք ես. — ըսի անհամարձակ:

— Ձե՛մ յիշեր, ըսաւ:

— Դրամներդ խաղարաններու մէջ կերեր ես:

— Սխա՛լ է:

— Հապա ո՞ւր գացին ոսկիներդ:

— Տորեկները պաղպաղակ մը կ'ուտէի . . . :

— Հարստութիւնդ միայն պաղպաղակով հատցուցիր:

— Աւատուներն ալ կաթ մը կը խմէի, թոթովեց. աչքերը լեցան, մօրուքին մէջ արցունքներ գլտորեցան: Մեղքեցայ, զղջացի:

Մարդը իր գրամը կերեր էր. ե՞ս ինչ կը խառնուէի . . . : Բայց ան այսպէս՝ չէր խորհեր, կ'ուզէր իր լացովը զին համոզել իր անմեղութեանը վրայ, կ'ուզէր որ անպատճառ հաւատամ թէ ինք պարկեշտ մարդ մըն էր. ո՛չ կրնը, ո՛չ գրնին, ո՛չ խաղը չէին հրապուրած զայն (ու այս ճիշտ էր) . . . : Բայց, մարդիկ չար էին, իր գէշութիւնը կ'ուզէին, փողոցէն անցած ատեն խորհրդաւոր կերպով իրարու աչք կ'ընէին. (ա՛ս ալ ճիշտ էր, բայց իր գլխուն Զեւին համար էր): Շատերը զինքը սնանկացնելու, կախաղան հանելու կը ջանային, աշխարհիս ամէն ծայրերէն անվերջանալի ու անկարելի հաշիւներ կը դրկէին՝ իր բնա՛ւ չճանչցած մարդերէն . . . : Ա՛ս ալ ճիշտ էր, ու ահա թէ ի՞նչպէս. —

Այս խելօքիկ մարդը երբեմն-երբեմն իր մեծուքեան ետզներն ունէր, բայց մեծ քսածա՛ շա՛տ մեծ, խելքի մտքի մէջ չսղմող մեծութիւն մը: Քանի որ բոլոր մարդիկ իրմ'ով կը զբաղէին ու դաւադրութիւններ կը սարքէին իր շուրջ, ուրեմն կրնար ըլլալ որ անգիտակցարար ինք նշանաւոր անձ մը ըլլար, ո՞վ գիտէ : Թերես ապագայ թագաւոր մը . . . : Այս մարդը իր երազին հաւատալու դժբախտութիւնն ունէր. ու այս տեսակ հիւանդներու բնական տրամաբանութիւնով, կ'ուզէր իր պզտիկ կեանքը այդ մե՛ծ գաղափարին պատշաճեցնել կանխաւ . . . :

Իր բանակին համար ֆրանսական գործարանի մը իշու լաւագոյն կաշիէն թմբուկներ կ'ապսպրէր՝ բայց ա՛յնքան թիւով որքան էշ չկար աշխարհիս երեօը . . . Եթէ այդ անունով միմիայն համեատ չորքոտանիներուն կ'ակնարկէր, Գերմանիոյ կայսեր ինֆլնագիր նամակ մը կը գրէր՝ անոր պզտիկ աղջկան ձեռքը խնդրելու համար: Բայց այդ մեծ ամուսնութեան արժանավայել պալատ մըն ալ պէտք էր: Մծնթէ-Քարլօի բարձունքներուն վրայ սքանչելի ծախու ապարանք մը տեսեր, ու ամենայն պաղարիւնութեամբ, առանց սակարկութեան, թագաւորի վայել ձեռով ստորագրութիւն մը նետեր էր՝ դնելու խոստումի մը տակ:

Այդ օրէն ի վեր գործերը գէշցեր էին, սուտ ու փուճ օրէնքներով իրմէ ահագին զրամներ կը պահանջէին տան մը համար՝ որ գնած չէր: պա՛րզ ստորագրութիւն մը միայն . . . : Ուրեմն իրա՞ւ այնքան մեծ արժէք ունէր իր մէ՛կ ստորագրութիւնը:

Այսպիսի մեծամուլութիւններու մէջ հատցուցեր էր զրամները, ու նորերը գտնելու համար այլանդակ շահագիտութիւններու մէջ կ'իյնար:

Գիտնականի մը ապսպրեր էր որ իր հաշւոյն առուեսակիան բրիւնի զիւտին աշխատի:

Օր մը կարգալով որ սրբաւիպարիուս ջու-

Թակ մը հազարաւոր սկիւի ծախուեր էր՝ իսկոյն գրեր էր իտալական գործարանի մը, որ իրեն 12 տուգն սքրասիվարիուսներ հայթայթեն՝ տասը տարի վերջ տասնապատիկ գիներով ծախելու համար: Ու գործարանին ամիս մը պայմանաժամ տուեր էր. բայց այդ պայմանաժամին մէջ ինք բոլորովին ուրիշ բաներու վրայ կը մտածէր, ու բացարձակապէս կը մոռնար ջուլթակները:

Այդ բոլոր մեծաքանակ ապսպրանքներէն միա՛յն երկու բան պահած էր իրեն՝ որ սենեակին մէջ տեսայ: Ահագի՛ն, անծա՛յր, անվե՛րջ չուան մը որ շուարեցուց զիս:

— Ծովերուն լայնութիւնն ու խորութիւնը պիտի չափես, ըսի:

— Ո՛չ, ըսաւ պաղարիւնութեամբ, այստեղ անվտանգելի երկիր է, եթէ սենեակը գան՝ պատուհանէն փախչելու համար է:

Բայց ես գիտէի որ դարձեա՛լ կը ստէր, իր սովորութեան համաձայն. այդ անհատում չուանը ինքզինքը ձեղունէն կախելու համար էր. . . :

Ու սնտուկ մը բացաւ. մէջը ի՞նչ կը կարծէք որ ըլլար. ածելինե՛ր, ածելինե՛ր, անթի՛ւ, անհամա՛ր, բոլորն ալ իրարո՛ւ նման ածելիներու լեռ մը. . . : Ես զարմանքէ զարմանք կ'իյնայի՛ երբ ան միւնտոյն մեծութեամբ ուրիշ սնտուկ մըն ալ բացաւ՝ բերնէ բերան յար և նման ածելիներով լեցուն:

— Ասոնք սրցուածներն են, ըսաւ :

Ասոր վրայ շատ չայնդեցի, գուրս ելայ : Ահա մարդ մը որ դիշերները հազարաւոր ածելիքներ կը սրցնէր, ու ցորեկները խելօք-խելօք եւ ազատ-համարձակ փողօցներուն մէջ կը պտտէր. մինչև որ անմեղ մը չմեռցնէր՝ Օրէնքը դայն յիմարանոց չէր կրնար նետել. որո՞ւ փոյթ թէ այլանդակ գնումներով փճացուցած ըլլար իր հարստութիւնը. ան կեռ-խեցքն էր. արդէն բժշկութիւնն ալ խենթութիւն չ'անուաներ այս հիւանդութիւնը : Իր յիշողութեան կորուստը, իր ըրածներուն մանկական տարօրինակութիւնը, իր աւելորդ ստախօսութիւնը, իր յաջորդական մեծամոլութիւնն ու մենամոլութիւնը, ու մանաւանդ իր խօսելու դժուարութիւնը և իր թափթփած բառերը, իր դիրքուն պէս՝ լեզուին ու մտաներուն ալ դողալը, շա՛տ որոշ հիւանդութեան մը անունը կ'արթնցնէին մտքիս մէջ :

Ինչպէ՞ս սկսեք էր այդ հիւանդութիւնը. ո՛չ թէ յանկարծակի (ինչպէս ծնողքը կը դրէին), այլ ամիսներու ընթացքին : Բարեկիրթ մարդ մըն էր ան, որ քիչ քիչ իր բնութիւնը փոխեց : Նախ մելամաղձոտ դարձաւ, սենեակին մէջ բանտարկուած՝ օրը հարիւր սիկարէր կ'այրէր ու կը մարէր. յետոյ բարկացաւ դարձաւ, ընտիր հասարակութեան մը մէջ յանկարծ զզուելի

չարժում մը կ'ընէր, զարշելի բառ մը կ'արտասանէր: Ծնողքը նախամեծար համարեցին զայն ճամբորդութեան պատրուակով տունէն հեռացնել, ու մինչև որ վերոյիշեալ նամակը չստացան՝ խենթ ըլլալը չգուշակեցին: Արդէն ծնողները այդպէ՛ս են. ա՛յնքան երկար ատեն որ դրամին չուզես՝ խելացութեանդ վրայ չեն կասկածիր . . . :

Բարալիզի ժենեռալն էր այս հիւանդութիւնը, քոյրը այն միւս սարսափելի հիւանդութեան՝ որ քապէս կը կոչուի, և որոնց երկուքին ալ հայրը հինցած սիֆիլիզ մըն է: Բայց նախ պէտք էր ստուգել որ այս վերջին ախտը ընդունա՞ծ էր ժամանակին:

— Այո՛, ըսաւ, անանկ բան մը կար . . . հի՛ն պատմութիւն . . . :

Արիւնին ու մարմինին քննութիւնը կասկած չի ձգեցին. դարմանելն անկարելի էր, ընելիքս պա՛րզ: Զինքը շոգենաւի մը բժիշկին յանձնելով՝ շիտակ Պոլիս զրկեցի: Եւ ա՛լ մինակ մնացած՝ քիչ մը ատեն հանգչեցայ այդ սքանչելի քաղաքին մէջ: Վերադարձիս՝ շոգեկառքին մէջ նորէ՛ն կարգացի նշանաւոր նամակը ու նորէ՛ն երեւեկայեցի այդ խենթը, բայց այս անգամ ո՛չ թէ տարտամօրէն, հապա շա՛տ որոշ կերպով՝ այնպէ՛ս, ինչպէ՛ս մօտաւոր ապագայի մը մէջ պիտի ըլլար ան, անխուսափելիօրէն:

Ուզեզը իր այդ վերջին ու տարօրինակ լոյսերէն վերջ՝ բուրբովին պիտի խաւարէր, սեփ-սե (առջի գիշերուան սենեակիս պէս), ապուշութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար, շարժումները անկարելի, անկողնին պիտի դամուէր, լեզուն պիտի կորսնցնէր, ուտելը պիտի մոռնար, օրը քսան սաւան պիտի ազտորտէր, օր պիտի դար ուր ա՛լ զայն կերակրելն ալ անկարելի պիտի ըլլար, իր է՛ն օրերլիններուն գարշելի պիտի դառնար,՝ պիտի նեխէր . . . ու ասիկա՝ անխուսափելիօրէն:

Բայց այս պատմութիւնը անակնկալով սկսաւ և անակնկալով ալ պիտի վերջանար: Տուն դարձիս՝ Պոլսէն նամակ մը գտայ, ուր ինծի կ'իմացընէին որ խենթը՝ հոն հասած օրն իսկ՝ հազիւ բժիշկին հակողութենէն ազատած՝ հորը նետուեր էր . . . կարծես դիտմամբ՝ իմ անխուսափելի գուշակութիւններս զուր հանելու համար:

Բնութիւնը, որ ամէն չարիքին քով բարիք մըն ալ դրած է, այդ սարսափելի ախտին քով՝ իր դարմանն ալ ցոյց տուեր է. այս հիււանդները գիշեր-ցորեկ մէ՛կ բան կը մտածեն՝ անձնասպանութիւնը: Բժիշկները որ ուրիշ դարման մը չեն գտած՝ կը բաւակոյնանան արգիւլելով իրենց այդ բնական հակումը: Սակայն, լաւագոյն չէ՞ հոր մը ազտորտել քան տարիներով նուիրական բոյն մը թուեսաւորել:

Ու հիմա կը յիշեմ գեա այն օրը՝ երբ մօրուքին մէջ խոշոր արցունքներ կը գլատորցնէր՝ զլու համոզելու համար որ ինք բարի ու խելօք մարդ մըն է . . . : Ա՛լ կը հաւատամ քեզի, խեղճ մարդ, դուն չես ստեր: Ստողները ա՜նո՛նք են որ քու հոգւոյդ կորստեան վրայ կուկորգիլուսի արցունքներ կը թափեն . . . :

Թող կրօնագէտներն ու բարոյագէտները անձնասպանութեան վրայ վիճին. թող իմաստասիրական հատորներ արձակեն իրարու դըլխուն. մէկը պիտի գտնուի՞ ինծի բացատրելու համար որ, մարմնապէս ու հոգեպէս ի՞նչ պիտի արժէր այդ կեանքը, խօսելու, զգալու, շարժելու, սնանելու, մտածելու անկարող, մէզի մէջ վտած մսի կտոր մը՝ որ չանը նետես չուտեր . . . :

Լօզան, 1913

ԱՊՐԻԼԸ ՅԱՂԹԵԼ Ե

Ո՛վ մարդ, մտածա՞ծ ես երբեք այն հրաշալի բանին վրայ որ կեանքն է:

Կ'ըսեն թէ համբոյրներ կան որ վա՛րդ կը ծլցնեն: Վարդն ի՞նչ է որ, համբոյրներ կան որ մարդ կը ծնցնեն:

Ծնողներ, ուսուցէք ձեր տղաներուն թէ իրենց մէջ Աստուած մը կը քնանայ:

Ու վա՛յ անոր որ մութ անկիւններու մէջ կը խաթարէ, կ'ազտտէ, կը թունաւորէ կեանքի գործիքը: Այգպիսին դժբա՛խտ հայր մը պիտի ըլլայ, եթէ երբե՛ք հայր ըլլայ . . . :

Ապաժառանգ, պակասաւոր, ցաւազար, մեղամազձոտ, այտահար, ատտազին զաւակներուն հաշիւը գինեմոյ եւ ցոփակեաց հայրերո՛ւն հարցուր . . . :

Այնքա՛ն փափուկ է սիրոյ պտուղը:

Խաւարի մէջ բանտուած այդ փոքրիկ մարմինը ո՛չ կը տեսնէ, ո՛չ կը լսէ, ո՛չ կը խօսի, ո՛չ կը շնչէ: Բայց այդ մտի կտորը բու՛ր սրբտերէն աւելի զգայուն է:

Այդ ապագայ կեանքը՝ մայրական տխրութենէ մը իր ամբո՛ղջ ճակատագրով կ'ազգուի:

Մօրը սրտին մէ՛ն մի կողք իր փոքր սրտին մէջ կ'արձագանգէ: Ան ցաւէ՛ մը, խոցէ՛ մը, ոչինչէ՛ մը կրնայ մեռնիլ մօր կենդանի արգանդին մէջ...:

Բայց պիտի ապրի՛: Ու ահա՛ վճռական ժամը, տառապանքի ու յոյսի այն փոխորկալի՛ ժամը՝ ուր զաւակի մը ծնունդը ու մօր մը մահը նժարին երկու աչքերուն մէջ զիրա՛ր կը կշռեն, վարանոտ տատանումներով . . . :

Այրը արդէն հեռացաւ, մեղաւոր անասունի մը պէս: Սարսափահար կինը միայնակ է այն խոշոր Անծանօթին առջև, որ իր արիւնէն սնոյց, և որ վայրկեանէ մը պիտի մեռցնէ զինք գուցէ . . . :

Որքա՛ն երանելի է սակայն այսօրուան երեխան. ան այժմ կրնա՛յ հասկցնել իր լեզուն, կրնա՛յ արտաքին աշխարհի հետ յարարերութեան մտնել . . . :

Կը տեսնե՞ս սա Գիտութեան մարզը որ գլուխը մօր որովայնին վրայ հակած՝ մանուկին օիրտը կ'ունկնդրէ: Մանուկն անոր ականջին կանխա՛ւ կը պատմէ իր տարիքը, իր հասակը, իր առողջութիւնը, իր ի՞նչպէս ծնելու գիտաւորութիւնը, — գլխո՞վ, ձեռքո՞վ թէ ոտքո՞վ աշխարհ գալու իր որոշումը . . . :

Ու ահա ծնաւ:

Բայց որքա՛ն սիրուն է այս Անծանօթը որմէ մայրը կը վախնար . . . :

Մէկ էին, երկուք եղան, ու իրարու կը
ժպտին . . . :

Աստղձմըն էր որ աշխարհ ինկաւ: Մակայն
երկնքէն իջնող այս հրեշտակին համար որքա՛ն
գառնութիւններ ունի երկիրը: Հացի փշուր մը
բաւական է զայն խեղդելու: Պիտի կրնա՞յ ապ-
րել, թէ միայն հիւր է . . . :

Հարսանիքի, կեղծ-մաշկի, կապոյտ հագի,
չառատենդի, ուղեղատապի գոհերուն հաշիւը
սգաւոր մայրերո՛ւն հարցուր . . . :

Եթէ ուժեղ է՝ պիտի յաղթէ՝ ու պիտի ապրի:
Բոլոր ախտերուն և մահերուն մէջէն այդ
կենսունակ մսակոյտը իր ճամբա՛ն պիտի բա-
նայ: Այդ դողդոջուն էակը, զոր բղէ՛ղ մը բա-
ւական էր մեռցնելու՝ բոլո՛ր դժուարութիւն-
ներուն պիտի յաղթէ, պիտի ուռճանայ, պիտի
մեծնայ, թագաւո՛ր պիտի ըլլայ . . . :

Ու ո՛չ թէ աշխարհագրական կէտի մը թա-
գաւորը. ամբողջ կենդանական ցեղերուն, շըն-
չաւոր և անշունչ էակներուն թագաւորը:

Երէկուան գառնուկը այսօր առիւծնե՛րը
պիտի դողացնէ ու վանդակներու մէջ պիտի
բանտէ զանոնք իր զրօսանքին համար:

Լեռներուն պիտի հրամայէ որ խոնարհին,
եթէ ո՛չ՝ անոնց փորոտիքին մէջէն պիտի ան-
ցընէ իր երկաթէ ճամբան:

Երկնքին պիտի հրամայէ որ լու՛՛ . . . եթէ ո՛չ՝

չանթարգելով մը պիտի վիճեցնէ անհնազանդ տարրերուն կատաղութիւնը, թնդանօթով մը պիտի փարատէ ամպի ծոցին մէջէն սպառնացող կարկուտը . . . :

Երկրին արգանդէն խաւարին ոգիները գո՛ւրս պիտի կանչէ, անկերպարան մետաղներուն պիտի հրամայէ որ ծռին, ձև առնեն ու աշխատին իրեն համար :

Արարչութեան կարգն ու սարքը պիտի փոխէ : Բնութիւնը զայն հողի՛ն գատապարտած էր՝, ան ծովերուն և օդերուն պիտի իշխէ :

Ովկիաններու մէջտեղը թաւալող անդրջրհեղեղեան լեռնանման վիշա՛պը պիտի հալածէ : Ամպերէն վեր ճախրող արծի՛ւը պիտի սարսափեցնէ իր սրնթաց սաւառնակին վրայ թառած . . . :

Ահաւասիկ թաղաւորը, տիեզերքին թաղաւորը . . . :

Բայց որքա՞ն տկար, ո՞րքան խղճալի է ան . . . :

Այն որ երէկ օգերուն մէջ կ'արշաւէր, այսօր սողունի մը պէս անկողին գամուե՛ր է, խղճուկ-խղճուկ կը հազայ . . . : Աներևոյթ թշնամիներ իր կոկորդը լեցուցեր, իր շունչը կղպեր են . . . :

Թագաւորը պիտի մեռնի՞, ու չի՛ հասկնար թէ ո՞վ է զայն մեռցնողը . . . :

Սերունդէ սերունդ վայրի դազանները կոտորեց: Թունաւոր գեոռւնները անհետացուց իր բնակութենէն, մարդասպաններու համար օրէնքներ շինեց, ու չուաններու ծայրէն կախեց անհնազանդները . . . : Ո՞վ է ուրեմն թըշնամին, ո՞ւրկէ մտաւ . . . :

Բայց կը տեսնե՞ս դուն նորէն սա դիտութեան մարդը, որ հիւանդին վրայ փափկութեամբ կը ծռի, աննշան սրսկում մը կ'ընէ սրունքին մէջ, վայրկենարար միլիոնաւոր մանրէները կոկորդին մէջ կը մեռնին, ու, կեցցէ՛ թագաւորը . . . :

Ան մինչեւ այժմ միա՛յն տեսանելի թշնամիներուն դէմ պայքար մղեր էր. հիմա նոր խաչակրութիւն մը կը սկսի՝ անհետանելիներուն դէմ . . . :

Որո՞նք են այդ խաչակրութեան զօրաստներն ու իշխանները:

Անոնք ոսկեճամուկ զարդեր չունին: Սուտերի տեղ սուր դանակ մը, տարճանակի տեղ մանրագիտակ մը կայ ձեռքերնին:

Մոլիէսին հեզնած բռնիկները որ դեռ երէկ արքաներուն աղիքները յուսոյ՞՞վ միայն կ'ապրէին, այսօր ամբողջ երկրագունտի վրայ ձեռք ձեռքի տուեր են, համամարդկային կեանքին պաշտօնեաները, վերջնական Գաղթութեան յուսատուները եղեր են:

Կը տեսնե՞ս սա ծերունին, որ կատղած շունին երախէն ումայ մը լորձունք կը հաւաքէ՝ քննելով համար:

Կը տեսնե՞ս սա երխտասարդը, որ չա՛ր աշխարհներու մէջ կը մեռնի՝ հնգախտին դադունիքը յափշտակելու համար:

Կը տեսնե՞ս սա նոր Պրամէթէսը, որ խաւարին ծոցէն ռասիումը դողնալով՝ իր ձեռքերը կ'այրէ այդ մոգական հուրէն:

Կը տեսնե՞ս սա հայ գիտունն ալ, որ Ռէօնթիէնեան ճառագայթներուն գիտակից զոհը կ'ըլլայ Նոր-Աշխարհին մէջ:

Բայց դեռ ի՞նչ անանուն բժիշկներ կան որ ուրիշներով կեանքին համար կը մեռնին, անգիտացուած . . . :

Արդի՞ւնքը . . . :

Մտայ՞ր զւրեմն այն օրերը սւր ամբողջ ժողովուրդ մը, իր արքաներով ու ասպետներով՝ վէրքերու մէջ կը փտէր: Այդ քսան հազար բորոսնոցներէն, որոնք եւրոպայի մակերեսը կը ծածկէին՝ այսօր հա՛տ մը իսկ չէ մնացեր . . . :

Ճանտախտը, Մաղկախտը, Հնգախտը՝ դժոխքէն փախած այդ երեք Աստուածները, որոնք մէկ տարուան մէջ անթիւ բանակ մը սրէ կ'անցնեն՝ ա՛լ չեն զօրեր սաք կոխելու այս անծայրածիր եւրոպան զոր բժիշկներ՞ր կը պաշարեն:

Անոնք պահակներու պէս կը հսկեն քաղաքակրթութեան սահմանադիրներն Վրայ: Աւորպէսզի ժողովուրդներ կարենան հանդիսաքնանալ՝ իրենք անքովն կը սպասեն խրամատին Վրայ, նենդ թշնամիին դէմ ճակատ ճակատի . . . :

Այս անհաւատար կռուին մէջ՝ որ անդէն մարդը կատղած Աստուածներուն դէմ կը մղէ, յաղթութիւնը մե՛րը պիտի ըլլայ . . . :

Առջի օր Մաղկաստն ու Կեղծմաշկը անձնատուր եղան: Երէկ Կատաղութիւնը խելօքցաւ: Այսօր ժանտատենդն ու Զրանկախար յաղթուելու Վրայ են: Վաղը Թոքախտին է կարգը . . . :

Յիշէ՛ Ապարթացի մօր խօսքը, — «Վահագն՝ վղ կամ վահանի՛դ, վրայ»: Պիտի յաղթես կամ պիտի յաղթուիս, ուրիշ ճար չկայ . . . :

Բժիշկներ, սորվեցուցէք ձեր հիւանդներուն, որ քաջ ըլլան. ապրիլը յաղթել է ԅուսահատներուն համար այս կեանքին մէջ տեղ չկայ . . . :

Վա՛յ հոգևոր ու մարմնաւոր տկարներուն, վա՛յ երկչոտներուն, վա՛յ յօռեառներուն, վա՛յ թերահաւատներուն: Վատերուն համար այս աշխարհին մէջ տեղ չկայ . . . :

Յոգնած ես՝ ա՛նք ինձի քօւ ձեռքդ: Արսկեակ եթէ կեանքի պայխար տիեզերական

օրէնք է, իրերօգնութիւնն ալ կենդանական
մնա՛ցք է :

Մենք երգելով երթանք Վաղուան :

«Մահուան» չե՛մ ըսեր, որովհետեւ հիւան-
դութենէ մը մեռնիլը այնքա՛ն անբնական ու
անիրաւ է, որքան արկածէ մը մեռնիլը . . . :

Բու՛ր երկիրներու ատաւորներ, իրարո՛ւ
մլրացէք, ձեռք ձեռքի տուէք, կազմակերպուե-
ցէք մե՛ծ յաղթութեան, կեանքի՛ն յաղթու-
թեան համար . . . :

Յառա՛ջ. ապրիլը յաղթե՛լ է . . . :

Լոզան, 1913

ՀԱՐՍԵՐՈՒՆ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

— Հարսնիքիս առաջին զիշերը՝ ամուսինիս երկու տարբեր սենեակներ ցոյց տալով պիտի ըսեմ. «Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր ննջասենեակը, և ահաւասիկ իմինս . . . » :

Այսպէս կ'որոշէր Սիւզան՝ ամէն անգամ որ իր ընկերուհիներէն մէկը ամուսնանար: Ու որքա՛ն դպրոցական բարեկամներ ունէր ան: Աշխարհիս ամէն երեսներուն վրայ, այս կամ այն քաղաքին մէջ, տարի չէր անցնէր որ անոնցմէ մէկը կամ երկուքը չամուսնանային: Այն ատեն Սիւզան անհամբեր կը սպասէր առաջին նամակին, տարիներէ ի վեր խոստացուած այն խորհրդաւոր, մտերիմ ու սարսափելի նամակին, որ վե՛րջապէս պիտի բանար իր աչքերուն վարդագոյն վարագոյրը:

Հին ու միամիտ սովորութեան մը համահայն, գեռ վարժարանին դրասեղաններուն վրայէն՝ հասո՛ւկ աշակերտուհիներ, որ մը իրարու դրել խոստացեր էին իրենց ուղեղը չարչրկող կարմիր գաղանիքը . . . :

Այդ օրէն ի վեր քանի՛նէր թափն իրենց բոյներէն՝ թռչուններո՛ւ պէս, թռա՛ն ու լսե-

ցլ՛ն, չարե՛րը . . . : Սիւզան գեռ տունը կը մնար՝ մըջլուններու պէս. կը մնար ու կը խորհէր՝ «Չարե՛րը . . . » :

Կարծես բուրն ալ խօսք-մէկ ըրեր էին լսելու: Գոնէ գիրքերը բացատրութիւն մը պարունակէին այդ կենսական, այդ ահագին հարցին վրայ: Բայց նո՛յն իսկ բժիշկները, փոխանակ մերկացնելու հանելուկը, կը զգեստաւորէին, բամբակներու մէջ կը փաթթէին զայն . . . :

— Ինչո՞ւ . . . Ինչո՞ւ . . . , կը խորհէր Սիւզան: Ու տարիքը առած ամէ՛ն ազջիկներու պէս կը սկսէր քիչ-քիչ վախնալ այդ մութ ու շխտտովանուող բանէն . . . : Ահա թէ ի՞նչ պատճառով կանխաւ պատրաստեր էր իր հիմենեան յատակագիծը՝ պաշտպանողական հողի վրայ . . . :

— Ահաւասիկ, Պարո՛ն, ձեր ննջասենեակը, և ահաւասիկ իմինս . . . :

Տարիներու ընթացքին տարտամ ոխ մը սկսեր էր մեծնալ իր պզտիկ օրտին մէջ՝ այրերու գէմ, կո՛յր ոխ մը, անկերպարան, անհամարձակ ու անօրոշ ոխ մը, որ գեռ արմատ չունենալուն՝ չէ՛ր ծառանար . . . :

Ամէնուն պէս ինքն ալ գիտէր որ, տեղ մը, կրներ կազմակերպուած ու զինուած էին եսասէր մարդերուն դէմ պայքարելու համար: Բայց ինք անոնցմէ չէր: Ո՛հ, ո՛չ . . . : Ան ի՞նչ ընէր

բոլոր այրերը, ան մէկ կ'մարդ մը յաղթել կ'ուզէր միայն, և ո՛չ թէ քոնի ոյժով, այլ իր սրտին ոյժով, իր գեղեցկութեան ոյժով, իր անձնութեան ոյժով, իր տկարութեան ոյժով . . .

Ինչպէ՛ս պիտի սիրէր սրբա՛ն պիտի գգուէր, քանի՛ հնարքներ պիտի ստեղծէր երջանկացնելու համար այն միտ՛ կ'մարդը որ չէ՛ր դար, ու պիտի չգար գուցէ . . .

Իրեն համար պէ՛տք մը, պահա՛նջ մը, գեղարուեստ մըն էր կնութիւնը: Ան ո՛չ թէ բնութեան կոյր կատակով՝ այլ կարծես ի՛ր ուղեւորովը էգ ծնած ըլլար . . .

Սիւզանն այն մի՛շտ ժպտուն արարածներէն էր՝ որոնք կրնան հաւասարապէս թազաւորի տուն մը ու բանտորի բոյն մը շէնցնել:

Ու տեսնելու բան էր թէ ի՛նչ ճարտարութեամբ կը վարէր իրենց տունը, ի՛նք իր գրւխուն, գեռատի տանալկնով մը պէս: Իր մեծ քոյրը գիշերօթիկ վարժարանի մը մէջ ուսուցչուհի ըլլալով՝ հազիւ ամիսը անգամ մը կուգար տուն: Իր ալեւոր մայրը՝ տարիներու քեռին տակ կ'քած, երկուքի կտրուած էր: Իր հայրը՝ պետական գրասարանապետ մը՝ մեռած էր արդէն, և հիմա անոր նիհար կենսաթոշակով կ'ապրէին:

Այդ նիւթական նեղ պայմանները քիչ մը լայնցնելու համար՝ Սիւզան քանի մը ուսա-

նողներ ընդունեց իր տան մէջ: Ու տեսնելով էր իր ուրախութիւնը, իր գործունէութիւնը, իր հպարտութիւնը: Հին ու մենաւոր սենեակները սկսան կեանքով լեցուիլ, խաչաօլ, երգել, աշխատիլ ու ըզըզալ, վեթեակի ըջիջներուն պէս . . . :

Սիւզանին այնպէս կը թուէր որ իր տունը ա՛լ տեսակ մը համարսարանի մասնաճիւղ եղած էր: Լաւագոյն ուսանողները հո՛ն կը ճաշէին, հո՛ն կը վիճէին, գիտութեան ու գեղարուեստի վերջին տեսութիւնները հո՛ն իրար կը զարնուէին, անշօշափելի նիրութիւններու, անհասանելի բարձրութիւններու կը հասնէին:

Ու ամէն տարեվերջի՝ երբ այդ տունէն ուսանող մըն ալ կ'աւարտէր ու կը մեկնէր, Սիւզանին սրտէն կտո՛ր մըն ալ կը փրթէր, իր ետեւէն թռչելու համար գէպի հեռաւոր ու կապոյտ երկիրները, ու գաղանի հպարտութիւնով հետեւելու համար իր փառքի ճանապարհին . . . :

Բայց այդ ներքին վտթորիկէն ո՛չ ոք բան մը կը նշմարէր: Սիւզան, միշտ ժպտուն, հիմա մնացած ուսանողներուն վրայ կը թափէր իր ամբողջ խնամքը, հոգածութիւնը, սէրը, իր կուսական սրտին մէջ գտնելով հաճելիութեան անսպառ զանձները:

Ատեն-ատեն երբ սեզանին վրայ խօսակցութիւնը կը մարէր, ան միշտ պատրաստ հարցում մը ունէր իր լեզուին տակ:

— Պա՛րոններ, ի՞նչ կը խորհիք արդեօք տկար սեռին վրայ . . . :

— Տկար սե՞ռ . . . երբ թագաւորներն անգամ կը խոնարհին ձեր առջև : Կիները միայն հաւատք չունին իրենց կատարելութեան . չեն ներեր որ իրենց սեռէն մէկը գտնուի որուն գէմքին, հասակին, տարիքին կամ գոնէ վարքին ու բարքին վրայ տկար կէտ մը չըլլայ : Տկար սեռին առասպելը իրենք հնարած են . . . : Մենք ձեզ գեղեցիկ սեռ կը կոչենք, Օրիո՛րդ . . . :

Սիւզան կը շիկնէր :

— Իմ ալ կարծիքս այն է որ, կ'ըսէր ուրիշ մը, եթէ երկինքը ասլոէինք՝ կիները պիտի թագաւորէին, ու մենք հազիւ թէ գոնասպաններ ըլլայինք հոն . . . : Իսկ հոս, երկրի վրայ, ուր բիրտ ոյժը կը տիրէ, ես պիտի չցանկայի որ կիները իրենց պատուանդանէն իջնէին մեր ցեխերուն մէջ պայքարելու համար . . . : Ընտանիքը իրենց միակ երկնային ապուէնն է այս երկրագունտին վրայ, հոն է կիներուն թագաւորութիւնը . . . :

Այն ատեն Սիւզան դաշնակին առջև կ'անցնէր, ու բոլորն ալ վայրկեան մը երկինքներ կը փոխադրէր իր մատներուն խաղաղը . . . :

Ա՛խ, այդ բարակ մատները, կնոջ մատները : Միայն հախուրուելու համար եզած հուրի մատներ չէին անոնք : Ընտանեկան ի՞նչ

հրաշքներ կը գործէին ամէն օր, անգիտացուած, պահուըտող ու անանուն հրաշքներ:

Այդ մասնելուէն շնորհիւ իր հինցած տուներն որ հարսի մը պէս կը թայտէր, իր համեստ հագուածքը ոչինչով մը կ'ազնուանար, իր անշուք սեղանը ծաղիկով մը կը հարստանար: Մէկ ձուկով քանինե՞ր կշտացնելու Յիսուսին հրաշքը ինք ամէն օր կ'իրագործէր . . . :

Սիւզան կին մը չէր, այլ կինը: Սակայն ինչո՞ւ ան դեռ աղջիկ կը մնար . . . :

Ճիշտն ըսելու համար, յաճախ մօրմէն տարտամօրէն խնդրած էին իր ձեռքը, ու միշտ մայրն ալ տարտամօրէն հասկցուցեր էր որ Սիւզանէն առաջ մեծ քոյրը կար . . . :

Սակայն հիմա որ քոյրը արդէն պսակուեր էր, Սիւզան բացարձակապէս կը յամառէր աղջիկ մնալ:

Ինչո՞ւ . . . :

Օր մը այցելութեան դացեր էի իրեն, սովորական տեսակցութեան մը համար՝ իբրև իր հօր ու իր տան նախկին բարեկամ:

— Բժիշկ, ըսաւ, այսօր պատմելիք ի՞նչ նորութիւն ունիք հիւանդանոցէն:

— Մի՛ հարցնէք, Սիւզան, սարսափելիք բան մը, շրտուելիք բան մը . . . :

— Եթէ այդպէս է . . . անպատճառ ըսէք:

— Ձեր փափուկ տղանջներուն համար չէ, Սիւզամ'ն:

— Ձիս տղու տե՞ղ կը դնէք, բժի՛շկի՛ Գուցէ կս ալ. ձեզի բան մը ունիմ ըսելու. սարսափելիք բան մը, չըսուելիք բան մը:

— Ձեր պատմելիքը երբեք պիտի չհաւատարի խի՛նիս, Սիւզա՛ն: Բժիշկի մը մէկ որուան տեսածը բաւական է ամբողջ կեանք մը թունաւորելու: Սակայն կը խոստովանիմ որ այսօրուան տեսածէս դեռ մարմինս փուշ-փուշ է: Երեւակայեցէք երիտասարդ, զմայլելի, ոսկեգոյն աղջիկ մը, կարմիր՝ վարդի մը պէս, ու անառակ՝ նժոյգի մը պէս: Երեւակայեցէք ամէնէն նուրբ ժանեակները, սնգուսները, ժապաւէնները, ու՝ անոնց տակ ամէնէ՛ն ահաբիտ ախար, իր ամէնէն՝ գժոխային, իր ամէնէն՝ վարակիչ ձեռով: Կը կարմրի՞ք, Սի՛ւզան. . . : Իմացէք ուրեմն թէ՛ ան չթողուց որ ներարկումներն սկսէի. վաղն իսկ պիտի ամուսնանայ եղեր. . . : «Մեղքալուսնէս վերջ ամուսնիս հետ միասին կուզանք դարմանուելու» ըսաւ. . . :

— Օ՛խ ըլլայ. . . բացազանչեց յանկարծ Սիւզան, կրակ կտրած:

— Ձեզի ի՛նչ եղաւ, Սիւզա՛ն:

— Ինձի ի՛նչ պիտի ըլլայ. . . : Հօսպա՛, թող այրերը ամենազղուելի տխտերու մէջ նեխին, ամենագարշելի անկողիններու մէջ մտնեն, ու վստահ են որ հիմենեան սուրբ քարծին վրայ ամենամաքուր կոյսը պիտի ունենան. . . : Կա՞յ

միակ ազջիկ մը որ նայն վստահութիւնն ունե-
նայ իր ամուսնին վրայ . . . : Թող գոնէ կոյս
մը դանուի սր մեր ամէնուս վրէժը լուծէ . . . :

— Եայց ինչէ՞ն գիտէք որ այդ դժբախտ
ամուսինը անմեղ մը չէր :

— Հող չէ՛, պուսպ Սիւզան, իմ քոյրս
աչ անմեղ մը չէ՞ր . . . :

— Աւրեմն ձեր քոյրը . . . :

— Տխու՛ւր, տխու՛ւր պատմութիւն մըն է
ըսելիքս, բժի՛շկ . բայց չըլլա՛յ որ մօրս ըսէք,
խեղճը մինչև հիմա լուր չունի . . . : Գիտէք որ
տարինե՛ր ամբողջ խնայողութեան հրաշքներ
գործելով մեծ քոյրս կոկիկ դրամօժիտով մը՝
վաճառականի մը տուինք : Ասկայն չէ՛ք գի-
տեր թէ ան ի՞նչ առաւ ի վոխարէն իմ քրոջս .
ամէնէն հրէշային ախար . . . : Իր տատրակի
մարմինը կարմիր-կարմիր դուրս տուեր էր . . . :
Ես այն ատեն տղէտ էի . եթէ միայն կասկա-
ծ էի, եթէ միայն քոյրս բառ մը ըսեր, սա մատ-
ներովս կը կուրցնէի իր էրկան աչքերը . . . :
Ասկայն քոյրս լռեց, ու հեռու տեղեր գացին
իրենց ամօթը պահելու . . . : Եթէ մայրս օր
մը գիտնար միայն թէ ի՞նչ մեղրալուսնի ճամ-
բորդութեան մեկնած է իր ազջիկը՝ կաթուած
կ'իջնէր խեղճին վրայ . . . :

Եայց ահաւասիկ օր դուռը զգուշաւօր կեր-
պով բացուեցաւ, ու սեմին վրայ երեցաւ ձե-
րունի մայրը . . . :

Երկու դաւադիրներու պէս կարմրեցանք ու լռեցինք: Հօե՞ր էր արդեօք . . . : Ոչ: Ներսիսը խնդրեց ինձ հեռացաւ:

— Շարունակեցէ՛ք, տղաքներս, շարունակեցէ՛ք . . . :

Բայց Սիւզան որքա՞ն հեռու էր մօրը կնթադրած սիրոյ զգացումներէն: Որքա՞ն դաւանութիւն կար այդ դաւարթ ազջկան դիրկը, որքա՞ն արցունք իր պճլտուն աչքերուն ծայրը, որքա՞ն տառապանք իր տրտիուն սրտին խորը: Ամբո՛ղջ կանացի ցեղը կը յառնէր ու կը փոթորկէր իր փոքրիկ մարմինն մէջ: Նուիրուելու, զգուելու, երջանկացնելու համար հրաշակերտուած իր մարմինը, մարդերը մէ՛կ համբոյժով կը թունուորէին . . . : Ամէնէ՛ն զգալուն, ամէնէ՛ն նրբալար քնարը, որ սիրահար մասներու հպումին տակ կրնար մարդկային մեծագոյն ցաւերը մոռցնել իր երկնային դաշնութիւններով, այդ կուսական քնարը՝ մարդիկ իրենց զարշապարին տակ կը ջախջախէին . . . : Որքա՞ն կոպտութիւն, որքա՞ն անիրաւութիւն, որքա՞ն անգթութիւն այն գիւրաբե՛կ էակներուն հանդէպ՝ որոնք երկնէ երկիր իջան մե՛զ գիւթելու, մե՛զ հմայելու, մե՛զ բարձրացնելու համար . . . :

Եւ շուարած կ'ունկնդրէի իր անաւոք ու անսահման բառերուն, որ կուլային իր ման-

կազման երկու շարքէն, երկու թեթեւ ամպէ
ժայթքող շանթերու պէս՝ որ դարաւոր ու ան-
զաշնակ օտարերու խո՛ւլ կատաղութիւնը կը
սրտթկան . . . :

— Ա՛խ, զգուելի՛, զաղի՛ր մարդիկ, հոգ-
ւով—մարմնով թունաւորուած . . . : Ու խորհիւ
թէ դո՛ւք ալ մեզի պէս մօր մը շքեղ արգան-
գին մէջ կազմուեցաք . . . : Ձեր առաջինն ար-
ժանի չէ՛ յետին կնոջ համբոյրին : Է՛ն մեղա-
պարտ կնոջ մէջ դեռ մանուկի մը հոգին կայ . . .
ա՛յն մանուկին որ սխալի՛ ծնի . . . : Ես հարսերէն
վարդագոյն պատմութիւններ կ'ուզէի, ու խեղ-
ճերը չէի՛ն դօրեր իմ կոյս յոյսերս խաւարել . . . :
Ս.հա ինչո՞ւ կը լռէին, ահա ինչո՞ւ սխալ լռեն
հարսերը . . . :

Լոզան, 1914

“ՓՈԽԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ”

Գեռ դպրոցական նստարաններուն վրայէն՝ Արամ, ընկերս, կ'ըսէր ինծի-

— Երբ քսան տարու ըլլանք, ա'յնպիսի խնջոյք մը, ա'յնպիսի հանդէս մը սարքենք, որ ամբողջ գիւղը մեզի հետ ուրախանայ. . .

Այն ատեն դեռ մեզի այնպէս կը թուէր թէ քսան տարեկանին խոջօր անկիւնն մը պիտի դառնայինք:

Քսան տարի կեանքի պատրաստուիլ, քսան տարի զաւակներ պատրաստուիլ, քսան տարի մահուան պատրաստուիլ. . . Այս էր մեր նշանաբանը:

Մեր տղու միամտութեան մէջ այնպէս կ'երեակայէինք թէ, կեանքը մտթեմաթիքական ուղիղ գիծ մըն էր՝ որ երեք հաւասար մասերու կտրուելէ վերջ՝ ինքն իր վրայ կը դողուէր, ինքնաբերաբար, եռանկիւնի մը պէս. . .

Այդ օրէն ի վեր շատ ջուրեր անցան կամուրջին տակէն, ու հազիւ կրցայ հասկնալ թէ կեանքի գիծը ո՛չ թէ ուղիղ, այլ քմայապաշտ զիկզակի մըն է, և ո՛չ թէ հաւասարակողմ եւ-

ուանկիւն մը կը ձեացնէ, այլ անձոսնի շըրջանակ մը, սե ու ծիծաղելի դէրօ մը . . . :

Անոնք որ գալրօցին մէջ դէրօի մը համար կուլային, անոնք ամբողջ կեանքերնին պիտի լան . . . ստիպողաբար: Իսկ անոնք որ դէրօյով մը կը գուարձանային՝ անոնց համար կեանքը շատ մը նմանօրինակ ու տարօրինակ գուարձութիւններ կը վերապահէ:

Օրինակ: Արամ, ընկերս, դեռ հազրէ կեանքին պատրաստուած, դեռ այդ կանխորոշուած քսան տարիքին չհասած, բռնեցին ու թաղեցին . . . : Ու ես՝ մինակ մնացած՝ երբ օր մը ուզեցի տօնել այդ մեծ թուակահար, արդէն կեանքիս դարուներ անգգալապար անցած, դացած, անէութեան մէջ թաղուած էր . . . :

Սակայն մեր ծրագրին մէջ ուրիշ տօն մըն ալ կար, մե՛ծ տօնը, մեծագո՞յն տօնը, ամուսնութեան տօնը, որ աննշմար չէր կրնար անցնիլ անշուշտ:

Ո՞վ կրնար գուշակել թէ այդ մե՛ծ տօնէն ալ ես ինքս պիտի հրաժարէի . . . ահա թէ ինչո՞ւ:

Ականատեսներ կը պատմեն թէ ի՞նչպէս, մահուան գատապարտեալը իր ճերմակ շապիկին մէջէն լւօրէն կը յառաջանայ ու իր ճիտը շուանին կ'անցնէ՝ առանց ընդգիմութիւն մը լնելու, որովհետեւ գիտէ թէ ամէ՛ն շարժում անօգուտ է, և թէ իր թաղքը ուրիշներ կան-

խաւ վճռած են՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու :

Ես մահուան դատապարտեալ մը դեռ չեմ տեսած : Բայց օր մը պոլսական եկեղեցիի մը մէջ հարս մը տեսայ, ու դեռ իր վրայ խորհած ատենս մարմինս միշտ փուշ-փուշ կ'ըլլայ :

Խուռներամ, սե բազմութիւն մը դուրս գլխի կ'ալեկոծուէր հարսին անցքը գիտելու համար : Ահա՛ երեցաւ ան : Ծուարուն ու մահատիպ կը յառաջանար, առա՛նց յօժարութեան, այլև առա՛նց ընդդիմութեան, սրովհետեւ ուրիշներ արգէն իր ճակատադիրը վճռած էին՝ առա՛նց իր հաւանութիւնը հարցնելու :

Դուրսէն մինչև ոտքը ճերմակներու մէջ, ան կը յառաջանար՝ իր միամտութեան շուանէն կախուելու... : Մինչև հիմա որքա՛ն երջանիկ էր ան. ցօրեկները սիրոյ երգեր կը հիւսէր, գիշերները հրաշալի սուպեաներ կը տեսնէր, դաշտի ճպուռներուն պէս անհագ, երկինքի թռչուններուն պէս աղատ էր... : Այդ գիշեր իսկ պիտի փշուռէին իր բոլոր երազները, ի՛նքն ալ իր կարգին պիտի ճանչնար մայրութեան ցաւերը, պիտի ծնծուէր, պիտի ազեղնար, պիտի անասնանար... :

Մարգակերպ դայլերու, յօշոտող նայուածքներու մէջէն ան կը յառաջանար՝ ճեփճերմակ ու դեփ-գեղին : Պզտըալիկ մարմին մը՝

արտասարսփ ու գողգոջունն . ոճրագործ ձեռքի մը մէջ բռնուած թուչնիկի մարմինն մը, որ քիչ յետոյ պատահաւ մը պիտի ըլլար քովի գիշակելու տարիքուտ անզղիւն բերնին մէջ . . . Գետանիւր թեւէն ճանկած՝ կը յտառջանար ճարպոտ աչքերով, փայտի պէս պեխերով սեցուած ու սրցուած . . .

Ամբողջ ամբոխը գոյգ մը աչք եղած էր Յամառ նայուածքներ կը սեւեռէին հարսին Մառի մը պէս՝ քիչ մը ամէ՛ն մարդ պատասպատառ կը ճաշակէր այն անմեղութեան, ոչ վայրկեան մը յետոյ գոյութիւն պիտի չունենար ա՛լ . . .

— Հարստութիւնը անո՛յչ բան է . . . փրս. փրսաց մէկը՝ բերնին ջուրերը վազեցնելով Գրպանդ գրամ ունի՞ս. կեանքդ պոռնիկներու ծոցը փաեցուր, ու ծեր օրերուդ համար է՛ն անմեղ, է՛ն գեղեցիկ, պատիկ աղջիկը առ բլքտէ, արիւնէ, ծեծէ, հիւանդացուր . . . մա՛րդ մը ձայն հանելու իրաւունք չունի, ո՛ր իսկ կլինդ . . . Եւստուծոյ օրհնութիւնը քանի սակիլ գնեցիր, ուրիշ բան հարցնող չկայ . . .

Ու իրաւ ալ նոյն վայրկեանին, բարձրաստիճան կուսակրօն մը Սուրբ Կրքէն վկայութիւններ կը բերէր փեսային առաքինութեան համար . . . Ամուսնութեան անուշութիւններուն վրայէն կը մանէր, տակէն կ'ելլէր . . .

— Ծով չմտած լողալ կը սորվեցնէ . . . կակաղեց մէկը քովէս :

Բայց, ուրիշ մը այնպիսի՛ խօսք մը ըսաւ որ մինչև ականջներուս ծայրը կարմրեցայ :

Այդ օրէն օրոշեցի սր՛ եթէ երբեք ամուսնանայի, ամէն պարագայի մէջ այս տեսակ պիտի չամուսնանայի :

Տեսայ որ այդ պայմաններուն մէջ պսակը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ խարդախ պայմանագրութիւն մը, որ կոյսը կը ստորագրէր առա՛նց անոր առաջին բառը ըմբռնելու . իսկ ամուսինը որ լաւ կ'ըմբռնէր՝ ստիպուած չէր յարգելու իր պայմանագրութիւնը . . . :

Գերիներու վաճառականութիւնը ուրիշ տեսակ չէր, միայն թէ հիմա վճարո՛ղն ալ, վաճառուո՛ղն ալ աղջիկն է . . . :

Ու, ս'վ հեգնութիւն, այդ փոքրիկ աղջիկը՝ որուն խօսքը դատարանին առջև արժէ՛ք մը իսկ պիտի չունենար՝ իր «Այո՛»ն պիտի յարգէր մինչև իր կեանքին վերջը, ու իր արգանդին մէջ պիտի կրէր համբոյրներուն ամբողջ ծանրութիւնը . մինչդեռ իր ամուսինը՝ առաջին յղութեան արդէն՝ պիտի խաբէր գայն, շա՛ն մը պէս . . . :

Բայց տեսնէիք թէ իր ծնողները օրքա՛ն հպարտ կ'երևէին, ի՞նչ ուրախութեան արցունքներ կը գլտորցնէին իրենց աչքերէն . . .

Ի՞նչ վարպետութեամբ առաջ տարեր էին գրամ-
ատիտի սակարկութիւնը . . . ու ի՞նչ լաւ ըն-
տարութիւն . . . ի՞նչ շնորհքով փեսայ . . . :
Ամէնքը կը պաշարէին, կը շնորհաւորէին զի-
րենք :

Ես՝ նախանձով ու դառնութիւնով լեցուն,
դուրս կը նետուէի այդ գերեզմանաբանութեան
շուկայէն, երբ մէկը թեէս բռնելով քաղաքա-
վարութեամբ անունս հարցուց . . . կ'երեւի
«Թանօք Ներկաներ» ու շարքին մէջ տպելու
համար :

Տասնեակ տարիներ անցան այդ օրէն ի վեր,
բայց դեռ չմոռցայ զինքը, այդ ճեփ-ճերմակ
ու դեփ-գեղին ազջիկը, որ կեանքիս մէջ ա-
ռաջին ու վերջին անգամ կը տեսնէի :

Իր սգին զիս երկար ատեն տառապեցուց :

Օր մը, ես ալ իմ ճակատագրիս կը հնա-
զանգէի՝ իմ լաւագոյն կէսին միանալով :

Բայց իր պսակէն որքա՛ն տարբեր եղաւ
մերինը : Իրենը՝ մէկ ծայրայեղութիւն, մերինը՝
հակառակ ծայրայեղութիւն :

Առանց թմբուկի, առանց հանդիսաւորու-
թեան հարսնիք մը. քաղաքական այն պարզ
հարսանիքը՝ որ Եւրոպան կը պարտադրէ հա-
ւատացեալին ալ, ուրացողին ալ, հարուստին
ալ, աղքատին ալ :

Զուիցերիոացի քաղաքապետը ամուսնական

պայմանագրութիւնն մը ներկայացուց մեզի՝ երկու վիաներու առաջ :

— Կ'ուզէ՞ք ստորագրել, Օրիո՛րդ . . . :

— Այո՛, պարոն . . . ըսաւ հարսը՝ դրէ՛ համարձակ ստորագրութիւնն մը պատկեցնելով թուղթին վրայ :

— Շնորհակալ եմ Տի՛կիկ . . . պատասխանեց քաղաքացիորդ :

Ու ամէնն այսչափ : Այդ վայրկեանէն Օրիորդը Տիկիկն եղաւ :

Եւ սակայն — անկեղծ խօսք մը կ'ուզէ՞ք — այդ չարութիւնը զիս վիրաւորեց :

Այդ կանխաւ պատրաստուած թուղթը՝ յարձակողական ու պաշտպանողական հողի վրայ դրուած, երկուստեք ստորագրուած վաճառականական պայմանագրութեան մը վերածեց մեք տարտամ սէրերը, անշրջագիծ անուրջները, ինքնայօժար նուիրումները, յաւիտենի խոստումները . . . :

Ու սէրը, որուն համար Սողոմոն «Մահուան չափ գտաւոր եմ կ'ըսէ, առետուրի մը չափ խախուտ եղաւ. որովհետեւ Օրէնքը՝ մեզ միացնելու ժամանակ՝ բաժնուելու պայմաններն ալ կը մատնանշէր . . . :

Այս քոչոր օրինական շղթաներուն ծանրութիւնը թեթեցնելու համար երկնային օրհնութիւնն մը կը պակսէր : Հարսն ալ շուտով նշմարեց այդ պակասը :

— Քանի որ, ըսաւ, մեր ամուսնութեանց համար մեծ ծախքեր չըրինք, «Փոխան հարսանիքի» գծմաստ աղջիկ մը սերախացնենք այդ գրամով. ես նշանուած որբուհի մը գիտեմ որ պահուելու համար միջոց չունի. թող իր սերախութիւնը մեզի համար օրհնութիւն մը ըլլայ . . . :

«Մեծ մխտքերը սիրաէն կը ծնին», կ'ըսեն, այսինքն կրնէն . . . :

«Փոխան հարսանիքի» . . . : Այդպէ՛ս օրոշեցինք, սե այդպէ՛ս ալ ըրինք :

Ու մեր սերախութիւնը աւելի կատարեալ ընելու համար, մեկնեցանք Փարիզ՝ հայ եկեղեցիին մէջ փնտուելու ա՛յն, ինչ որ կը պակասէր Լօզանի քաղաքատան :

Բարի քահանայ մը մեզ դիմաւորեց ժպտելով .

— Բայց զիս գտնելէ առաջ՝ գանձապետ էֆէնտին պէտք է գտնէիք . . . ըսաւ :

Քաղաքը տակնուվրայ ընելէ վերջ՝ գանձապետ էֆէնտին ալ գտանք գոհարազաճառի գրասենեակի մը մէջ, ոսկի նժարի մը ետին կծկտած, մօմի գոյն ձերուհի մը՝ որ ձութ կը ծամէր . . . :

Երբ իմացաւ այցելութեանս պատճառը՝ ըսաւ .

— Աշխարհիս չորս կողմէն հոս կը թափին աժան օրհնութիւն մը ստանալու համար . . . : Մեր գինեքը ամէնուն յայնտի են արդէն, այն-

պէս որ սահարկութեան պէտք չկայ . . . : Եթէ հազար ֆրանք տրուի՝ ամբողջ տաճարը լսապետերի պէս կը դարգարենք, բայց նշանաւոր բան մը կ'ըլլայ . . . : Եթէ միայն մէջտեղի ջահը կ'ուզէք՝ զետինի դորդերով՝ այսչափ հարիւր ֆրանք . . . : Բոլոր ջահերը մէկանց այսչափ հարիւր . . . : Սուրբ խորանին լուսավառումը՝ այսչափ հարիւր . . . :

— Բայց պարզ օրհնութի՞ւն մը . . .

— «Պարզ օրհնութի՞ւն» ի՞նչ ըսել է, էֆէ՛նտիմ: Լուսահողի Մանթաշօֆ այս շքեղ տաճարին համար միլիոններ ծախսեց նէ՛ պարզ օրհնութիւն մը տալու համար է . . . : Ամէն ժամ հաշիւով կը վառի, ամէն տիրացու հաշիւով կ'երգէ . . . : Պէտք է զխոնաք որ մեր ձայնաւորները Փարիզի Քօնսերվարուաբին մէջ կ'ուսանին և Օաէսնին մէջ կ'երգեն . . . : Մեր Շահ—Սուրատեանը Ծառուսք կը խաղայ . . . : Եթէ զովարանական քարոզ մըն ալ կ'ուզէք՝ անոր հաշիւն ալ տէրտէրին հետ յարմարցնելու է . . . :

Ահա թէ ի՞նչ ցեխերու մէջ ստիպուեցայ սողացնել մեր Սէրը՝ անլուծելի, անբաժանելի, երկնային, յաւիտենական ձե մը տալու համար անոր . . . :

Բայց հետեւեալ օր արգէն՝ եկեղեցիին մէջ՝ մոռցայ այդ բոլոր դաճնութիւնները:

Խորհրդաւոր դժբէթին տակ, ամայի շէն-

քին ճիշտ կեդրոնը, մինակ էինք մենք իրարու սեղմուած՝ երիտասարդ ամուսնու մը, արուեստագէտ կնքահայր մը, Յերուսի քահանայ մը ու ֆրանսացի մամկոն մը:

Սորանին վրայ ու մեր երկու քովերը երկար ու ճերմակ կերոններ կը վառէին, լոյս ցորեկով, աժգոյն ու երազային բոցով մը՝ որ կար ու չիկար . . . :

Երբեմն դուռին բացուածքէն օտար գլուխ մը կ'երկննար հետաքրքիր: Այն աստն կը լսուէր փողոցի անվերջ՝ ու անհուն աղմուկը: Դուրսը՝ աշխարհի մայրաքաղաքը կը խժար, կ'ունար, կը հայհոյէր, կ'ալեկոծէր. . . . Ներսը՝ խարտեաշ ու սե երկու գլուխներ իրարու կը կապուէին՝ ապրուշուժ թելով մը, կեանքի ու Մահուան համար . . . :

Դուրսը՝ բոլոր կիրքերն ու բոլոր մեղքերը, բոլոր փառութիւնն ու բոլոր քաղաքակրթութիւնը . . . : Ներսը՝ Հայաստանցի տէրտէր մը, կարծես Անիի քանդակներէն փրցուած՝ հին ու առաքելատիպ գլուխ մը, հաղարաւոր տարիներու բառեր կը կրկնէր, յաւիտենական ու անաւոր . . . :

Յերմակ մամերը կը հալէին. բուրվառը կապոյտ ամպով մը մեզ պաշարեց: Տէրտէրը անվերջ կը կարդար ու կ'երգէր. այդ ընթերցումը ու այդ օրօրումը քիչ քիչ մեզ ընդարմացու-

ցին, վերացուցին, հեռացուցին, հին ու հեռու տեղումք տարին . . . :

Կնքահայրը — մենակեաց ու մարգատնաց արուեստագէտ մը, որ եկեղեցի ոտք կոխած չունէր, — հիմա տղու մը սլէս կուլար: Հարսը — որ ոչինչ կը հասկնար սսկեղարու աստուածային բարբառէն — լռիկ մեջիկ կ'արտասուէր . . . : Ու տաք արցունք մը որ ինկու մեր միացած ձեռքերուն վրայ՝ մինչև սկորներուն ծո՛ւծը դողացուց:

Ո՛չ. երկնքի կամարէն վարդի մը դողը ինկող ցողը, բաղնետան զմբէթէն կոյսի մը ծոցը ինկող կաթիլը, այնքան չե՛ն կրնար սարսափցնել . . . :

Ինծի ի՛նչ փոյթ թէ Գիտութիւնը պիտի հեզնէ իր անարժան աշակերտին այս երկիւղած գիրքը՝ կրկնապէ՛ս ծիծաղելի, որովհետև Գիտութիւնը որ Կրօնքը չի հասկնար, Աէ՛րն ալ չի հասկնար: Յարաբերական իրականութիւններո՛ւն միայն կը հաւատայ ան, մինչ Աէրն ու Կրօնը բացարձակ իտէալին կը ձգտին, նախ յաւիտենական զղացումին երկու յաւիտենական ձևերն են անոնք: Աէրը՝ անձնական, կերպարանաւոր, երկրային, բնական իտէալն է. Կրօնը՝ անանձնական, անկերպարան, տիեզերական, գերբնական իտէալը . . . :

Թող քարկսծե՛ն զիս թերահաւատները: Ին

չե՛մ կրնար ուրանալ այն անջնջելի արցունքը որ իմ մայրենի եկեղեցին կրցաւ կաթեցնել իմ էութեանս մէջ, և որ բոլոր գիտութիւնները միացած՝ պիտի չկարենային կաթեցնել . . . :

Միայն թէ ազատեցէ՛ք Պսակը միջնադարեան յղփութիւններէն, գերեզմանապետութեան յիշատակներէն, անբարոյացուցիչ տեսարաններէն, չտես ցուցադրութիւններէն . . . : Այս բոլորը կը ծառայեն միայն ամուսնութիւնը զժժւարացնելու, աղքատութիւնը նուաստացնելու, կուսութիւնը կարմրցնելու . . . :

Փոխանակ հարիւրաւոր հրաւիրեալներու՝ ուրոնք վա՛ղն իսկ պիտի քննադատեն ձեր հարսնիքին խեղճութիւնը, լաւագոյն է ուրախացնել որքուհի մը՝ որ ամբո՛ղջ կեանքով պիտի օրհնէ ձեզ :

Ու ս՛եւէ թերթ ուրախ պիտի ըլլայ յայտարարելուք արար աշխարհի թէ՛

Նորապսակ ամուլ Բ. այսօր ասկի
կը նուիրէ աղջկանց որբանոցի մը,
փոխան հարսանիքի:

Ծարքը բացուած է, ս՛վ պիտի երկրորդէր . . . :

Լօզան, 1914

ՄԱՆՁԵՐՈՒՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԸ

Հիմա որ ուսերուս վրայ տակաւ կը զգամ տարիներուն ծանրութիւնը, ու ձեռքիս գրիչը՝ երբեմն փետուրի պէս թեթեւ՝ այժմ մահուան բռտերուն մէջ կը կապուի ու կը շփոթի, կը յիշեմ հի՛ն հի՛ն օրերը, այն՝ օրհնեա՛լ օրերը, երբ ուղեղիս, ջիղերուս, մարմինիս բոլոր բջիջները այնպէ՛ս լեցուած էին կեանքով՝ որ մահուան գաղափարին համար տեղ չէր մնացած . . . :

Երջանի՛կ տարիք, ուր կեանքը կ'եռայ, սիրտը կը զեղու, հոգին կը պոռթկայ :

Ու ո՞վ կրնայ մոռնալ հազար անգամ կրկնուած անունը այն պաշտելի ընկերոջ՝ որ միանգամայն դասակիցդ էր, տարեկիցդ ու սըրտակիցդ, երեակայական վէպերուդ հերոսը, հրաշալի արկածախնդրութիւններուդ զինակիցը :

Արամն էր իմ զինակիցս : Միասին կը խաղայինք, միասին կը սերտէինք, միասին կը չափուէինք : Երբ ան հեռուի ազբուրէն ջուր բերելու կ'երթար, ե՛ս ալ հետը կ'երթայի սափոր մը ուսիս : Երբ ես թուչուններուն թակարդ լարելու կ'երթայի դաշտերը, ա՛ն ալ հետս կու գար, սուտ սուղոցներով զիրենք հրաւիրելու :

Ու ի՞նչ չարութիւններ չէինք ընել միասին, — երկու թիթեռ մէկ լուցկիի գամելով՝ գասարանին մէջ թռցնել: Մեղուներուն թւերը փետտելով՝ լարի վրայ խաղցնել: Ճանճի գլուխներ ճղմելով՝ դրքերը դարդանկարել: Տղոց բերանը շաքար մը տալով՝ ախաները փրցնել . . . : Լաւ կը յիշեմ որ օր մը ողջ մկնիկ մը լուցկիի տուփի մը մէջ մտցնելով՝ չորս թաթիկները չորս ծակերէ դուրս հանեցինք ու ազատ արձակեցինք: Երբ գիրսւկ դասատուն ու բոլոր աշակերտները տեսան որ փոքրիկ տուփ մը սրահին մէջ ինքնիրեն կը վազվզէր խենթի մը պէս՝ ամէնքն ալ սարսափահար դուրս խոյացան . . . :

Անանո՞ւն Ոգիսականներ՝ որ մեզ կիսատուածներու պէս յարգել կուտային դպրոցին մէջ: Ծիւղայի՞ն չարութիւններ՝ որ մեզ հրեշտակներու պէս կ'ուրախացնէին . . . :

Ուսու՞ղ, օր մը կուգայ ուր մեծագոյն առաքինութիւններն անգամ չե՛ն կրնար այս պղտիկ չարաճճիութիւններուն չափ ուրախացնել մարդկային սի՛րտը . . . :

Եւ սակայն չկարծէք որ մեր երջանկութիւնը անխառն էր. ո՞հ, ոչ: Կատարեալ մարդ ըլլալու համար գլխաւոր բան մը կը սպակէր մեզի՛ր պիտն ու մօրուքը: Ու ըսե՛լ որ՝ բուսնելո՞ւն պէս կ'ածիլէինք . . . :

Օր չէր անցնել որ դպրոցին ծառին տակ,

ծերուհի կոճղին վրայ հասակնիս չը չափէինք՝ մատներնուս ծայրին վրայ բարձրանալով, ու զմեկի խարդախ հարուածով մը չճեղքէինք կոշկոռած կեղեք՝ իբրև չափանիշ:

Սակայն հիմա որ տարիներն ու մահը մեր մէջ ամէն մրցում ի սպառ ջնջեցին, ինչո՞ւ չխոստովանիմ որ, ան ինձմէ հասակով ալ, ոյժով ալ, ճարտարութիւնով ալ, շարութիւնով ալ միշտ գերազանց էր:

Հողալու մէջ իր նմանը չկար: Պայքարի մէջ մէկ-հատիկ էր: Երբ ամէն Զատկի-Մնունդի յոյն դպրոցին տղոց դէմ կռուի կը բռնուէինք ուղմական շարքերով՝ ճակատ ճակատ, քարերը է՛ն շխտակ ու է՛ն հեռու թռցնողը միշտ ինքն էր: Մեզի համար ամբողջ գիւղին մէջ Ալզին պատիւը փրկողն ան էր միայն:

Վա՛յ եթէ իր ճամբուն վրայ շուն մը հողեց. երեք որ չանցած այդ շունը պիտի անհետանար:

Չէ՞ որ անգամ մը իր թռչնիկը փարատող կատուն աշտարակի մը դազաթէն հօ՛թն սնդամ վար նետած էր, մինչև որ եօքը հոգիներն ալ խեղճինք բերնէն դուրս գային:

Սիլիվրիի այդ աշտարակը ճիշդ մեր տան դէմն էր. բարձր ու խարխուռ միևարե մը՝ յուսնական հին մեհեանի մը վրայ թառած. մեհեանը գեռ կանգուն է՝ միևարէն վրած . . .

Հո՛ն կ'աղօթէր երբեմն բժշկութեան հայր-աստուածը. հիմա բուերն ու գետերը կ'իշխեն հոն : Գիշերը սարսափը կը լեցնէ այդ պատերը, ու լուսինը այդ աւերակներուն լեզու կուտայ՝ կ'ըսեն . . . :

Արամ այդ գետերն ալ արհամարհեց : Գիշեր մը աշտարակէն ներս սողաց, խաւար ու դարձ-դարձիկ սանդուղներէն սկսաւ բարձրանալ խարխալիկով, պատերը շոյելով : Ռաներն արիւնելով : Երրորդ գագաթը հասաւ, շունչը բռնեց, ձեռքն երկնցուց : Վերը անգլի բոյներ կային, ու ձագուկ մը կ'ուզէր գողնալ : Բայց վա՛յ թուշուճի ձագեր գողցողին . . . : Իր սև աչերուն մէջ չարութեան կայծ մը փայլատակեց, անգլերը տեսան այդ կայծը ու կտուցի սոսկալի հարուածներ տեղացուցին իր աչերուն :

Իր դէմքին վրայ մի՛շտ մնացին այդ վերքի սպիւները : Սակայն տգեղութիւններ կան որ գեղեցկութենէն աւելի կ'արժեն . . . : Այդ օրէն ի վեր գիւղին հերոսն էր Արամ :

Քանի՛ քանի՛ անգամներ աղջիկներու դըպրոցէն կը կանչէին զայն՝ վարժուհիին դասագիրք մը տանելու, աշակերտներուն մարմնամարզ մը ցուցնելու պատրուակով : Եւ սակայն այս պատանին որ անգլեր կը փետտէր ու մանչերը կը ծեծէր, աղջիկներու առջեւ տղու մը պէս կը դողար ու մեղաւորի մը պէս կը կարմրէր . . . :

Էզերը իրեն համար արտակարգ, բացառիկ, անբնական, անկարելի էակներ էին: Մայրիկը՝ իր փոքր հասակէն մեռած ու իր բոլոր եղբայրներն ալ արու ըլլալուն՝ Մանչանոց կը կոչուէր իրենց տունը: Բոլորն ալ միենայն փայտէն տաշուած՝ ուժեղ ու շքեղ պատանիներ էին, — գիւղին փառքը: Բայց բոլորն ալ Արամին պէս շուարած, ամէկոտ, աստազին զգայնութիւն մը ունէին: Կիները միայն հեռուէն տեսած ըլլալով՝ ձեռքի սեղմում մը գիննաթափ կ'ընէր զիրենք . . . :

Արամ քանի կը մեծնար՝ այնքա՛ն կը տկարանար: Եկեղեցիին մէջ երգած ատեն ձայնը կը փոխուէր. դպրոցին մէջ պատասխանած ատեն միտքը կը խաւարէր. գիրք մը կարդալու պահուն՝ էջը չգարձուցած՝ կարդացածը կը մոռնար:

Տղոց մէջ տարտամօրէն կը փսփսային որ «ամօք բաներ կ'ընէր», «ողնածուծը հալեւ եր. . .»:

Օրեր կային որ քովը չէր մօտեցուեր. այնքա՛ն յոռեաւս, գաժան, զայրացկոտ կ'ըլլար. բռնած բանը կը կտորէր:

Սակայն իր մտաւորական ոյժը կորսնցնելէ վերջ՝ քիչ քիչ իր մարմնական առաւելութիւններն ալ անհետացան: Մազերը փրցուած Սամսոնի մը պէս՝ ամսիգուկ, գոգոջուկ, շուարած բան մը եղաւ: Այտասկրերը ցցուեցան, աչքերուն ծիրը կապարի գոյներ ստացաւ:

կազմովր 'վասիլի մի ճնթ ուրտե մի մե՛վուտառն
րլլ 'մր իսդրվթրսդտեառնտեռնո՞ղի ուտիտուրտու
, զգնած մի մե՛սգջ եղգմի մմգոցտեղգմած 'չոխի
մի մե՛տս վիշվթմ մաս ոչոչ — հմվա մի մեհեռո՞ծ
վրդա հոգթրստվե մաս — ճնթ ասմգերլի, լեղե
-մա ոչգմի ուրեղլիմեա եգթ մմգուհոչք մզն

։ րառն յ րա րա տեղի ուրեղլու քամի

։ մուրվթրսեկտոռն մգթնմմգի

մգթ րա 'րաեղ մտեստե ուրեղլի մզթ տեղի

։ . . . րաեղեղ միսք սեա հրառն վտալի

կոլ մր զուտե մմարտեթ յ րա 'սճնթ հ մզսգթ
մե՛քտե ' ոչնեմա հ յ րա մա քտեե մի եմա ' լեթ
-տտե քգեա, կ ոչնեմա սղարվթրսքմսի մարչուած
-տմարլ : . . . մտրաչ րադադղ իսք ' րառն ' եռե
-նսե ոչքմոչ մա հ ոչնեմադուտա տեղի —

։ եղուտչ մր ուրվիեսչ

կվտեա րա րաեղրտոմսի ճնթ ուրեղլուտ րառն
' կաա ուրադմա րաեղլուտի մր ուրադմալի մթաք
-մի ուրե եղադղ միսք մր իսքրսքմառն ուր
վե՛սգջ րա եղուտչ մր քամե մառն վթաքմա
ուչուտեմե զմեղուտչ ' ուրտալթ թուրեմե մթաեաե
ուրամգսմթ ' ոչնեմաեղուտե ' մր մա տադմի

։ . . . ուրչուտա մի ուրեեգմ

-դե մե՛ղլի մմգո՞ղուտոմե մարտեգթ րա մարա
-գթ եմա հթ ուրչմառեմ ուրվուտառե տչեա նեա
մա ' միշվթմ կոլ յ, ' մմաչ յ, ' մտղեռքմալի
յ, ' ուտուտեմ յ, ' միչթ րաեղրտուառն րլլ

կը մնայ իր հիւանդին հետ՝ որ յաճախ ամենա-
տարրական զգուշութիւնն իսկ չունի իր սիրե-
լիները չվարակելու համար . . . :

Ամիսներով տարտամ շշուկներով բաւա-
կանացայ :

— Երէկ զիշեր նորէն բժիշկը կանչուեր է . . .

— Թասերով արիւն փոխեր է . . .

Փոքրիկ եզրա՛յրն ալ անկողին ինկեր է . . .

Օր մը, սակայն, ծնողքէս գաղտնարար,
իրենց տունը մտայ, ու վախն ի վախ սան-
դուղներէն վեր ելայ :

Հիւանդին սենեակէն բժիշկը դուրս կ'ելլէր :
Ընտանիքին անդամները զայն պաշարեր էին
երկիւղած ձևերով :

— Ստքդ պաղնեմ, բժի՛շկ, կ'ըսէր ծե-
րունի հայրը դողալով . . . : Յոյսի բա՛ռ մը տուր
մեզի . . . :

Բայց ան ճակատագրական կտրուկ շարժում
մը ըրաւ :

— Ամէ՛ն ցաւ վախճան մը ունի, ըսու . . . :

Բժիշկէն վերջ շուտով զիս ղրկեցին քա-
հանան կանչելու : Տէրտէրն ինծի խաչ մը ու
գիրք մը տուաւ, ու խնդրեց որ հետն երթամ :
Վախն ու վատութիւնը սիրտս չեցուցին :

Առայն ատեն դեռ չէի տեսեր թէ մարդ մը
ինչպէ՛ս կը մեռնի, սակայն յաճախ ստոկումով
գիտեր էի թէ ի՛նչպէս կը մեռնէին մեր թու-

Նաւորած շուները՝ սայալատակները խածնելով,
կանգնելով ու իյնալով, զոդալով ու պաղա-
տելով . . . :

Սակայն այդ օրը սորվեցայ ինչ որ բոլոր
բժշկական կամառները չուզեցին սորվեցնել՝
թէ մարդ մը անասունի մը պէս չի՛ մեռ-
նիր . . . :

Հոն՝ ուր Գիտութեան մարդը յոյսի փոք-
րիկ բառ մը անգամ չէր գտած ըսելու՝ կրօնքի
պաշտօնեան հաւատքի անհո՛ւն պաշար մը բե-
րեր էր իր մագնղաթի գրքին մէջ: Հո՛ն ուր
բժիշկը կեանքը կը չափէր ու կը կտրէր՝ չո՛ր
ձեռով մը, քահանան յաւիտենական կեանքի
անծայրածիր հորիզոններ կը բանար՝ օրհնա-
կա՛ն շարժումով մը: Ու երկու հազար տարի-
ներէ ի վեր կրկնուած իր բառերը՝ մի՛շտ նո՞յն
գաղտնիքն ունէին ոսկեգօծելու այն վերջին
ժամերը, ուր գլտապէս, ամէն յոյս, ամէն
հաւատք, ամէն սէր, ամէն իրականութիւն ու
ամէն երազ կը սնանկանայ, կը մեռնի, կը փտի:
Գերագո՛յն պարտութեան ժամուն՝ գերագո՛յն
յաղթութեան խաբկանքը:

Սարկա՞նք թէ իրականութիւն, չե՛մ գի-
տեր: Սակայն այդ օրէն ի վեր համողութեաց
թէ որքան ատեն որ մարդերը պիտի մեռնին՝
ա՛յնքան ատեն Գիտութեան կողքին պիտի ապրի
Նաև կրօնքը . . . :

Արդարեւ, քահանային մեկնելէն վերջ, աննիւթական շնորհ մը իջած էր արդէն հիւանդին դէմքին վրայ: Անկողնին մէջ նստաւ, ձեռքը ձեռքերուս մէջ դրաւ, ու խօսեցանք իրարու հետ՝ հի՛ն օրերու պէս:

— Ինքզինքս երբե՛ք այսքան լաւ չէի գգացած, ըսաւ . . . : Վաղը եթէ արեւ ըլլայ՝ կ'ուզե՞ս որ միասին դաշտ երթանք պատելու . . . :

Յետոյ, յանկարծ լռեց, ականջը լարեց, տժգունեցաւ:

— Կը լսե՞ս, ըսաւ, իրիկուան զանգակն է . . . : Կը յիշե՞ս, ամէն անգամ ե՛ս կը զարնէի մեռելին զանգակները . . . : Օր մը երբօր իմ կարգս ալ գայ, կ'ուզեմ որ դուն զարնես ինձի համար. բայց ա՛յնպէս ուժով քաշես պահանջ՝ որ արար աշխարհ իմանայ . . . :

Սակայն ի՛նքն ալ, ե՛ս ալ, այնպէս համոզուած էինք որ այդ օրը երբեք պիտի չգար . . . :

Հետեւեալ օրը՝ գարնանային զմայլելի օր մը՝ ընդհատ ընդհատ զօղանջ մը փրթաւ օդին մէջ:

— Հրդեհ կայ, մայրի՛կ, ըսի . . . :

— Շուտով շապիկդ առ ու ժամ գնա, տղա՛ս, Արամը մեռեր է . . . :

Մեռե՞ր է . . . : Մեռե՞ր է . . . : Խենթի մը պէս վեր վաղեցի, փոքրիկ խուցի մը մէջ բանտուեցայ, դուռները գոցեցի, պատուհան-

ՏԻՅԻ ' ցոմե'ի

: մըտքըզգացի ցրազը

Դցոյի զգոյնըսն մի զրամզոյվոտտտե վերվի ' մօտե
դիզվից րյ իմարան ոտտ նեա երկուքի մչտք - մմգո
Կվմտի վատադե նեա եզգոյ մրակամտի վեա
Դոսո : ոտոյվի հրտոյ րամամի ոչե րամզընրսը
վեաոյ մմգոցտեզո եզսմս ոտի մզոթ'վոտաոյ

։ րտեալ մտրտոյ վզոյի ոյվմտա շեսմ

Դրտ միտեզոտե ոտիտերվի ։ մրսե վ ոյվտիտոյ

։ . . . մտրտոյ րակոդոբի մձոտեաե տրոյ

Դեզմոյտ րս տրոյեզմ տրոյեզմ նեա վեդեոյ մմգո

ԿՌՈՒՆԿԸ

Տուրա-ձմեռ օր մըն էր: Դուրսը սառած հովը մտրակներու պէս կը շաշէր անցորդներու երեսին: Զիւնն ըսես՝ աչքերը կուրցնելու աստիճան:

Հայրենակցի մը սենեակին մէջ կձկտեր էինք մենք, քանի մը ընկերներ, ամէնքս ալ պանդուխտ: Դուռը ճաաց, ցուրտ հով մը խուժեց սենեակէն ներս: Կարօն էր, գերեզմանէն կուգար:

— Պը՛ւ՛ւ, ըսաւ, շա՛ն օդ, ասանկ օրով մարդ կը մեռնի՞ . . . :

Քիչ վերջը, դուռը անգամ մըն ալ բացուեցաւ. քանի մը յետամնաց ընկերներ ալ ներս մտան: Այս ձիւնին տակ ոպտսած էին օր դիակը ամբողջովին ծածկուէր, նոյնիսկ մէկը՝ մեր բոլորին կողմէ՛ յետին հրաժեշտի քանի մը խօսքեր ալ ըսած էր այդ մենաւոր գերեզմանատան մէջ, այդ անձանօթ մեռելիմէ վրայ:

Ո՛վ կը ճանչնար, ո՛վ սիրօի ճանչնար երբեք հազար ու մէկ բզկտուած էջերը կեանքի ու Մահուան այն տաամին՝ դօր այսօր ձիւներու:

տակ թաղեցինք, օտարներու փոսին մէջ, աւաճանց անուանի, թուչունի դիակի մը պէս . . .

— Ե՛ս ալ չէի ճանչնար ան, ըսաւ մէջերնէս մէկը. բայց պանդոկին մարդերը հասկցեր էին որ այդ օտարական հիւանդը հայ մըն է ու հայ բժիշկ մը կ'ուզէ իր մօտ: Շարաթ մը յետոյ միայն կըրցան զիս գտնել: Երբ իր սննեակէն ներս մտայ՝ պատուհանին փեղկերը գոցուած էին: Սակայն քիչ-քիչ այդ մթութեան մէջ դէմք մը գծադրուեցաւ, երկար, անկիւնաւոր, կանանչի զարնոզ դեղնութիւնով մը, խաւարով ու լոյսով շինուած Ռամպրանթեան գլուխ մը:

Երկրորդ բանը որ տեսայ այդ սեռութեան մէջ օսկորի գոյն մատներ էին, որ ինձի նրկաբեցան ու ձեռքերս սեղմեցին՝ կալոզ խոնաւութիւնով մը: Կարծես թէ ա՛լ կաթիլ մը արիւն մնացած չըլլար իր մարմինին մէջ: Աչքերը իրենց փայլը արդէն կորսնցուցեր էին. սեռութեան մէջ օւ՛ չէին երևար:

Երբ աւելի վարժուեցայ այդ կէս-մթութեան՝ տեսայ որ մօրուքին վրայ տեղ-տեղ կարմիր արիւնը փակեր, թանձրացեր, լերդացեր էր: Մօրթուած անասունի տա՛ք շունչ մը կ'ելլէր իր բերնէն, դանդաղ ու խորունկ: Կարծես անտեսանելի դանակ մը ներսէն, վերէն ի վար ձեղքեր էր իր թոքերը:

Ալ նիւթական ի՛նչ դարման կարելի էր տալ այս մարմինին որ դրեթէ մեռեր էր արդէն: Բայց ան խօսելու ճիգ մը ըրաւ, հազը խեղդեց իր խօսքը. խոկացող, խռպոտ հառաչներէն բա՛ռ մը հասկցայ,

— Կռո՛ւնկը . . .

Ու ես երգեցի իրեն. ո՛վ չգիտեր կռունկը, բոլոր աչերն ետին մնացած ուղեւորներուն կռունկը . . . ու անդին՝ բոլոր ճիտը ծածանվե՛րջ ճամբաներուն սպասողներուն կռունկը . . . : Ու ինծի այնպէս թուեցաւ որ իր հոգին հովացաւ, զովացաւ, լացաւ . . . : Որ սրտին բոլոր լուրերը յանձներ էր հաւատարիմ կռունկին . . . :

Այս պատմութեան վրայ ամէ՛նքս ալ լռեցինք: Սարսափելի՛ բան մը կար ճակատագրին մէջ այս անծանօթ ձուանողին՝ որ հայրենիք դառնալու համար ճամբայ ինկեր, ու ճամբուն վրայ մեռեր, թաղուեր էր իր չտեսած մէկ հողին մէջ . . . :

Թոքախտը որ հո՛ն էր, ի՛ր մէջ, դարանակա՛լ, տարիներէ ի վեր սպասեր էր որ բոլոր յոյսերը իրականանան, բոլոր ուսումները կատարելագործուին ու բոլոր աշխատութիւնները աւարտին՝ ի՛նք սկսելու համար իր ահաւոր աշխատութիւնը, ու գերագո՛յն տամուն տալու համար գերագո՛յն հարուածը . . . : Ա՛խ, զգուե՛լի՛, զգուե՛լի՛ հիւանդութիւնը . . . :

— Բժիշկ, ըսաւ մէկը, երբ գերեզմանին մէջ երեսը քայցինք՝ մեկանի պէս սեւ էր . . . ինչէ՞ն է . . . :

Բայց բժիշկը չի խօսեցաւ . մա՛րդ չի խօսեցաւ :

Հռութիւնը անգամ մըն ալ իջաւ մեր վրայ, քարի պէս, ու այս անգամ աւելի՛ ահաւոր քան առաջին անգամը : Այդ սա՛ռը կոտորելու համար՝

— Տղա՛ քներ, ըսաւ ուրիշ մը, վաղը Հայոց կաղանդն է . . . :

Բայց կաղանդին վրայ մտածողն ո՛վ էր : Մենք կը լսէինք ձիւները որ կը թփրտային ապակիին վրայ, կարծես մեռելի՛ն մատերը թփրտային մեր ապակիին վրայ . . . : Այս ցուրտին՝ իր գերեզմանէն փախած, մե՛ր մէջ մտնել կ'ուզէր ան : Ու չես գիտեր ի՞նչ մը ունէր սպառնական այդ անանուն ու անծանօթ մեռելը . խորհրդանշան մը ու ազդարարութիւն մըն էր ան մեզի համար . . . :

Ու իրա՛ւ, իրա՛ւ այդ պահուն Մահը մեր վրան էր . ա՛յն Մահը, որ ուսանողին ու բանուորին, հաւատացողին և ուրացողին, բժիշկին ու բժշկուողին հաւասարապէս անծանօթ ու սարսափելի է . . . :

Մե՛նք ալ մա՛րդ պիտի ըլլայինք, կրթութիւն պիտի ստանայինք, լո՛յս պիտի տանէինք

մեր խաւար աշխարհին . սո՛ւտ , սո՛ւտ . . . :
Մենէ որո՞ւն շունչին մէջէն չէր շնչեր արդէն
դարանակալ Մահը . . . : Իւրաքանչիւրն ինքն
իր վրայ կը խորհէր , ինքն իր վրայ կը կաս-
կածէր . . . :

Ո՛վ պիտի պատմէր ահաւոր մեծութիւնը
այս երիտասարդ հոգիներուն , որոնք աղօթքի
մը կա՛պն ալ կը մերժէին ողջերուն ու մեռ-
նողներուն միջև : Այսպէ՛ս , ամէն մարդ ա-
ռանձնացեր էր ինքն իր հոգւոյն մէջ . . . :

Սակայն , յանկարծ , մութ անկիւնէ մը ,
դողդո՞ղ ու ցա՞ծ , երգ մը սկսաւ , նախ մէկ
քերնով , յետոյ բոլոր շրթունքներէ . բարի ու
ահաւոր երգ մը , մահերգի մը պէս աղաչաւոր ,
աղօթքի մը պէս վեհափառ երգ մը , որ սառը
կոտրեց , արցունքները հալեցուց , սրտերը տաք-
ցուց , բոլոր հոգիները , բոլոր հոգերը , բոլոր
տրտունջները , բոլոր մրժուենջները իրա՛ւ միա-
ցուց .

Ղարխափն սիրտն է խոց , հիկարն է վարամ ,

Կերած հացն է լեղի , ու շուրնն է հարամ . . . :

Կո՞ւնկ , կո՞ւնկ , ամէն աշխարհի ան-
կիւններէ , ամէն սրտի խորշերէ քանի՛ ծանր
լուրեր կապեցին ստքերուդ , ու գուն կրնա՛ս
թռչիլ . . . : Բանի՞ քանի՛ մահեր կապեցին
քու թևերուդ , կո՞ւնկ , թևաւո՞ր հառաչ , որ
կրնա՛ս թռչիլ . . . :

Ու երբ բժիշկին նշանին վրայ՝ բու՞րս մէկ ստքի կեցանք իբրև սուղի նշան, մարմինս փուշ-փուշ նշած՝ ես կը խորհէի որ այդ վայրկեանին, հեռունե՛րը, հեռունե՛րը, ծովերով ու լեռներով հեռունե՛րը տեղ մը, ծերուկ մայր մը ու ալեւոր հայր մը, ժպտելով ու յուսալով, ճամբս՛ւն, ճամբս՛ւն կը նայէին, մինչդեռ մենք գիտէինք որ ա՛լ տղան պիտի չգար, պիտի չգա՛ր . . . :

Եւ այս անգամ, ամէնս՛ւն հետ, բայց դուրա՛վ, ու կարծես մո՛րն ահանջին կ'երգէի ես մահահոտ երգը . . . : Պանդխտութեան ճամբաներուն վրայ անանուն մեռնողներու ամբո՛ղջ ցեղ մը՝ համայն աշխարհը թունաւորելու չափ գառնութի՛ւն դրեր էր այդ երգին մէջ, ու քարերը լացնելու չափ քաղցրութիւն . . . :

Լօզան, 1913

ԹՈՔԱԽՏԱՒՈՐԸ

Դուրսը խաւար գիշեր էր. անձրեւը կ'երգէր ապակիին վրայ:

Մենք լսիկ մտիկ կ'ընէինք կիւրճեանին, որ հաղիւ լսելի ձայնով մը կը խօսէր, խօսելէ աւելի կատուի մը պէս կը խոկար:

— Անգամ մը, տարիներ առաջ, դեռ նոր սանաքօրիում մտեր էի, ինձմէ շաբաթ մը վերջ օտար հիւանդ մըն ալ եկաւ հոն: Ո՞վ դիտէ ինչ հեռաւոր ծովեր կտրած անցած, վիրաւոր թռչունի մը պէս մեր սարն էր ինկեր կեանք փնտռելու: Բայց ա՛յդ իրիկունն իսկ իր անկողինը հեռացուցին մեր սրահէն: Ամբողջ գիշերը աչքս չկրցայ դոցել. կը տեսնէի այդ խեղճ դատապարտուածը որ ա՛յդ գիշեր, ա՛յդ ժամուն, թերևս ա՛յդ վայրկեանին կը մեռնէր, պաղն երեսին, շա՛ն մը պէս...: Ու իրա՛ւ ալ մեռեր էր: Ո՛չ իր ազգութիւնը դիտէին, ո՛չ իր անունը, ո՛չ իր հասցէն...:

— Մեռելը մեռել է, ընդմիջեց բժիշկը, ան ազգութիւն չունի, իր անունը դիտի է, իր հասցէն՝ գերեզմանոցը...:

Հեռեկալ առտու, մութն ու լուսին, այդ

վիակ նամակն ալ կ'երթար իր հասցէին . . . : Դադարազին կառքը կը ճռար, կառապանը կը սուշէր սարերուն, քարերուն, գէր ձին լերան գլուխը կը բարձրանար՝ աջէն ու ձախէն, կանաչ խոտ մը փրցնելով: Ու ետեէն ես կ'երթայի մինչև թոքախտաւորներու գերեզմաննոցը, ու վիզս շալերուն մէջ, խղղուկ-խղղուկ հազալով, էօհէօ՛, էօհէօ՛ . . . կը խորհէի՛, կը խորհէի՛ . . . :

Իր կոկորդը այնքան յոգներ էր որ, խօսքի շարունակութիւնը խլրտումի մը նման անհասկնալի անցաւ: Բայց արդէն բոլորս ալ քով քովի սղմուած էինք: Իր ցած ձայնէն վանկ մը չը վիսրցնելու վախով, ո՛չ մէկը իր շրթները կը մօտեցնէր թէյի գաւաթին: Տաքուկ շոգին կը բարձրանար, կը ծառանար, մտերիմ մթնոլորտ մը կը կազմէր: Ան շարունակեց.

— . . . կը խորհէի որ ե՛ս էի այդ դազազին մէջ պառկած մարդը, ու անհո՛ւն երախտագիտութիւն կը զգայի այն անծանօթ մարդուն որ գիակիս կը հետեւէր . . . : Այն օրէն ի վեր ես հետեւեցայ սանաթօրիւմի բոլոր դազաղներուն . . . բացի մէկէն . . .

Իր բառերը նորէն անհասկնալի եղած էին: Խօսիլը արգիլուած էր իրեն: Դէմքը խոժոռ շարժում մը ըրաւ, վզին երակները կապոյտ մատերու պէս ուռեցան: Երեսը կարմրեցաւ,

մթնցաւ, անվերջանալի, խզողուկ հազ մը սկսաւ,
էօհէօ՛, էօհէօ՛ . . . :

— Տուն երթամ պառկիմ, ըսաւ երկու
հազի մէջէն, այս ցուրտ օրով դուրս ելլելս
ալ մահացու սխալ մը թերևս . . . :

Ու ելաւ դնաց: Հիմա ամէնքս ալ շրջա-
պատեցինք բժիշկը՝ ամբողջ պատմութիւնը ի-
մանալու համար:

— Ժամանակին այս երիտասարդն ալ ձեզի
պէս առոյգ ու զեղեցիկ էր, պատմեց բժիշկը:
Նախ տժգունեցաւ քիչ մը. բայց այդ գոյնը
ազնուական այնպիսի բան մը կուտար իր գի-
մագիծին, որմէ հեռու էր գանգատելէ: Յետոյ
հազ մը սկսաւ, հազ ըսածս աննշա՛ն բան մը,
հազիւ լսուելիք: Քանի մը ամիս վերջ քրանե-
լիք մը եկաւ վրան, ան ալ միա՛յն գիշերները,
«վերմակներուն մէջ շատ փաթթուելէս է»,
կ'ըսէր . . . : Ծիշտ է որ երբեմն ձախ կողին
մէջ թեթե ցաւ մըն ալ կար, ասեղներու տըր-
ցակի պէս բան մը, բայց բուրբուրին անցողակի,
հովի պէս փոփոխական ցաւ մը: Սակայն վերջ
ի վերջոյ ինչ որ ամէնէ՛ն շատ կը նեղէր իր
սիրտը՝ ձայնին խռպտութիւնն էր. մարած
ձայն մը, որ ճիգով կ'ելլէր, կարծես թէ խուխ
մը չորցած, փակած ըլլար կոկորդին մէջ . . .
էօհէօ՛, էօհէօ՛:

— Այդ նշաններն իմ վրաս ալ կան, բժի՛շկ,

ու եթէ վախա ճիշտ է, ես իրեն պէս տարինե-
րով չեմ կառչիր կեանքի . . .

— Շատ մի՛ շտապեր, ու թող որ շարու-
նակեմ՝ ըսաւ բժիշկը: Ակիդքները չուզեց հե-
տելի խորհուրդներուս՝ սԲժիշկները արգէն
ամէն տեղ հիւանդութիւն կը տեսնեն», կ'ըսէր:
Բայց երբ խելքը գլուխը եկաւ, շա՛տ ուշ էր
արգէն: Թոքախտը թոքերէն բարձրացեր, կո-
կորդը լեցուցեր, ձայնը կղպե՛ր էր . . . : Շատ
չերկնցնեմ, ահաւասիկ տասը տարիներէ ի վեր
այս մարդը կը տառապի՝ կը մեռնի, պիտի
մեռնի . . . : Հիւանդանոցէ հիւանդանոց, բը-
ժիշկէ բժիշկ, ամառները Ալպեան լեռներուն
վրայ, ձմեռները Նիսի մէջ փնտռելով իր ա-
րևը, այս կենդանի կմախքը, տա՛սը տարիներէ
ի վեր կը փախչի իր Մահէն, ա՛յն Մահէն՝ որմէ
փախչիլ չի կայ կ'ըսեն . . . :

Բայց ի՞նչպէս . . . :

Տասը տարիներէ ի վեր, ամէն շաբաթ,
երբեմն ամէն օր, ամէն տեսակ մասնագէտներ
կ'այրեն իր կոկորդը . . . : Ձեզմէ ո՛չ մէկը կ'ե-
րեակայէ այն ամէն-օրեայ սարսափը որ այս
տեսակ հիւանդներուն ուղեղին մէջն է մի՛շտ
ու ամէն՝ վայրկեան, — մեռնելու սարսափը . . . :
Դրուագ մը պատմե՞մ . . . :

— Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք . . . խնդրե-
ցինք միտքերան:

— Անգամ մը լսեր էր որ, իրեն պէս հիւ-
 ւանդ մը գործողութեան ենթարկուելով լաւա-
 ցեր էր: Լօզանի մեր հիւանդանոցը եկաւ: Ձեզի
 պիտի չըսեմ թէ ինչպէ՛ս մեզ համբուրեց ու
 յետին հրաժեշտը տուաւ՝ երկաթէ սեղանին
 պառկելէ առաջ: Մեղբամովի գոյն մարմին մը,
 մարմին ըսածս՝ կ՛մախքի վրայ ճմռթկած մորթ
 մը: Իթութեան քոյրերը ճերմակ կտաւ մը փաթ-
 թեցին իր վրան՝ պատանքի մը պէս: Ու այս-
 պէս անշա՛րժ պառկած, կեանքին ու մահուան
 միջև կախուած՝ կը սպասէ՛ր . . . :

— Ինչո՞ւ . . . :

— Կը սպասէր, որովհետեւ գործողութեան
 սրահին մէջ, իրմէ առաջ ուրիշ մը կար որ կը
 կտրէին, երբեմն երկաթ դռներէն սուր ճիչ մը
 կը լսուէր ու կը խեղճուէր: Վերջապէս, այդ
 գործողութիւնը դէշ անցաւ, այդ մարդը մե-
 աւ, ու կիւրճեանին գործողութիւնը միւս օր-
 ուան յետաձգուեցաւ: Այդ գիշեր, մինչև լոյս,
 խեղճը մահուան երազներով տանջուեր է և
 առտուն կանուխ հիւանդանոցէն փախեր է . . . :

— Է՛հ, ընդմիջեց դարձեալ գեոտափ ու-
 սանողը, մեռնիլը լաւ չէ՞ այսպէս օտարելէն . . . :
 Այ ուրախութիւն, ժպիտ, սէր կրնա՞յ ըլլալ
 այսպիսի կեանքի մը մէջ . . . :

— Կրնա՞յ ըլլալ, կրնայ ըլլալ, ըսաւ թը-
 ժիչկը: Ու անա թէ ուր պիտի կապէի խօսքս:

Այս թոքախտաւոր երիտասարդը թոքախտաւոր աղքատ աղջիկ մը կը սիրէր, չգտնուելիք դեղեցկուեթիւն մը, որ չեմ գիտեր ո՞ւր կէ գտեր էր, ու իր գրամով, իր սանաթօրիումին մէջ կը պահէր: Այսպէս երկուքն ալ կ'ապրէին սարին վրայ, գաղտնի սէրով: Ալ հազա՛ր հազ, հազա՛ր ցաւ ի՛նչ կրնար արժե՛լ այս անմահական սիրոյն քով: Յիշո՛ւր ունեցածս պիտի ծախսեմ, կ'ըսէր, մինչև որ այս խեղճ աղջիկը քիչ մը առողջանայ, ու այն ատեն, այն ատեն . . . երկուքս ալ թոքախտ, իրարմէ ի՞նչ վախ ունինք . . . »:

— Բայց ներելի՞ է, բժի՛շկ:

— Այս աշխարհի վրայ երջանկուեթիւնը անշուշտ ներելի չէ . . . : Աղջկան ամուսնուեթիւնը արգիլած էին բժիշկները, բայց սիրոյ առջև բժի՛շկը ո՞վ է . . . : Կարնան գիշեր մը ծաղիկներն ու ծառերը խաբեցին՝ զիրենք, ինքզինքներն առո՛ղջ ու կայտա՛ռ կարծեցին, այդ երկու մահուան դատապարտուածները իրար ձուլուեցան. տարիներէ ի վեր զսպուած սէրը ահագին ուժով պոռթկաց . . . : Բայց ի՛նչ էր այդ թանձր ու տաք հեղուկը բարձին վրայ. արիւնախրոնում մը . . . : Ու կոյսը իր հիմէնեան անկողնին մէջ մեռեր էր . . . :

Վա՛հ . . .

Հետեւեալ առտուն դագաղակառք մըն ալ

կը ճռար սարի կողէն : կիւրճեան չէր հետեւեր
անոր, առաջին անգամը . . . :

Սարսափած իրարու երես նայեցանք : Ամէն-
քըս ալ տոգուներ, քարացեր, մահացեր էինք :

Դուրսի հովը թող ոռնա՛ր, թող անձրեւը
երգէ՛ր ապակիին վրայ, թող ծառերը շաչէի՛ն,
մենք լռեր էինք : Ո՛չ ձայն մը, ո՛չ շարժում մը :

Մեզի կը թուէր թէ մե՛ր մէջտեղը, թէյի
սեղանին վրայ պառկած էր այդ կոյսին գեռ
տաք դիակը : Ու այդ սուրբ մարմինը կոխո-
տելէն կը փախչէր ուրուականը այն թափառա-
կան հիւանդին, որ տասը տարիներէ ի վեր կը
փախչէր իր Մահէն, ա՛յն Մահէն, որմէ փախ-
չիլ չի կա՛յ . . . :

Լօզան, 1914

ԳԻՆՈՎԻՆ ԱՂԶԻԿԸ

Այդ օրը մոզական ընթերցումներով գլուխս
լեցուցի, ու մազնխական խառնակ մտածում-
ներով փողոց նետուեցայ:

Գլխուս վերև դարնանային արև մը կար,
այն առաջի՛ն արևներէն՝ որ սաքցնելէ աւելի
կը շոյեն, թուլցնելէ աւելի կը զինովցնեն:

Արե՛ւ մըն ալ ահա դիմացս. դարնանային
աղջիկ մը, անոնցմէ՝ որոնք չեն այրեր՝ այլ
հոգին կը գաղջեցնեն, չեն կիզեր՝ այլ կեանք
կուտան:

Ուրախութի՛ւնն մըն էր դիտելը իր կապու-
տակ աչերը՝ երկնքի պատառներու պէս: Արևի՛
գոյն մազերը՝ իր ուսերէն աւելի անցորդին
աչերը կը շոյէին: Անոր նայելով մարդ վայր-
կեան մը ինքզինք երջանիկ կը զգար ապրե-
լէն, որովհետև այդ հասակի աղջիկները՝ երկու
տարիներուն մէջտեղը՝ դեղեցկութենէն աւելի
քա՛ն մը ունին իրենց վրայ . . . :

Կարելի՞ էր երևակայել աւելի մեծ մոզու-
թիւն, հրաշք մը, քան ա՛յն որ ահա դէմս էր,
կը մօտենար, աչքս իր աչերուն մէջ . . . : Քա՛յլ
մըն ալ, ու յանկարծ սո՛գունեցաւ, ճիչ մը

արձակեց և ուժգնօրէն ինկաւ՝ երկինքէն ինկող քարի մը նման :

Վազեցի, չէ՛ր շնչեր . ձեռքերը սեղմեցի, չէ՛ր զգար : Երեսը գետնին՝ փայտի մը պէս ինկեր ու արդէն քարացեր էր մեռած թռչունի նման : Թեւերն ու ոտները երկաթի պէս կարծր էին, շի՛փ-շիտակ, մահուան շիտակութիւնովը . . . :

Բայց ասիկա վայրկեան մը տեւեց : Կոնակին վրայ դարձուցի զայն, մարմինը սեղմող կոճակները խլեցի, կապերը լրցուցի :

Այն ատեն տժգոյն երեսը կարմրեցաւ, կապուեցաւ : անագին ճիգով դէմքին մկանները կծկտեցան : Լեզուն՝ ակռաներուն մէջ ս'ւժգնօրէն խածուած՝ կը դաւարէր արիւնոտ : Գլուխը մուրճի մը պէս կը ծեծէր սալայատակին քարերը : Ձեռները, ոտները, ամբողջ մարմինը յանկարծ-յանկարծ կը դողային՝ վիզը կտրուած անասունի մը պէս : Աչերը՝ գնդակներու պէս դուրս ցայտած՝ իրենց ճերմակութիւնը ցոյց կուտային ամբոխին, որ եկեր էր ամէն կողմէ, վրայէ վրայ խոնուած, հետաքրքրութիւնով ու երկիւղով լեցուն, կարծես թէ երկինքէն նետուած չար հրեշտակ մը ջախջախուէր այդ ցեխերուն մէջ . . . :

Յետոյ գլուխներու մէջէն գլուխ մըն ալ երեցաւ :

— Ես իր տունը դիտեմ, ըսաւ . գիւնով Սիւմոնին աղջիկն է :

Ու ստններէն, բազուկներէն բռնեցին տարին:

Ու ետ կը խորհէի՜: Ահաւասիկ դեռատի աղջիկ մը, գեղեցիկներու մէջ գեղեցիկ, կոյսերու մէջ կոյս, որուն մէկ ժպիտը բաւական էր դառնացած կեանք մը ուրախացնելու: Եւ սակայն — ինչպէս ճիշտ կ'ըսէր պառաւ մը — ա՛յ թող սպասէ որ մէկը խնդրէ իր փափուկ ձեռքը . . . : Ի՞նչ փոյթ թէ իր բոլոր բջիջները կեանքով ու երջանկութիւնով լեցուն են հիմա. անիկա դժբա՛խտ պիտի ըլլայ, ուզէ՛ թէ չուզէ՛. ճակատագի՛ր . . . :

Բայց բնութիւնը իր մէկ ըրածը ծածկելու համար՝ նմանօրինակ ու տարօրինակ ա՛յնքան ուրիշ ցաւեր ալ ստեղծեր է, որ ժամանակ չունիս մէկուն վրայ խորհելու, եթէ ոչ այդ մէկը կրակոտ գամի մը պէս կը մխուէր ուղեւորէ մէջ . . . : Աուրացող շուեկառքի մը մէջն ես, հազի՛ւ ժամանակ ունիս պատուհանէդ բան մը տեսնելու, այդ տեսածդ չի դատած՝ ուրիշ մը կը յաջորդէ անոր, ու հազա՛ր ուրիշներ: Վարագոյրդ կը գոցես ու քո՛ւ ցաւերուդ վրայ կը խորհիս միայն: Ու ահա՛ կեանքը. կաթի՛ւ մը արցունք, անցուկը մոռցո՛ւկ:

Այսպէս է մանաւանդ հիւանդանոցի կեանքը: Հոն թշուառութեան տեսարանները ա՛յնքան արագ կը յաջորդեն իրարու որ, ընա՛ւ ժամանակ չունիս խորհելու, և սակայն վարաւ

գոյրդ ալ չես կրնար դոցել, սրովհետև ձեռքերդ ամէնուն վէրքին մէջ պիտի մխես: Եւ յո՛ր օրուն անկողնին մէջ ուր մեռելի մը դիակը գեռ չէր պազած՝ նոր հիւանդ մը կը պառկի, ապրելու յոյսով . . . : Եւ յո՛ր երկաթէ սեղանին վրայ քանկներո՛ւ արիւնը իրար կը խառնուի ամէն օր, ու կը լերդանայ անկիւն մը . . . : Ու այդ բոլոր ցաւերը ա՛յնքան նման են իրարու որ հազի՛ւ թէ կարենայիր զանազանել իրարմէ: Անգամ մը ստկայն զարհուրելի պարագայ մը ներկայացաւ:

Ձմրան առտու մը տաքուկ սենեակիս մէջ նախաճաշս կ'ընէի՝ բոլո՛ր մասնիկներովս վայելելով այն երջանիկ հանգստութեան ժամը, որ առաւօտեան ժամն է հիւանդանոցին մէջ: Յանկարծ մէկը արագ, արագ դուռս ձեռնաց: Գթութեան քոյրն էր, Մեծ-քոյրը, տարիքտարի ուրորովին տժգունած՝ ինձի բացատրեց որ այրուած կին մը բերեր ու արգէն իսկ գործողութեան սեղանին վրայ պառկեցուցեր էին: Ձարմացայ, այրուածները հազուադիւս չեն, ինչո՞ւ ուրեմն այսքան այլայլեր էր այս կինը, որ անագի՛ն ցաւեր շոյած ըլլալու էր իր ձերունի ձեռքերուն մէջ . . . :

Իսկոյն վար վաղեցի: Գարշելի նեխութիւն մը փռուած էր սեղանին վրայ: Երեսը ծածկեր էին որ հիւանդը շտտկայ ինքնիրմէն:

Ամբողջ կուրծքը՝ Վիզէն մինչև որովայնը՝ բաց վէրք մըն էր, վերէն ի վար: Թւերը աւելի սոսկալի էին. մորթը այրեր, ճարպը հալեր, մկանները սեցեր, բարակցեր, կախուեր էին շուաններու պէս: . . . Պէտք էր այդ բոլորը մաքրել, կտրել, նետել, սղջը մեռածէն զատել: Բայց մկրատին դպած տեղը սև արիւնը կը բզլսէր, մելանի գոյն, թանձրացած կաթիլներով . . .

Կրակը կրակով կը մաքրուի: Ու հրաշէկ երկաթը սկսաւ գործել՝ արիւնի ակերը խաբանել, բաց վէրքերուն մէջ պատիլ: Իր կարմիր համքոյրին տակ դեռ կեանքս գնդերները կը կծկատէին, սրովայնը կը գալարէր, մորթազերծ կուրծքը կ'ելևէջէր ցաւագին շարժումներով:

Կոկոն-կոկոն ստինքները այրեր, հալեր էին: Տեղ-տեղ վարդագոյն մորթի պատաներ մնացեր էին դեռ՝ վարդի փրթած թերթերու պէս: Տեղ-տեղ գեղնած ճարպ մը կ'երևէր՝ թարախի գոյն, մինչև քաղուկներուն խոռոչին տակ:

Ճենճերուտ մուխը կը բարձրանար, կը գալարուէր. սենեակը կը լեցնէր. այրուող մսի հոտը թոքերը կը խեղդէր: Իթուլթեան փոքրիկ քոյրերը մէկիկ-մէկիկ անհետացան՝ արցունքը աչքերնուն մէջ. յետոյ Մեծ-քոյրն ալ գնաց՝ թաշկինակը քիթին . . .

Հիմա մինակ էինք. ես ու կենդանի դիակը: Եթէ նոյնիակ գիտութիւնը հրաշք մը ընէր, ինչպէ՛ս պիտի ապրէր, ինչպէ՛ս պիտի շարժէր ան. քրկար հոգեվարք մը պիտի չըլլա՞ր իր կեանքը: Ա՛խ, ի՛նչ կ'ըլլար որ կարմիր երկաթը սխալմամբ մօտենար, այրէր, ճեղքէր այն խոշոր երակը, որ անա՛ բազուկին տակ կը տեսնուէր, մե՛րկ, անվթա՛ր, կեանքի՛ արօփիւններով. . . .
Ո՛չ, ո՛չ, կեանքը նուիրական է . . .

Ճորեկէն վերջ իր սրահը դացի: Անկողնին քով մարդ մը նստեր էր. ի՛ր հայրը: Գլուխը կախեր էր՝ անբան ու երերուն՝ սարսափած կենդանիի մը պէս: Դողդոջ ձեռքերով աղջկան դէմքը բացաւ, իր ճմաթկած երեսները անոր այտերուն քսեց, համբուրեց, լացաւ . . .

Այն ատե՛ն միայն տեսայ այդ տասնը կօթ տարու դէմքը, այդ կապուտակ աչերը, այդ արեւոտ մաղերը: Բայց այս՝ իմ ճանչցած լուսնոտ աղջիկն էր, որ իր ախտին մէկ նոպային՝ կրակին վրայ ինկեր ու այրեր էր:

Երեսին ճերմակ քօղը դարձեա՞լ ինկաւ ձեռունիին ձեռքերէն. . . . Ուրիմն գինով Աիմօնը ա՛յս էր, ոս տխուր կեանքին հեղինակը ա՛յս էր, ոճրագործը ա՛յս էր, օղիով յագեցած այս գարշահոտ մարմինը՝ որ լուսնտաներու, այսահարներու, պակասաւորներու, նզովուածներու սերունդ մը կը հասցնէր . . .

Ա՛խ, գիտե՛՛մ թէ մեզմէ իւրաքանչիւրը կը թաթխէ իր շուրթները այդ թոյնին մէջ. գիտեմ թէ դժուար է վերել անոյ՛ս անմահութեան մը համար հրամցուած բաժակ մը. գիտե՛՛մ թէ ամէն գինովի զաւակ լուսնոտ չէ. բայց այս մէ՛կը բաւական չէ՞ր բոլոր գինեմոլները նոյն ոճրին մէջ թաթխելու . . . :

Ու դո՛հը այս դժբախտ աղջիկն է, լուսնոտ տը: Միշտ կը յիշեմ փոքր հասակիս տեսած ըլլալ տպաւորիչ պատկեր մը՝ ուր լուսնոտ կոյս մը, լուսնակ լոյսին, ձեռներն երկինք երկարած, ինքն իր վրայ կը դառնար, երկրէն երկինք նետուիլ ուզող բանաստեղծական հսկայ ծաղիկի մը պէս . . . :

Ա՛չ. լուսնոտը ա՛յս էր, այս մորթազերծ ու ճենճերուտ մարմինը՝ որուն վրայէն, երբեմն, վերէն ի վար խոշոր դող մը կ'անցնէր, ամբողջ անկողինը սարսռացնելով. այն ատեն սրահին միւս հիւանդները իրենց վերմակին տակ կը կծկատէին, ցաւերնին մոռցած: Ու երբեմն ալ, երբ այդ մեռած միտերուն մէջ դեռ կենդանի ջրղերը կ'արթննային՝ մէ՛կ ճիշ մը կը թռչէր իր բերնէն, բայց ահագի՛ն ու անկարելի ճիշ մը՝ որ բոլո՛ր սրտերը գանակի պէս կը ճեղքէր, պատերուն մէջ կը թափանցէր, գետնափոր յարկին սիւները կը դողացնէր, ամբողջ հիւանդանոցը վայրկեան մը իր սարսափովը կը լեց-

նէր՝ յետոյ յանկա՛րծ մահուան լուսթեան մէջ
թաղելու համար այդ հսկայական շէնքը :

— Աստուած ընդունի իր հոգին, կուլար
Մեծ-քոյրը ծնկաչոք, մահէն աւելի գէշը
կայ . . . :

Գիշերը դեռ երկար ատեն կը շարունակ-
ուէին այդ սարսափելի ճիշերը ընդհատ-ընդհատ :
Ննջատենեակիս մէջ պառկած՝ չէի կրնար աչերս
զոցել : Այդ բողոքի աղաղակները կոկորդս կը
խրուէին, շունչս կը խեղդէին : Աստուա՛ծ իմ,
արշալոյսը ե՞րբ պիտի լուսնար . . . :

Սեւ-սեւ մտքեր ուզեղս կը պաշարէին :
Այս որքա՛ն անարդարութիւն. մէկ կողմէն կը
հաւաքեն ամէնէն առողջ երիտասարդները պա-
տերադմի մէջ հարի՛ւր հազարներով մեռցնելու
համար, միւս կողմէն կը ստիպեն որ բժշկու-
թիւնը գերմարդկային ճիգեր թափէ ապրեցնելու
համար տառապագին մսակոյտ մը, որ իր բոլոր
ուժովը մա՛հը կը կանչէ . . . :

Ու այդ սպիտակ գիշերին մէջ քանի՞ քանի՞
անդամներ ոճրին փորձութիւնը ձեռքս դողա-
ցուց, մինչև որ վերջապէ՛ս ճիշերը դադրեցան :
Ու խաւարն ու լուսթիւնը լեցուցին Յաւին
Տունը :

Առաւօտուն իր մօտ դացի, երեսին քօզը
անդամ մըն ալ բացի . . . ու լացի :

Այդ դարձահոտ նեխութեան մէջէն իր կա-

պուտակ աչերը հանգա՛րտ կը նայէին՝ աղբիւս-
ներուն վրայ բացուած այն երկնադոյն ծաղիկ-
ներուն պէս, որ մի՛ մտնաւ զիս կ'ըսեն . . . :

Վերմակին տակ արիւնն ամբողջ անկողինը
լեցուցեր, մակարդեր, սաւեր էր արգէն: Կաս-
կածո՛վ իր թեր վերցուցի. այն մերկ երակը
փրթեր էր . . . — փրթա՞ծ թէ փրցուած . . . :

Լօզան, 1914

ՏԷՐ ՈՂՈՐՄԵԱ...

— Ձէրքէզը տեսա՞ք, Տօքթէօր . . .

— Ի՞նչ չէրքէզ . . .

— Ձեմ գիտեր . . . ինձի այնպէս թուեցաւ . . . որքան կրցայ հասկնալ իր շարժումներէն, ճիշտ այս ժամուն համար ձեզի հետ ժամադրութիւն մը կը խնդրէր:

— Անունը չարձանագրե՞ց . . .

— Գրել չի գիտեր, Տօքթէօր . . .

— Բացատրութիւն մը չտուա՞ւ . . .

— Լեզու չի գիտեր, Տօքթէօր . . .

Ձէրքէ՞զ մը, անգիր ու անլեզու, ան ալ Եւրոպայի ճիշտ կեդրոնը . . . : Անապատներէն շեղելով քաղաքի մը փողոցներուն մէջ թափառող առիւծ մը աւելի տարօրինակ չէր կրնար ըլլալ:

Ու ան ի՞նչ առիւծ, ան ի՞նչ շքեղ անասուն, տեսնելիք քան էր: Ժամադրաւայրին վրայ հետուէն արդէն որոշեցի ղինքը: Եթէ քիւրաւոր բազմութեան մը մէջ ալ թաղէին զայն, գիտողին աչքը ամէնէն առաջ ու առաջնայ վարանումի, ուղղակի իրեն վրայ պիտի իյնար:

Լեռնցի, հսկայի՛ ահագին կերտուած մը, երկար ծալքերով լայն ու անհասնում վերարկու մը՝ դոր արծաթէ նեղ գօտի մը մէջքին վրայ կը սեղմէր. անընկճելի ու հպարտ ուսեր՝ որ չէին ծռած, ու վերէն կ'իշխէին կորաքամակ քաղքենիներու բազմութեան վրայ. թաւուտ մօրուք մը, սր ամբողջ դէմքը կը ծածկէր: Ու այս բոլորին վրայ, վերը, մուշտակէ բարձր ու սուր գտակ մը, ուղախ մորթէ:

Վազվզող փոքրիկ մարդոց հոսանքին մէջ ան կը սպասէր անշարժ, շփոթած, արհամարհո՛տ: Թեւերը իրանին վրայ ծալած էր, հաւնոցի մը մէջ բանտուած արծիւի մը պէս . . . :

Ի՞նչ բան ստիպեր էր այս տիտանը Ասիոյ լեռներէն գաղթելու դէպի քաղաքակրթութեան այս կեդրոնները՝ որ կ'ատէր հպարտ անասունի իր նայուածքին մէջ:

Իր երեք ձագուկները հետն առած, իւրաքանչիւրին ձեռքին մէջ մէկ ծրարով, կովկասի չեմ գիտեր ո՛ր անկիւնէն ճամբայ լինած էր, ու սահմանէ սահման, կայարանէ կայարան, շոգեկառքէ շոգեկառք փոխադրուելով, պատերազմի զրկուող ձիերու պէս մինչև հոս հասած:

Իրեն ըսեր էին որ այստեղ բժիշկները հըրաշք կը գործէին: Ու ան Լօզան եկեր էր՝ այն հաստատ հաւատքով որ բաւ էր ցարճ մը ցուցընել գարման մը գտնելու համար:

Ուրեմն այս Գողթաթը հիւանդ . . . :

— Հապա ինչո՞ւ զաւակներդ միասին բերեր, կը հարցնեմ :

— Իրե՛նց համար եկայ, բժի՛շկ . . . թող ես մեռնիմ, իմ կեանքս ի՞նչ է . . . ես մեղաւոր հայր մըն եմ . . . բայց փոքրիկներս, բայց փոքրիկներս . . . :

Ու բռտերը կը կտրաէր, կը ծամծամէր, կը դարձնէր ու նորէն կը կրկնէր իր այլանդակ թուրքերէնով :

Իրա՛ւ ալ հօր մը համար զիւրին-զիւրին խոստովանուելիք բան մը չէր իր պատմութիւնը : Դեռ իր երիտասարդութեան շրջանին՝ բանակին մէջ Թրանկախոս մը ստացեր, բայց լռեր, գաղտնի պահեր էր բժիշկներէ : Ու այնպէս կը թուէր որ այդ հսկան հազի՛ւ թէ իր մորթին վրայ զգացեր էր ահաւոր ախտին գրոշմը : Յետոյ ամուսնացեր, բայց երեք զաւակներ ծնելէ վերջ, կինը մեռեր էր, դեռ քսան տարու . . . :

Ինք չէր ըսեր — ու չէր կրնար գիտնալ — թէ ինչէ՞ն մեռեր էր այդ անմեղ կինը : Բայց տարիներու ընթացքին մէջ, սոսկումով կը դիտէր սր իր երկու մանչերուն, ականջները քիչ քիչ կը խցուէին, կապարի պէս կը ծանրանային : Ուխտատեղի, աղօթք, գեղ, անօդ՝ ևտ :

Ինչո՞ւ : Ծարահատ բժիշկ մը իրենց արիւնը

քննելով, տեսաւ որ հօրը հիւանդութիւնը զաւակներուն երակին մէջ կը շրջագայէր. այնպէս որ իրենց փոքրիկ սրտին իւրաքանչիւր զարկը ուրիշ բանի չէր ծառայեր՝ բայց միայն այդ ահաւոր թոյնը մարմնին վանազան բջիջներուն մէջ աւելի՛ և աւելի՛ մտցնելու . . . :

Հիմա աղջնակն ալ սկսեր էր թեթեւ, շատ թեթեւ խուլութիւն մը ցոյց տալ. ու հօրը ամբողջ սարսափը այն էր որ մի՛ գուցէ այս վերջինն ալ . . . :

— Այդ ապագան դուշակելը դիւրին է, ընդմիջեցի. բա՛ւ է իր արիւնն ալ քննել:

— Մի՛չ, ո՛չ, բացազանչեց դեղնելով. . . +
Թող այդ մէկին ապագան ալ անյայտ մնայ . . . :
Խուլ տղաքներ ունենալ, այն չէ՛ ցաւը գըլխաւոր, բայց գիտնա՛լ թէ անոնք խուլ են մի միա՛յն իմ մեղքովս, անոր համար որ տասնը հինգ տարի առաջ օ՛ր մը, աե՛ղ մը ես շնացի՛ր . . . :

Աչքերը թրջեցան, փայլեցան: Ակոսները կճրտացին՝ բերնին մէջ մանրախիճեր փշրելու պէս: Բայց որո՞ւ բարկանար: Այս նախնական մարդը՝ որուն համար վրէժխնդրութիւնը կեանքին գերագո՛յն հպարտութիւնն ու օրէնքն էր՝ այժմ՝ իր վրէժը ուրիշ մէկէն չէր կրնար լուծել, բայց մի՛այն իր անմեղ դաւակներէն . . . :

— Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ . . . քու արիւնէդ

երախտաներ չունի՞ս դուն . . . : Մանուկներուն
փշուր մը գուժ չունի՞ս դուն . . . :

Ու գլուխն երկրակալէն ու հասակը ճօճե-
լէն երբ սկսաւ հեռանալ, ես դե՛ռ անշարժ
մնացած կը դիտէի լեռնցի տիտանի իր ահագին
կերտուածքը . . . : Գաճաճ թէ հսկայ, մարդ
որքա՞ն փոքր է ընտելեան անլիզլի ու ահաւոր
օրէնքներուն առջև :

Այս տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենար երէկ՝
Այսօր, կիրակի, իր հասցէին կը դիմէի : Այդ
առիւծին ձագուկները իրենց բոյնին մէջ տես-
նելու հետաքրքրութիւնը քայլերս կը փութա-
ցընէր : Բայց այս ի՞նչ մութ փողոցներ, այս
ինչ նեղ տուներ : Այդ օտարական մարդը ինչ-
պէ՛ս զտեր էր այս թշուառութեան օճախները :

Առիւծներու բ՞նը : Յաճ սենեակ մը, մերկ
ու գորշ պատերով : Սենեակին չորս անկիւն-
ները՝ չորս տախտակէ անկողիններ, չորս դա-
զաղներու պէս, գետնէն դիզ մը բարձր : Սեն-
եակին մէջտեղը՝ փոքրիկ սեղան մը, նոյն
տախտակէն կտրուած : Սեղանին վրայ քարիւղի
եփոց մը :

Հիմա կը հասկնամ թէ ինչո՞ւ երէկ կը
քաշուէր զիս տուն հրաւիրելու :

— Ներեցէք ինձի, պարո՞ն բժիշկ : Եթէ
մեր երկիրն ըլլար, հարկաւ այսպէս չէի ըն-
դուներ ձեզ : Պանդխտութեան վիճակ է այս :

Այս դադաղներն ու այս սեղանն ես եմ շիներ : Տեսե՛ք, մասներս հաղար տեղէ արիւնած են ու ձեռքերս սառ ջուրի մէջ ճաթուտելէն կը մզմզան : Կերակուրնին, կարկառաննին, լուացքնին ալ ես կ'ընեմ . . . : Որբուկներուս մայրութիւն . . . :

Ու այս բոլորը ինչո՞ւ . . . Ժառանգական ախտի մը համար՝ որուն դարմանն անհնարին էր : Ախալը անգամ մը գործուելէ վերջ՝ անկարելի էր սրբել : Ա՛լ ուղածին չափ մայրութիւն ընէր, սղայութեան սխալը մի՛շտ աւելի պիտի կշռէր նժարին մէջ . . . :

Գասաւորներու օրէնքին պէս բժշկութիւնն ալ իր օրէնքներն ունի, բայց որքա՞ն աւելի ահաւոր, անդրդուելի, անյեզլի, վրէժխնդիր օրէնքներ :

Մէկ բան մը կը մնար ինծի ընել, իրեն խորհուրդ տալ սր ժամ առաջ երկիր վերադառնար : Բայց ան որքա՞ն գէշ կը հասկնար իմ միտքս . . . իրեն այնպէս կը թուէր որ իր աղքատութեան համար կը մերժէի դարմանս :

— Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը ըրէք . . . : Բժշկութիւնն ինչո՞ւ մեզի դեղ մը գլանայ . . . : Եթէ սենցածս չի բաւեր՝ ամբողջ կեանքովս ես ձեր գնորին, ձեր ստրուկը, ձեր պահապանը ըլլամ . . . : Փո՛րձ մը, բժի՛շկ, փո՛րձ մը, փո՛րձ մը . . . :

Յանկարծ լսեց . որովհետև գուերսէն գուռ
բացուելու ձայն մը լսուեցաւ . տղաքներն էին :

— Յովհաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մա-
րիա՛մ . . . գոչեց հայրը :

Թաշկինակին ձայրով աչերը շորցուց ու
անգամ մըն ալ ձայնը բարձրացուց .

— Յովհաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մա-
րիա՛մ . . . :

Սեմին վրայ երկչոտ գլուխ մը երեցաւ ,
յետոյ ուրիշ մը , յետոյ սղալիկ աղջկան գլուխ
մը . . . : Առիւծին ձագերը . . . : Բայց որքա՛ն
խղճալի , որքա՛ն ճազած , որքա՛ն անարիւն էին
այս հսկային զաւակները : Աուլութիւնը իրենց
արտայայտութեան զգուշաւոր երկչոտութիւն
մը տուեր էր :

— Մի՛ վախնաք , զաւակներս . . . նե՛րս
մտէք . . . բժիշկին ձեռքը պագէք . . . Յով-
հաննէ՛ս . . . Կարապե՛տ . . . Մարիա՛մ :

Բայց անոնք տեղերնէն չէին երերար :
Հայրը գնաց , ձեռքերնէն բռնեց , ներս մտցուց :
Ծունկերուն վրայ նստեցուց , շոյեց , համբուրեց :

Այսպէս , քիչ քիչ գուրսը մութն իջեր էր
արգէն . պատուհանները սեղեր էին , տղաքնե-
րուն պառկելու ժամն եկեր էր :

— Այսօր կիրակի է , զաւակներս , աղօթք-
նիդ մի մտնաք :

Երեք որբուկները քով քովի շարուեցան :

հասակի կարգով, ճիտերնին ծուեցին, աչերնին
վեր դարձուցին, ու սկսան աղիոզորմ երգել:

Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա,
Յիսու՛ս Փրկիչ, մեզ ողորմեա՛:

Այս ի՛նչ երգ, այս ի՛նչ երգ, Աստուած:՝
Ու քանի՛ տարի է շէի լսեր այս բարի ու ա-
հաւոր մեղեդին: Վերէն ի վար սարսուռ մը
անցաւ վրայէս. մարմինս փուշ-փուշ եղաւ:
Ի՛նչ տարօրինակ համոզումով կ'երգէին այդ
թրքախօս բերանները: Բայց այս բարի, այս
ազաչաւոր, այս գալարուն, այս ահաւոր երգը
մե՛ք երգն էր, Կուռնկին պէս, ցեղի՛ն ու հո-
ղի՛ն երգը, գերագո՛յն տառապանքին ու գե-
րագո՛յն յոյսին երգը:

Սակայն ի՛նչ ահաւելի ծանրութիւններ կը
ստանային այդ բառերը մանուկ շրթներու վրայ:

Տո՛ւր աշխարհիս խաղաղութիւն,
Մեղաւորաց դա՛րձ եւ զոջում,
Եւ հիւանդաց այցելութիւն,

կը հայցէին արծաթաձայն որբուկները, ճիտեր-
նին ծռած:

Մեղաւորաց դա՛րձ եւ զոջում

կը կրկնէր հայրը, ձեռքերուն մէջ սեղմելով իր
վուռիսը:

Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա...

Ու ես գիտեմ որ այս գիշեր նորէն, երբ
 խաւարը լեցնէ այդ ահաւոր սեճեակը, ու երբ
 երեք որբուկները իրենց անմեղի քունը քնա-
 նան մշի՛կ մշի՛կ, չորրորդ գագաղին մէջ, մէկը,
 իր խղճին վրայ պիտի հսկէ արթուն. — խու-
 չերուն հայրը:

Լոգան, 1914

ԱՆԻՄՈՒԱԾ ԳԱՆՁԸ

Այն տարին Ալպեաններուն վրայ հեռաւոյ փուղ մը դացեր էի օգտավորութեան: Օր մը, պատյաէ վերադարձիս, պանդոկապետը զիս սա՛խօսքերով գլխաւորեց:

— Ներողութիւն, պա՛րոն, հիւանդ կի՛ն մը եկած է հոս, առտուընէ ի վեր բժիշկ կը փընտարենք: Ամուսինը քովի սրահն է:

Քովի սրահը քառսուներոց մարդ մը կար, մարդ ըսածս՝ գլուխ մը, ու գլուխն ալ՝ երկալ ու սուր ճակատ մը, կոնաձև շաքարի մը պէս, ճակարին տակ՝ վիշակեր թռչունի խոշոր քիթ մը:

Իրեն երջանկութիւն մը պատճառելու համար երբ հայ ըլլալս յայտնեցի, ուրախութեան ու զգուանքի այնպիսի յաջորդական ու յանկարծական արտայայտութիւններ առաւ՝ որ կարծես պտուղ մը խածած ատեն որդ մը ելլէր մէջէն:

Այս մարդերը որ իրենց ցաւը պահելու համար մինչև աշխարհիս ծայրերը եկեր, լեռներուն գագաթները ելեր էին՝ իրենց չա՛ր բախաէն, հայ բժիշկի մը ձեռքը կ'իյնային յանկարծ:

Իր նիհար ու տժգոյն դէմքէն ա՛յնպէս հե-

տեցուցի որ հիւանդը դուցէ ինքն էր. բայց
ան թուրքերէն լեզուով՝

— Ո՛չ, ըսաւ, փա՛ռք Աստուծոյ, ես ի՞նչ
ունիմ, հիւանդը իմ կինս է, իր սենեակը հրամ-
մեցէք:

Կինը քանաբէին վրայ երկնցեր էր՝ երեսը
ափերուն մէջ, սև մազերը մինչև գետինները
թափած:

— Ելի՛ր, Արմինէ՛, այս տօքօրը քեզ պիտի
փրկէ . . . :

— Ես իմ փրկութիւնս մարդերէն չեմ
սպասեր, ըսաւ կինը, կարճ ու վիրաւորիչ,
առա՛նց գլուխը վեր հանելու:

Ու այս առաջին այցելութենէն միայն այն
հասկցայ որ, Արմինէ իր էրկան կը պատաս-
խանէր հայերէնով մը, որ փակ դուռ մըն էր
ամուսնին առջև:

Երկրորդ այցելութեանս բոլորովին ուրիշ
կերպ տեսայ Արմինէն:

Մազերուն մէջ, ահանջներէն վար, վզին
չուրջ, կուրծքերուն վրայ, թևերէն վեր, մին-
չև մատներուն ծայրերը, ու մնացածն ալ քովի
սեղանին վրայ՝ ոսկինե՛ր, ոսկինե՛ր, հազար
ու մեկ գիւետներու գանձ մը լեցնելու չափ:

Իրեզը հայ ըլլալու լսեր ու փոխանակ ա-
մուսնին պէս զգուշացու՛՛ ուզեր էր մեռնելէն
առաջ մէկու մը գեղեցիկ երեւալ: Ու իրա՛ւ ալ

այնքան գեղեցիկ էր ան՝ որ բժիշկի մը ներառած չէ ըսել . . . :

Ան մազերուն մէջէն, այդ հազիւ քսան տարու դէմքը ծխեր, իր տարիքէն աւելի փոքրացեր, աննիւթական ու անկարելի բան մը գարձեր էր: Աչքերը խորունկցե՛ր, խորունկցե՛ր էին, մի՛շտ ներսիզին նայելէն, ու մազի պէս լայն ու կապոյտ շրջանակ մը, ա՛լ աւելի մութցուցեր էր զանոնք: Այդ տոգունութեան մէջ դուրս կը ցայտէին իր շրթները, բարա՛կ բարա՛կ՝ երկու թեթե գիծերու պէս, ու կարմի՛ր կարմի՛ր՝ երկու վարդի թերթերու պէս . . . : Անշուշտ այդ սիրահար շրթները փա՛կ դուռ մըն էին իր ամուսնին առջև:

Յե՛տոյ, շատ յետոյ միայն հասկցայ որ, այդ ամբողջ կի՛նը՝ գեռ կենդանի, բայց արդէն գոց դադաղ մըն էր այդ մարդուն համար:

Վա՛յ մարմինի բժիշկին որ հոգիէն չհասկնար: Ի՞նչ հոգեկան ցաւեր կան որ հիւանդին ցաւերը կը բււրապատկեն, կը թունաւորեն, մահացու կը դարձնեն, այլ և կը բացատրե՛ն այդ ցաւերը:

Այս խեղճ կի՛նը ա՛յնքան կը վախնար իր էրկան հետ մինակ մնալու գաղափարէն՝ որ իր դաւառացի հայրը իր հետ բերեր էր: Սակայն ինչի՞ կրնար օգտակար ըլլալ այդ գրեթէ անդամալոյծ ու իր սուգին մէջ զառամած հայրը՝

որ վրայէ վրայ, իր վեց զաւակներն ու կիներ
գերեզման տարեր էր:

Բու՛րն ալ հազարով ու թքներով, մէկը
միւսը վարակելով, թոքերնին փսխելով մեռեր
էին: Ու այս կիներ, որ ամէնո՛ւն ալ ի՛նչպէս
մեռնիլը տեսեր էր՝ համոզուած էր որ ի՛նքն
ալ պիտի մեռնէր, անպահա՛ս...:

Զուր կը քաջալերէի զայն, թէ քանի որ
դեռ մէկ թոքը, կոկորդը, աղիքները վարակ-
ուած չէին, քանի որ դեռ ջերմութեան աս-
տիճանը բարձր չէր, պէտք էր շուտով հակա-
թոքախտ ներարկումները սկսիլ:

— Աւելորդ ցաւե՛ր, կ'ըսէր կիներ...:

— Աւելորդ ծախսե՛ր, կ'աւելցնէր ամու-
սինը...: Արդէն ո՞վ ըսաւ որ Արմինէն հի-
ւանդ է...: փա՛ռք Աստուծոյ՝ ի՞նչ ունի...
Թեթեւ հաղ մը... այսօր կայ՝ վաղը չկայ...:

— Այսօր կայ՝ վաղը չկա՛յ... կը հեղնէր
կիներ, որ շատոնց զգուած էր այս կեղծիքնե-
րէն, ու ձգեր էր որ ի՛նչ որ ուզին՝ ընեն իրմով:

Հայրը կը փափաքէր զայն է՛ն սուղ սա-
նաբօրիւմները տանիլ, է՛ն մեծ բժիշկներուն
ցուցնել, է՛ն թանկ տեղերը դնել:

Բայց ամուսինը ուրիշ միտքէ էր: «Այս
հիւանդութեան գեղն ու դարմանը օգն է՞
կ'ըսէր...: ու օգը ձրի՛ էր: Անոր համար ալ
մինչև հոս տեղուանքը քաշեր բերեր էր դի-

լենք, որպէսզի թէ՛ ամանն ըլլայ և թէ ծանօթներն ալ շխմանան թէ հիւանդութիւնը ի՞նչ է . . . :

Ու այս մարդը — եթէ ա՛յդ գլխով մարդ մը կրնար երջանկութիւն զգալ — երջանկի էր հոս և Ամէն տեղ կը մանէր, կ'ելլէր: Պանդուկապետին հետ սահարկութիւն մը կ'ընէր՝ թուրքերէն: Տղաքներուն լոխում մը կուտար՝ որոնցմէ առօրեայով բերած էր ամէն պատահականութեան համար: Կրներուն լերան ծաղիկ մը կը քաղէր՝ ու իր լեզուով կը բացատրէր որ իր երկրին մէջ աւելի աղէկները կային: Մարգերուն թրքական ծխախոտ մը կը պլորէր իր մասներուն մէջ, որ ծուխէն դեղնած մազիլներով կը վերջանային:

Ու այս բոլորը այնպիսի՛ կատակներով ու սրամտութիւններով համեմուած, որմէ մա՛րդ բան մը չէր հասկնար, բայց ամէն մարդ կը խնդար: Լերան ծանծրոյթը փարատելու համար իրենց այս տեսակ հապիտ մը պէտք էր:

Նոյն միջոցին, փոքրիկ սենեակի մը մէջ, — որուն պատուհանը լեռներու կենսունակ զեփուրին գեժ փակուած էր՝ հիւանդը չմտեցնելու համար — երկտասարդ կին մը կը հազար, վերմակները կը խածնէր, կուլար . . . :

Ա՛խ, այդ կեղծ հապիտին մէջ ե՛ս միայն կը տեսնէի զգուհի մարդը: Բայց ան ուզեց

զի՛ս ալ շահիլ . ու թուանչաններով, թուական-
ներով, մթուածիւններով, բարդութիւններով,
մէջ-մէջի, երկար բարակ պատմութիւն մը
հրամցուց, «զիս իրողութիւններու ճամբուն
վրայ դնելու համար . . . » :

Այս բուրքէն աղօտ կերպով ա՛յն կը հե-
տեւէր որ իր կիներ, այժմ միա՛կ ժառանգորդն
էր իր ծերունի հօր, «որ իր բուրք գաւակները
կորսնցնելէն վերջ՝ ալ երկար պիտի չկրնար
ապրիլ, խեղճը . . . » :

— Դա՛նձ մը կայ, տօբօ՛ր, խոշոր գանձ
մը կայ . . . :

Ու այս բացազանչութեան մէջ մեղսակ-
ցութեան, խորամանկութեան, ոճրագործու-
թեան ամբո՛ղջ գանձ մը կար . . . :

Իր միակ մտածուքը ա՛ն էր որ այդ երկու-
քէն ո՞րը պիտի մեռնէր առաջ, — ծերունի
հա՞յրը թէ հիւանդ աղջիկը . . . : Իսկ ես երբօ՛րդ
մը կը տեսնէի որ գուցէ այդ երկուքէն ալ
առաջ մեռնէր՝ ի՛նքը, ամուսի՛նը :

Իր թարախի գոյն գէմքին վրայ ցցուած
այտոսկրերը՝ ներքին ջերմութենէն կղմինտրի
գոյներ կ'առնէին երբեմն : Գլուխը ուսերուն
մէջ իջեր ու կանակն ալ կքեր . էր՝ կարծես ա-
հագին պատասխանատուութեան մը տակ : Բեր-
նէն կանաչորակ ու մածուցիկ խուխ մը կ'ար-
ձակէր ամէ՛ն տեղ ու ամէ՛ն ատեն, առաջար-

հին վրայ» [Թ քննելու պէս . . . : Երբեմն նոյնիսկ կը պատահէր որ արիւն փոխէր . բայց ան պարզապէս «սրտիս զայրոյթէն է» կ'ըսէր . . . :

Ստոյիկեան պաղարիւնութեամբ՝ տարիներո՞ւմ վ իր շրթները ենթարկեր էր ան սոսկալի վարակումին՝ օ՞ր մը տիրանալու համար սկիիի գանձին . . . :

Ա՛յն այդ դանձը . քանիներո՞ւ թունաւորման պատճառ եղած էր ան : Հայրը օ՞ր մը չէր ուրախացեր անկէ . իր գաւակներուն համար դիզեր էր այդ հարստութիւնը : Տղաքները ուզեր էին դաշիւ այդ նզովուած սկիներուն , ու գեղի կեանքով հիւժած , սպառած , մեռած էին , մէկը միւսին ետեէն , իրար վարակելով : Երիտասարդներէն վերջ մայրն ալ թաղեր էին :

Այդ ծերուծին ի՞նչպէս դիզեր էր այս հըսկայ հարստութիւնը հոն՝ ուրկէ երիտասարդ բազուկներ մինչև Ամերիկաները կ'երկարին սև հաց մը ուտելու համար : Այդ գանձին մէջ իրենց անէծքը չէի՞ն նետած անո՞նք որ արիւն ու արցունք կուլային : Այդ սկի-զարդերուն լեռը , որով ծերուծին իր հիւանդ ազլիկը ծածկած էր՝ քանի՞ հարսերու գլուխէն , քանի՞ այրիներու ձեռքէն խլուած էր . . . :

Արմինէ կ'անգիտանար այդ բանը : Հազի՛ւ չափահաս՝ Պոլիս գիշերօթիկ վարժարան մը դրկեր էին զայն . ու հազի՛ւ աւարտած՝ այս ագէտ մարդուն ծօցը նետէր էին :

Բայց կրնե՞րը աստուածային գիտութիւն մը ու անասնական բնազդ մը ունին: Ինչ որ չեն գիտեր՝ կը զգան, և ի՞նչ որ կը զգան՝ իրենց ամբողջ հոգւոյն ու մարմնոյն մէջ կը զգան. . . :

Այս քսան տարու կնոջ մէջ համա՛յն մարդկութիւնը թունաւորելու չափ դառնութիւն կար: Ո՛չ կը հազուէր, ո՛չ կ'ուտէր, ո՛չ կը խօսէր: Ու ոսկի զարդերն ալ միայն օր մը դրած էր, ինծի՛ համար. բայց ծերունին ա՛յնքան ուրախացեր էր այդ օրը . . . :

— Ազճի՛կս, ուզէ՛ ինձմէ ինչ որ սիրտդ կ'ուզէ . . . միայն անգամ մը ուրախանալդ տեսնեմ . . . քա՛ն մը ուզէ իմ կարողութեանս սահմանին մէջ . . . :

Այդ կարողութիւնը անսահման էր, բայց ի՞նչ օգուտ: Ազճիկը ա՛լ աւելի կը դառնանար, պատին կը դառնար. կուլար, ամեռնի՛լս կ'ուզեմ. . . և կ'ըսէր:

Ան կը զգուէր իր ամուսնէն՝ որ չար հրեշտակի մը պէս կը թփտէր. կը զգուէր նաև իր հօրմէն՝ որ իր վեց զաւակները թաղելէ վերջ գե՛ռ կ'ապրէր ու կուլար . . . :

Եւ սակայն այս կրկու մարդերն ալ իրեն համար կ'ապրէին: Այդ երկու փտութիւններն ալ օրոջ ճիգով մը կը կախուէին կեանքէն, մէկը իր ազճիկան վերջին շունչը, միւսը՝ անոր դանձը հաւաքելու համար. . . : Այս նպատակին

հասած բուսէին իսկ՝ իրենց կէտին զարնուող
փնդակներու սէս՝ երկուքն ալ դեռին պիտի
իյնային :

Ահագին տուամի մը վերջին գերակատար-
ներն էին ասոնք : Անդամալոյժ Վաշխաուուն
առջև կանգներ էր Վրիժաուուն՝ կողոպտուած ,
մերկացուած , անպատուուած ցեղի մը վի-
ժուակը : Ու այդ եկու հակընդդէմ ուժերուն մէջ
կը հիւժէր Հայու-Վնոջ արիարը՝ աղնուական
ու հլու . . . :

Ահագին հրգեհի մը վերջին սիւներն էին
ասոնք՝ իրարու կռթնելով կանգո՛ւն մնացած .
մէկուն իյնալը միւսնե՛րն ալ պիտի տապալէր .
ու այդ օրը հեռու չէր , սրգվեստե երեքն ալ
փոքրիկ կրակով կ'այրէին ներսիդիէն . . . :

Ինք որքա՞ն տեեց այդ մունջ տուամը , չեմ՝
գիտեր : Ես ստիպուած եղայ այդ գիւղը թո-
ղուլ ու հիւանդանոց վերադառնալ : Բայց յա-
ճախ կը խորհիմ իրենց վրայ : Արդեօք ո՞ւր կը
շարունակեն հիմա «անիծուած ոսկեխնձորին
խաղը» , ո՞ր հողերուն վրայ , ո՞ր հողերուն տակ :

Ինք աչքիս առջևն է այն փոքրիկ բոյնը
ուր ողողուած բու. մը ու վայրի կատու մը ի-
րենց մէջ կը բզքտէին հիւանդ թռչնիկ մը ,
առա՛նց որ ան անգամ մը ճչար . . . : Էնդհա-
կառա՛կը , իմ ամէ՛ն օգնութեան փորձերս մեր-
ժեց : Ա՛խա՛յն քան մը կը խնդրեմ , ըսաւ , որ
ո՛ր մը պատմութիւնս գրես . . . » :

Խեղճ աղջիկ, կոյս հոգիները պատմութիւնն չունին: Ու քու աժդոյն դէմքդ՝ առանց սա երկու դաժան մարդոց առուերներուն՝ անհասկնալի նկար մը պիտի ըլլար, ճերմակ թուղթի մը պէս:

Լոզան, 1914

Մ Ե Ղ Ք Ի Ն Տ ՈՒ Ն Ը

Դուռնս բացուեցաւ : Տասնըութ տարու պատանի մը երեցաւ , բայց յաղթանդամ բան մը : Գողիւթին փայտէն տաշուած հսկայ մը , որ տղու գլուխ մը կը կրէր , կաս-կարմիր երեսով մը :

Վայրկեան մը սեմին վրայ կեցաւ , դուռը բացած ըլլալուն արդէն իսկ զղջացած . շուարած աչքերը սենեակիս չորս կողմը նետեց՝ տեսնելու համար որ չարչարանքի փայլուն գործիքներ կային , բայց յանկարծ անհամբեր ձեռք մը երեցաւ ետեէն . դայն առաջ մղեց ու դուռը գոցեց նորէն :

Այն ատեն , պատանին անհամարձակ շարժումներով յառաջացաւ , պղտիկցած , հիւլէացած , կարծես ներողութիւն խնդրելով իր անքան խոշոր ըլլալուն :

Ի՞նչ էր այդ խեղճ տղուն ցաւը :

— Յաւ մը չկայ , տօքօ՛ր . . .

Հապա ի՞նչ էր իր գանդատը :

— Գանգատ մը չունիմ , տօքօ՛ր . . . մեղք իմս է . . .

Ու այս քառը արտասանեց անքան պղտիկցնելով իր ձայնը , անքան կարմրցնելով

իր դէմքը՝ որ հիւանդութեան ձեղիւն վրայ կասկած չը մնաց . . . :

Բայց ան ինձ բոլորովին ուրիշ տեղեր կը ցուցնէր. բազուկները, վիզը, ուսը, կուրծքը . . . : Ու իրա՛ւ ալ պզտիկ կարմրութիւններ կային այդ տեղուանքը, վարդագոյն սոսիքու պէս, հազուապիւտ ու արդէն անհետանալու վրայ: Բայց նս կը պնդէի թէ ուրիշ տեղ ցաւ մը չէ՞ր ունեցած:

— Այո՛, տօբօր . . . կոկորդիս մէջ ցաւ մը կայ, կերակուրս չեմ՝ Վրնար ուտել, բայց ցըրտութենէ ալ չէ . . .

— Ուրի՞շ տեղ . . .

— Բերնիս մէջ ալ ճերմակ-ճերմակ տեղեր կան. կոճակներու պէս . . .

— Հապա ուրիշ տեղ բան մը չունեցա՞ր . . .

— Այո՛, տօբօր . . . գլշերները դիտու ցաւեր ունեցայ, սարսափելի ցաւեր, շարաթնորով . . .

— Ուրի՞շ, ուրի՞շ . . .

— Չեմ գիտեր. հիմա ալ մազերս կը թափին. բայց ընկերներս կ'ըսեն թէ այստեղի ջուրէն է . . .

— Ուրի՞շ . . .

— Ուրիշ ի՞նչ ըսեմ, տօբօր, այսքանը չի՞ բաւեր . . .

Ու այսպէս, ամօթիսած տղան՝ շարիքին

առաջին բոյնը չը յայտնելու համար, առանց
 պիտանալու, ամբողջ հիւանդութեան ընթացքը
 նկարած էր ինձ: Ախտին տպագայ ընթացքն
 ալ ես իրեն նկարագրեցի. որովհետեւ կը տես-
 նէի թէ երկչոտ աչերը դուռին յառած՝ մտքէն
 այնպէս կ'երդնուր, որ անգամ մը այդ անիծ-
 սւած սեմէն դուրս ելլալէ վերջ, ա՛լ բժշկի
 տուն ստք պիտի չկոխէր: Եւ սնկայն անհրա-
 ժեշտ էր որ գլխանար վտանգը՝ որպէսզի չխու-
 սափէր դարմանէն:

— Տեսա՞՞ծ էս, ըսի, փրթամ թրթերով
 մարգերը:

— Այո՛, sofpor:

— Բայց հագուստներու տակ պահուած
 ի՞նչ զգուհլի վէրքեր կան որ չես տեսնար... :
 Տեսա՞՞ծ ես անգամալոյծները որ փոքրիկ կառ-
 քերու մէջ հրելով կը պտտցնեն արեւուն:

— Այո՛, sofpor:

— Սակայն քանի՞նե՛ր կան որ հիւանդա-
 նոցներու մէջ կը նեխին ու չես տեսնար... :
 Տեսա՞՞ծ ես վարդագոյն օրօրոցներու մէջ հրեշ-
 տակային երախաները, բայց հիւանդ հայրերու
 ի՞նչ հրէջ գաւակներ կան որ ծնած օրը կը մեռ-
 նին ու չես տեսնար: Դիտէ՛ սա պատին նկար-
 ներուն վրայ ու սա օւլքօլի շիշերուն մէջ այն
 դժոխային վիճակները որ քեզ կը սպասեն, ու
 եթէ կրնաս փախիր հիմա... :

Եթէ երկինքէն յանկարծ կայծ մը իյնար՝
այսքան բուռն ու յանկարծական տպաւորու-
թիւն պիտի չգործէր: Ես որքա՞ն աւելի կը սի-
րեմ այն թշուառները՝ որոնք իրենց ցաւին
ամբողջ գիտակցութիւնովը կուզան՝ հովէն քըշ-
ուած աշնան ոստի մը պէս քեզի՛ փարելու,
ու խնդրելու որ ուժով բռնես զիրենք ու թող
չտաս որ հողը իյնա՞ն . . . :

Ասկայն որքա՞ն աւելի բազմաթիւ են այն
հիւանդները, որոնք իրենց տգիտութեան մէջ
կարծրացած՝ հեզնելով կը պտտցնեն մարդոց
մէջ վարակումի սարսափելի վտանգը: Ասոնց
համար ահաւոր վայրկեան մը կայ՝ երբ բժիշկ
մը կը քակէ իրենց աչքին կապը ու ցոյց կու-
տայ այն անդունդը ուր կը գեղերէին ցայգա-
շըրջիկի մը պէս . . . : Իժոխային բոպէ մըն է
այս. ծովը ինկող մարդու մը պէս որ օձին կը
փարի՝ հիւանդը կը փարի բժիշկին, ու զահիճի
մը պէս կ'ատէ զայն:

Պատանին սարսափած ոտքի ելաւ՝ ստոյգ
վտանգէ մը փախչելու պէս. վայրկեան մը տա-
տանեցաւ ու նորէ՛ն ինկաւ թիկնաթոռին խորը,
ու հեալով, հռաչեցով, հեկեկալով, ձայնք
խեղգելով, խորունկ-խորունկ սկսաւ լալ:

— Հրաշք մը ըրէ, տօքո՛ր, փրկէ՛ զիս,
տաքերուդ կ'իյնամ, ներէ ինձ, ես չէի գիտեր,
առջի անգամն էր, փրկէ՛ զիս . . . :

Բայց անհամբեր ձեռք մը անգամ մըն ալ գուռը բանալով, տարիքոտ մարդ մը ներս մտաւ: Լացող տղան յանկարծ ոտքի ելաւ, լացը զսպեց, թաշկինակը պահեց, ու իր բաւերը ստորագծելով՝ թոթովեց:

— Բժիշկը կ'ըսէ քե բան մը չունիմ եղեր, նայրի՛կ . . . :

Ու քովի սրահը քաշուեցաւ: Հիմա հայրիկին հետ մինակ մնացիւ ֆոքր հասակով մարդ մըն էր ան. լուսաւոր ու փայլուն դէմք մը՝ կարծես բաղնիքէն նսր ելած. հազիւ ճմռթկած մորթ մը, սպիտակ ու թեթևօրէն վարդագոյն. ճերմակ պեխեր բայց խնամքով սրցուած, ու երիտասարդի պճտուն աչքեր՝ կայծոռիկներու պէս: Այդ թագթադուր պատանիէն վերջ այս ճշգրտուն ծերունին արևու ճառագայթի մը պէս ինկաւ սենեակիս մէջ, մթութիւնը փարատեց, տաքութիւն մը, զուարթութիւն մը բերաւ իր հետ:

— Արդէն վստահ էի որ տղաս բան մը չունէր, ըսաւ: Մայրիկը մինչև այսօր ակռաներով ընկոյզ կը կտարէ. ես ի՛նքս ալ մինչև հիմա բժիշկի պէտք չեմ ունեցած՝ վառք Աստուծոյ . . . կը ներէք: Մեր մէկ հատիկ տղան է, աչքերնուս լոյսին պէս խնամած ենք, որ մը ստարի անկողին չենք պառկեցուցած: Քանի մը ամիսէ ի վեր, ի՛ր պնդումին վրայ, զայն

Եւրոպա բերի համալսարան մը դնելու . ուղեցի որ աչքովս տեսնեմ իր պատկած — ելած տեղերը : Բայց հոս գալէն ի վեր կը նիհարնայ, բերանը ուտելիք չի դնել . ճիշտ է որ տեղին կերակուրներն ալ ուտուելիք բաներ չեն . . . կը ներէք : Մեկնելէն առաջ զինքը գիւղը նշանեցինք, ոտքը կապեցինք որ աչքը դուրսը չը բանայ . . . : Չեմ գիտեր որ լաւ ըրի՞նք, թե՛րևս անկէ՛ց է իր սրտին ցաւը . . . :

Բայց ուրի՛շ բան կար այս խելացի մարդուն լեզուին տակ . միայն թէ, ըսելէ առաջ, իմ բերանս կը փնտռէր, կը չափէր ու կը կշռէր զիս՝ թէ մինչև ո՞ր աստիճան պէտք էր քակել իր լեզուին կապը . . . :

— Կը ծխէ՞ք, soʻfpor, մեր երկրի թարմ ծխախոտ ունիմ . . . աս Կրեկկներուն ծխախոտը տան ծակերուն մէջ թխելու է որ մուկերը սատկին . . . :

Իր միտքը ա՛յն էր որ նախ մտերիմ մըթնուորտ մը ձեռնդնէր . ու երբ կապուտակ մուխերը սկսան դալարուիլ՝ շարունակեց .

— Արդէն ես ձեր Եւրոպային ո՛չ մէկ բանին հաւնեցայ : Հոս գիտութիւն կայ՝ կ'ըսեն . բայց արգիօք հիներուն ըսած Գիտութեան ճառը չե՞ . . . : Այստեղ եկողը աչքերը գոցելու՝ միայն ահանջները բանալու է որ բան սորվի . . . :

Խեղճը՝ երկրին լեզուն չգիտնալուն՝ աշն-

պէս կը կարծէր որ ականջի կողմէն վտանգ
չկար: Ու անգէտ մարդերու պէս՝ որոնք դիր-
քերու մէջ միայն պատկերները կը տեսնեն ու
գիրերը կ'արհամարհեն՝ ամբողջ Ներսիսական
քաղաքակրթութիւնը իր տեսած քանի մը
պատկերներէն չափած կշռած ու պակաս գտած
էր. — Մանե, քեկեղ, փարեա:

— Ես ձեզի բան մը ըսե՞մ, soŕpor. այս
տղան հոս սրքան ալ մաշի՛ իրաւունք ունի.
Ճիշտ խօսքը առ է: Մե՛նք ալ երիտասարդ ե-
ղած ենք, բայց աղջիկ՝ մը մեզ տեսնելուն՝
աչքերը վար կը հակէր որ կայծ չը ցայտէ... :
Մե՛նք ալ պար պարած ենք, բայց մատներնիս
կնոջ մատի շէն դպած՝ որ կրակ չելլայ. ձեռ-
քէ ձեռք երկարող թաշկինակն ալ անո՛ր հա-
մար հասկցէք... : Անցած գիշեր մեր պան-
դակին մէջ քանկօ կ'ըսեն պար մը դարձան,
բայց ան ի՛նչ պար, ի՛նչ շարժում, ի՛նչ գա-
լարում, ի՛նչ շփում... մեղա՛յ, մեղա՛յ... :
Թէ շունն ընէ կը քարկոծեն... : Ե՛ս ալ,
տղամս ալ կա՛ս—կարմիր եզանք միա՛յն տես-
նելով: Գեղարուեստ ըսածնին ա՞ս է:

— Կը ներէք, ըսի ամչնալով, ձեր տե-
սածը միա՛յն կեղեն է... :

— Բայց իմ վախս միջուկն է, soŕpor: Հոն
ուր յիտուն տարուան պարկեշտութիւնս խռովե-
ցաւ, տասնըութ տարուան անխորձութիւն մը

Ի՞նչ կ'ըլլայ . . . : Այն Աստուածը որ եւանջ տղայութեան մը համար պատժեց՝ այս Սողոմիին աղջիկները չի՞ տեսնար: Ասոր երիտասարդութիւնն կը դիմանայ՝ երբ հոս բաժակ մը գարեջուրի գինով, Սողոմոնին արժանի կինի կը գտնես: Ըսէ՛ք հիմա, այս չէ՞ միջուկը, թէ չէ դարձեալ սխալ հասկցիր եմ . . . :

Ի՞նչ ըսէ՛ք: Անոնք որ չեն հասկնար՝ կը գուշակեն. անասնական բնազդ մըն է այս, տգէտներուն գիտութիւնը: Ու այս նախնական մարդը կենդանական հոտառութեամբ՝ մատը ճիշտ տղուն վէրքին վրայ դրեր էր, առանց գիտնալու:

— Ի՞ժի՜շկ, եթէ մեզ կ'արտօնէք, ձագուկս առնեմ երկիր դառնամ: Փախչի՞նք Մեղքի քաղաքներէն. հոս երկինքէն հո՛ւր կը տեղայ, վարժուեր են ու չե՛ն զգար . . . : Կեսարին փողը՝ Կեսարին, մենք մեր լեռները դառնանք նորէն . . . : Ճակարս վրայ գեռ կնճիռ չկայ, մօրը զլուխն ալ լոյսերու պէս սպիտակ է: Ինչո՞ւ մեր տղան մեզ պէս չապրի: Հեռուն սիրուն նշանած կայ, տանիմ զլուիս զլիսի կապեմ, թռռնիկներու մեծ-հայր ըլլամ:

— Ո՛չ, ո՛չ, ըսի:

— Ինչո՞ւ, բժի՛շկ. աղքատ աղջիկ, բայց ի՞նչ հրեշտակ, մազք մեռան՝ բերանը կաթ կը հոտի դեռ . . . :

․․․․ մտլմ վտլիտ մդրատ

վժ՛նգր մդրատ ևարտտտու դտրամտտ դրտոզվզ մվ
ւմնրատտ դտոզթրատտի րս վրտսհտմտի ուտ մհդտտ
տհլտհզլլ դվմնտթրտս մոք վդրամզզ ւմդտտետդքմզո
դտոզթրտսհդտրմկ ուտ մհդտտ րսմս ւմհդտտ մրք
տրվլ ւտդկ դվժ՛զրտնմտ դրամզթ՛նտ լզհմդզթլմ՛ մվ
դվհմտտե մի տտկեդմդտ մմդտտմ րսհմզ ուղ

․․․․ դրատ լվժ՛նգր

․․․ դրատ լվժ՛նգր ․․․ դրատ լվժ՛նգր —

ւմհ մտլ

վլդրտ դրտթմս րս սրտ վլդրտ դրտթմս մետ մվ
եւտմ ւտհտ դրտնտ մտրտսի րտ դվտոկ տրվլ

․․․․ մդդլվմրս ւտտզլ

ւմր շվմրս ւտտզլ ւմր ւվթտի ուտզ ւտեդմտտե
ւտեդսրս ւտեզլտ մր դրվթրտտտտ ձհր դրտմ
դթ՛նտ ւտտտ մմզոլդտ կտրմզո ւեզիթսրո
մմզոզոզմզ կմտնտ ւտեդտիզի ձհր դվտտթտզ
հվթ ւտեհվտտե վլդրտ կվմթտի դհմտ ւտե
տհդտ ւտեդդրտտ ւեդտ զմտիզտ վվդրտմ
դզ դրտտլտ ուտ ւղկ մդտտդտիտմ վմզոլտի
մտտմ մվ մս եհդտթմ ժմզ ւմհ մզտր ժեմս ձհր
դվնրատտ զտրտնտոկ իտմզթ՛սզ ժմրտ դտկտմ
ւտր րս իտթ՛դտրտտտտ դտրտտտ թրտմդտտ
մս րտեհտոկ ժմզ ւեդտ մմզթ՛տտ ուտ ժմզ

․․․․ ձհ

թրտր րտ դլդմտտդրտթ իտթ՛դտդի ձհտթրտ
մր կվլնտ տտթ՛նտ մտրտոկ ւտրտոլլ ․․․․ ւտլմ
վտլիտ միտտտ ւտտ ւթ՛զթմզ ւտ ւլլ —

Ոտքերը թփրտացուց, իր կէս տարուան երջանկութիւնը կը փշրուէր անոնց տակ, ե՛ւ իր հայրու-սէրը, ե՛ւ իր մեծ-հայրութեան երազը . . . :

Բայց որո՞ւ բարկանար, որո՞ւ պտտար, չէ՞ որ ի՛ր ձեռքով իսկ բերեր էր անփորձ տղան այս քաղաքակիրթ երկիրները . . . :

— Որդնոտա՛ծ, որդնոտա՛ծ . . . հիմա կե-
ղևն ալ տեսանք, միջուկին ալ համը առինք . . .
իրենց դիտութի՛ւնն ալ, իրենց սէ՛րն ալ, որդ-
նոտա՛ծ, որդնոտա՛ծ . . . :

Երբ իր սրտին բոլոր դառնութիւնները դուրս թափեց, կարծես թեթեցաւ իր ցաւը. ձայնը յանկարծ պղտիկցուց, որ մի՛ դուցէ տղան իմանայ: Կարելի չէ երեւակայել, թէ ամօթի զաղափարը մինչև ո՞ր աստիճան արմատացած է գաւառացի ուղեղներուն մէջ:

— Անշուշտ տղուս չըսիք այս դժբախտութիւնը . . . :

Ա՛խ, ինչպէ՛ս հասկցնէի այս ծերունիին որ ամօթալի հիւանդութիւն չկայ, կեղծաւորութի՛ւնն է ամօթը, ու ազիտութի՛ւնն իսկ է այս դժբախտութեան պատճառը, և ո՛չ թէ իր նզոված գիտութիւնը:

Բայց ան ոտքի ելաւ արդէն, աչքերը չորցուց, պիսիքը սուրբուց, վայրկեան մը ճմրտթկած դէմքը կեղծ փայլ մը ստացաւ՝ բաղնիքէն

նոր ելածի պէս, զնաց քովի սրահէն ազան
առաւ, ու ժպտելով մեկնեցան . . .

— Բժիշկը կ'ըսէ թէ բա՛ն մը չունիս եղեր,
սղա՛ն . . . :

Լօզան, 1914

ՀՐԱՇԱԼԻ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Երիտասարդ բժիշկ, որ մարդը առողջացնելու արուեստին ես նուիրուած, չեմ հարցնէր քեզի թէ կը ճանչնամ[՞]ս արուեստդ, բայց կը ճանչնամ[՞]ս զոնէ մարդը:

Մարդը այն մորթազերծ կարմիր կենդանին չէ՛, որուն դնդերները քննեցիր մարդակազմութեան պատկերներուն վրայ: Մարդը այն մարմնազերծ գեղին կմախքը չէ՛, որուն շարժումները ուսումնասիրեցիր ոսկորներուն վրայ: Մարդը այն շնչազերծ կանանչ դիակը չէ՛, որ ամիսներով քարէ սեղանի մը վրայ պատկեցուցած՝ չափեցիր, կշռեցիր, պատակեցիր, կտրեցիր, յօշոտեցիր, սղոցեցիր, բզկտեցիր, առանց որ անգամ մը բերանը բանար՝ հարցնելու համար թէ «ի՞նչ կ'ընես, բարեկամ...»:

Քեզի հիւանդ մը ցուցնելէ առաջ՝ պատուիրեցին տարիներով դիակներու վրայ աշխատիլ, որպէս զի մարդը ճանչնաս եւ որպէս զի հոգիդ չգողայ ու խիղճդ չպստայ:

Երկարօրէն քննել վնասելէ, պրպտելէ վերջ, գանկին մէջ նեխած ուղեղ մը ու սրտին մէջ սեցած արիւն մը գտար:

— «Ո՞ւր է հոգին, մ՞եր է խրդճը», գոչեցիր ծիծաղելով։

Աւանդ, քու ուսումնասիրած մարդդ դիակ մըն է միայն։ Զգուշացի՛ր իրեն նմանելէ։ Մարդը որ կ'ապրի, մարդը որ կը խորհի ու կը զգայ, մարդը որուն բարոյական տառապանքները բի՛ւր անդամ աւելի են քան ֆիզիքական տառապանքները, այն մարդը ուրիշ բան կը պարունակէ իր մէջ քան ճարպն ու սսկորը...։

Ամէ՛ն մարդու մէջ Աստուած մը կայ...։ Ահաւաստիկ թէ ի՛նչ բան՝ կը մոռնան քեզի ուսուցանել։

Տաւալի է խոստովանիլ որ այժմու բժշկական վարժարանները կեանքի առաքեալներ կը պատրաստեն ա՛յնպէս, ի՛նչպէս զինուորական վարժարանները կը հասցնեն Մահուան պաշտօնեաներ։ Սա՛ տարբերութեամբ որ՝ այս վերջինները զինուորին ո՛չ թէ միայն սուր ու հրացան կուտան, այլ անձնուիրութեան, վեհանձնութեան, գոհողութեան ամբողջ դաստիարակութիւն մը։ Մինչդեռ դեռատի բժիշկի մը ձեռքը թոյն մը ու գանակ մը տալէ վերջ՝ կ'արձակեն զայն առանց բարոյական ու հոգեկան ո՛ր և է պատրաստութեան։

Մարդը իբրև միտի ու սսկորի շարժական գործիք մը ներկայացնելէ վերջ, բժշկութիւնը կը սորվեցնեն այնպէս՝ ինչպէս մեքենագէտ-

ներուն կը սորվեցնեն երկաթէ գործարաններուն ուսումը :

Հոգեկան ո՛չ մէկ բառ, բարոյական ո՛չ մէկ ուղղութիւն, անցեալի ո՛չ մէկ յիշողութիւն :

Եւ սակայն հազարներով տարիներ ֆարաւոններու երկրէն մինչև Աւետեաց երկիրը, ու Յորդանանէն մինչև Գանգէս, միլիոններով մարդիկ, հոգեկան բժշկութիւնը միայն կը գործադրէին իրենց ախտերուն դէմ պայքարելու համար : Եւ ամբողջ կրօնքներ հիմնուեցան՝ հրաշքներու հաւատալիքին վրայ :

« Հրաւալիֆներու դարը անցաւ » ըսին քեզի, ու ամուր կերպով փակեցին անբացատրելի իրողութիւններու անհանգստացուցիչ դուռները :

Չըլլա՛յ որ նեղմիտներուն հաւատասու : Այն մարդիկը որ ամէն բան գիտնալու յաւակնութիւնն ունին, կը մերժեն ինչ որ իրենց անհասկնալի կը թուի : Աչքերնին դոցած կը քնանան, ու ասողերը կ'ուրանան . . . :

Քանի որ խօսքը աստղերուն է՝ յիշեցնենք թէ մինչև 18^{րդ} դարուն վերջերը, Յրանասական Գիտութեանց կաճառը բացարձակապէս կը մերժէր ընդունիլ թէ՛ երկինքէն կրնայ քար իյնալ երկրի վրայ . . . : Ականատես վկաները իրև խենթ ու խարերայ կը հռչակէր : Օր մը, քաղաքապետ մը, իր շրջանակին մէջ ինկած երկնաքարէն նմոյշներ զրկած ըլլալով իրենց՝ պատ-

կառելի Ակադեմիան, 1772ին հրատարակած տեղեկագրով կը յայտարարէր, թէ «եղելուքիւնը յայտնապէս կեղծ եւ երեւոյթք ֆիզիկապէս անկարելի եր»։ Ճշմարտութիւնը իրենց գլխուն մտցնելու համար պէտք եղաւ որ այդ քարերէն մէկը իրենց գլխուն իյնար... 1864ի Մայիս 4ին, ակադեմիական Ատուֆ Պրօնեար քիչ մնաց վախէն մեռնէր՝ երկնաքարի մը անկումին ականատես ըլլալով . . . :

Նոյնը պիտի պատահէր նաև հրաշալի բժըշկութեան համար :

Տիեզերահռչակ բժիշկ Շարքո՝ իր ամբողջ գիտութիւնը քանի մը անբուժելի հիւանդներու վրայ ի զուր փորձելէ վերջ ի՞նչ մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ անոնք օր մը ուխտատեղի մը երթալով բուժուողին բուժուած վերադարձան... Այսպէս, մտաք վէրքին մէջ բռնուելէ վերջ՝ իրապաշտ գիտնականը խոնարհեցաւ ճշմարտութեան առաջ, իրն է հետեւեալ յայտարարութիւնը .

«Գիտութիւնը որ յեղաշրջուելու վրայ է՝ չի կրնար ամէն ինչ բացատրելու յաւակնութիւնն ունենալ, այսպէսով իր բարեշրջումը ժխտած պիտի ըլլար . . . : Հրաշքները ամէն տեսն գոյութիւն ունեցան՝ իրարմէ բուժուողին տարբեր կրօնքներու ու քաղաքակրթութեանց մէջ, ինչպէս որ այժմ ալ, կը կատարուին բո-

լոր լալնու թիւններուն վրայ: Այսպէսով բուժուած հաշմանդամները հարիւրներով կը հաշուելին, նոյնիսկ կրքեմն պալարներն ու ուռեցքները: Ես տեսայ վերագարծը այն հիււանդներուն, որոնց ես չկրնալով անձամբ հաւատք ներշնչել՝ ուխտատեղի մը գացեր էին. քննեցի իրենց անդամալոյծ անդամները ու ներկայ գտնուեցայ, ախտին անյայտացման»:

Լիթրէ իր «Իւսական Իմաստաւորութեան» մէջ կը նկարագրէ բազմաթիւ հրաշքներ, որ Սէն-Լուիի գերեզմանին գպչելով կը գործուէին:

Հոչակաւոր Տօքթ. Թաուլէր կը ներկայացընէ ութը կին հիւանդներ, որոնք ստինքի ուռեցքներ ունէին ու դարմանուեցան հոգեկան բուժումով:

Սխալ հետեւութիւններու տեղի չտալու համար գիտել տանք թէ ո՞րչափ հազուադէպ են գիտապէս վաւերացուած հրաշքները: Սակայն, եթէ հիւանդները իրենց հաւատքը փոխանակ փայտի կտորի մը, սուրբի պատկերի մը, գիակի շիրմի մը վրայ դնելու՝ այդ փրկարար հաւատքը Գիտութեան վրայ դնէին, որքա՞ն պիտի շատնար հրաշալի բուժումներու թիւը... Ա՛յս է հիւանդներուն տրուելիք պատուէրը:

Բայց բժիշկներուն համար ուրի՛շ կենտական պատուէր մը կայ:

Եթէ գուն իրապէս բժիշկ ես, հիւանդներ-

բուռ փրկութեան համար՝ իրաւունք չունի՞ս
 ու է միջոց մերժելու՝ այդ նպատակին հասնե-
 լու համար: Սահմանափակ ու այլամերժ բժշ-
 կութիւն մը գիտակից ռճրագործութիւն մըն է:
 Պիտի դիմես հնարաւոր բոլոր ազգականերուն:
 Գեղն ու դանակը, ջուրն ու կրակը, ելեքտրա-
 կանութիւնն ու մագնիսականութիւնը, գիտու-
 թիւնն ու հաւատքը՝ փոխն ի փոխ քու զէն-
 քերդ պիտի ըլլան: սրովհետեւ այն ախտերը,
 որոնց գէմ կը կռուիս, տարբեր հիւանդներու
 մէջ, տարբեր զէնքերու կը գիմես:

Գերբնական կարծուող հրաշքը այնքան
 բնական է, սրքան երկինքէն ինկող քարը:
 Միայն թէ՛ գիտունները ժխտելով անոր գոյու-
 թիւնը, դեռ չուսումնասիրեցին հրաշագոր-
 ծումի օրէնքները, և թաղզին ձգեցին հրաշքի
 կատարումը:

Քաջութիւնն ունենանք խոստովանելու՝ թէ
 հին ազգերը մեզմէ շատ աւելի լաւ կը ճանչ-
 նային այս գիտութիւնը, նզիրպտացիներուն,
 Իսրայելացիներուն, Հնդկներուն պատմու-
 թիւնը լեցուն է այսպիսի փաստերով:

Այժմ մեզի համար մութ կը մնայ հրաշա-
 գործումի եղանակը, բայց անոր սկզբունքը
 լոյսի մը նման պարզ է:

Ձանձրոյթի գաղափարը կը յօրանջեցնէ,
 ամօթի գաղափարը կը կարմրցնէ, գութի գա-

ղափարը կը լացնէ: սարսափի գաղափարը կը դեղնեցնէ, բժշկուելու գաղափարը կը բժշկէ:

«Եթէ, կ'ըսէ Պարուէլ, առողջանալու հաստատ համոզումը իշխէ հիւանդին հոգւոյն վրայ, այդ հիւանդը անխուսափելիօրէն պիտի առողջանայ»:

Հոգեկան ազդեցութիւնը այնքա՛ն մեծ է ֆիզիքականին վրայ, որ յանկարծական վախ մը բոլոր շարժումներդ անկարելի կը դարձնէ: Եթէ բուռն յուզում մը կրնայ վայրկեանաբար անդամալուծել, աւելի՛ բուռն յուզում մը կըրնայ անդամալուծութիւնը վայրկեանաբար փարատել:

Ամէն բան կախում ունի՝ բժշկուելու գաղափարին հիւանդին մէջ ներմուծելու արուեստէն:

Ու տեսէք թէ Սրուանձտեան — որ ո՛չ բժիշկ էր, ո՛չ գիտնական, այլ դուատացի վեղարաւոր մը — գիտուններու կողմէ կզպուած հրաշալի բժշկութեան դուռները ի՛նչ վսեմ պարզութեամբ կը բանայ:

«Նայէ սա մանուկը, իր երեսներուն վրայ էրէթիկ, ջրջրուկ ունի: Սա մամիկը թէզպէհը ձեռքն առած նստեր է. մանուկին երկու բազուկները բռնած՝ իր բոյթերով ու մատներով տղուն բազկերակները կը ճնշէ, կը շօշափէ, բազուկն ի վայր մատները կը տանի ու կը բերէ. իր աչքերը անթարթ՝ մանուկին աչքե-

բուն յառած է. ու երբեմն ալ արմուկներէն վեր թեւերը կը ճմլէ, կը գտոնայ, տղուն երեսն ի վար կը խաչակնքէ, և ձեռքերը պորտին ու կուրծքին վրայ դնելով՝ բոյթով կը ճնշէ, վզին մայր երակները կը ճմլէ, ճակատը կը շփէ, երբեմն երբեմն ալ երեսին կը փշէ և միշտ կը պտպտայ, աղօթք կ'ընէ: Յաճախ տղան կը յօրանջէ: Կը մազնիսացնէ^օ, կ'եկեքահանացնէ^օ, քի աղօթիւք հրաժե կը գործէ. — վերջապէս տղան հիւանդ էր եւ կ'առողջանայ:

Հիմա այս պատկերին հետ բաղդատութեան գիր այն նորագոյն բժիշկները՝ որոնք յաճախ հիւանդին ձեռքն իսկ չսեղմած (ժամանակ կորստընցնելու թէ վարակուելու վախէն) կը նստին՝ արագօրէն ստացապիր մը գրելու պէս՝ շարագրելու գեղագիր մը, որ միշտ երկրորդական է, յաճախ անօգուտ, երբեմն վնասակար:

Կո՛յր պէտք է ըլլալ շտեմներու համար այն բազմաթիւ հիւանդները, որոնք երկար ճամբորդութիւններ կ'ընեն, բժիշկէ բժիշկ կը նետուին՝ պաշտպան մը ու նեցուկ մը գտնելու յոյսով, ու չեն իսկ փորձեր գործադրել այնքա՛ն սուղ դնուած գեղագիրները: Որովհետեւ դժուար է ընդունիլ այն բազմաթիւ դեղերը՝ որոնք յաճախ տրամագծօրէն հակառակ են իրարու...: Ու յետոյ՝ հիւանդին փնտռածը միայն թուղթի կտոր մը չէր, այլ ապրելու յո՛յս,

հողեկան ուժ, տառապելու քաջութի՛ւն . . . :

Իժբախտաբար այս բարոյական ազդու-
կ'անտեսեն թշկական նորագոյն հաստատու-
թիւններն անգամ: Սկեպտիկները համոզելու
համար թէ հաւատքի բարբառ մը — հող չէ թէ
հրապարակային ու անանձնական — ֆիզիքա-
կան ի՛նչ մեծ ուժ կրնայ ներշնչել հիւանդին
արեան մէջ, կը հրատարակենք սա յուզիչ տո-
ղերը, որ անձանօթ տիկին մը մեզի կ'ուզարկէ
զուրցերիական սանաբօրիումէ մը .

« Հիւանդի բնական յուսահատութեամբ,
անկողնիս մէջ պառկած կը սպասէի, ես ալ չեմ
գիտեր թէ ինչո՞ւ . . . Մահուա՞ն՝ որ չէր գար,
թէ Կեանքին՝ որ կ'ուշանայ զիս վերականգ-
նելու: Երկար ամիսներու հիւանդութիւնը ար-
դէն մաշեր, հալեցուցեր էր կորովիս ու համ-
բերութեանս մեծ մասը, ու մնացած քիչովը
գեռ կը տանջուէի:

« Ահա՛ կը ստանամ Ազատամարտը: Մեծ
ուրախութեամբ կը կարգամ հայերէն թերթերը.
հայ դիրք տեսնելով կարծես կարօտը կ'առնեմ
հայրենիքիս:

« Ապրիլը յաղթել է. շտիուեցայ անկողնիս
մէջ. սկսայ կարգաւ յօդուածը, և մինչև վեր-
ջացնելս բոլորովին առողջ կը զգայի զիս: Ա՛յ
կուրծքիս տակ հիւանդ թոք մը չկար. երակ-
ներուս մէջ թարմ արիւն կը հոսէր. յաջորդ
օրն իսկ ելայ անկողնէս:

«Եթէ բժիշկները յաճախ դիտնան հիւանդին հողին բուժել՝ երեւի աւելի շատ պիտի յաջողին մահուան ճանկերէն ազատել մարմինը:

«Ուրեմն ձեր յօգուածը միշտ լքման վայրկեաններուս կարդացի և ամէն անգամ նորոգուած ուժերով սկսայ կռուիլ հիւանդութեանս դէմ:

«ԿՈՆՆԵՆԿՐ . . . Ինձի համար ալ պիտի երգէ՞ք այդ կռուները . . . : Բայց չէ՛, ես պիտի լաւանսեմ . . . »:

Լօզան, 1914

ՄՏԱՄՈՔՍԻՆ ԶՈՂԸ

Սրուանձտեանի ըսածին պէս՝ վանեցիին կաղը մինչև Զինաստան է գացեր :

Սա ծերացած ազուաւի գլուխը՝ ո՞ր պանդոկին ծառերուն տակ ֆը՛ռթ ֆը՛ռթ սուրճ կը խմէ՝ կասկած չունիմ որ մերիննեքն է :

Ան միւսներուն պէս՝ ճաշարանին մէջ փակուած՝ հապճեպո՛ւմ շքեր իր նախաճաշը : Ներս գնաց, գաւաթը սուրճ ու կաթով լեցուց, իր ձեռքով դուրս բերաւ, ծառերուն տակ տեղ մը ընտրեց, անհուն խնամքով սիկառէք մը փաթթեց : Այն ատեն այգ պարզ նախաճաշը փոխուեցաւ, աննիւթացաւ, աղօթքի մը շնորհքն ու արքայութեան մը երանութիւնը ստացաւ : Մէկ ձեռքին ծխախոտը առաւ՝ երբեմն-երբեմն ֆսրտացնելով : Միւս ձեռքին առաւ շոգիացող գաւաթը՝ որ այս վայրկեանին ամբողջ տիեզերքին առանցքը կը կազմէր : շուրթները դողալով երկարեցան՝ կարծես սիրահարական համբոյրի մը համար . յետոյ պիտերէն կախուած կաթիլներուն վրայ լա՛յն ձեռք մը պտացուց՝ օրհնական շարժումով մը . . . :

— Փա՛ռք ստեղծողին . . . :

Հակառակ՝ հաճոյքը յաւերժացնելու իր յայտնի ճիգերուն երբ դիւթական զաւաթը իր պարունակութեան հետ կորսնցուց նաև իր ամբողջ կարեւորութիւնը, մտեցայ ու բարեկեցի... : Տեսնելու քան էր իր ուրախութիւնը . քիչ մնաց ակնոցներէն արցունքներ պիտի ցայտեցնէր... : Ա՛յս տարիքով ու ա՛յս գլխով մարդերուն համար մեծագոյն չարչարանքն է լռութեան դատապարտուիլ . իրենց լեզուէն հասկցող մէկը կը վնտռեն՝ իրենց փորձառութեան ու իմաստութեան հաւաքածոն պարզելու համար անոր առջև :

Ստամոքսի հիւանդութեան համար (ո՛վ պիտի դուշակէր իր նախաճաշէն) Լօզան եկած էր : Բայց այս քաղաքին մէջ ստամոքսի աստուածները երկուք են . — բժշկապետ Պուրժէն ու Գոմպը, երկուքն ալ հակընդդէմ բեծիմներով կը յաջողին՝ թէ՛ հարստանալ . . . թէ՛ հիւանդները առողջացնել : Չարաճճիներ ասկէ կը հետեցնեն թէ հարուստի հիւանդութիւն է, անգործ մարդոց ջղախուժիւն է, կուշտ ստամոքսի երեակայութիւն է . . . :

Սակայն այս մարդը ան չարաճճիներէն չէր . ո՛հ, ո՛չ . . . : «Մերացած ադուալի գլուխ մը» քսի, բայց աղաւնիի ուղեղով . . . : Այդ երկու հակառակ դարմաններէն ա՛յն հետեցուցեր էր որ երկո՛ւքն ալ լաւ էին, քանի որ երկո՛ւքն

ալ կը լաւացնէին . . . : Ու երկու սխերիմ «սիեզերահռչակ» ներսուն գիտութիւնը իրար խառնելով, իր անձնական փորձառութիւնն ալ վրան բարդելով, արձակուրդի այս քանի մը ամիսներուն համար կեանքի Ծրագիր մը շինեք էր. որուն կը հետեւէր գաւառացիի հաստատամտութեամբ :

Այսպէս, իր շարաթները կ'անցնէին առանց փոփոխութեան, իրարու յար և նման՝ լուսանկար պատկերներու պէս : Իր օրերը չափուած-ձեռուած էին՝ Մայր-Տոմարի մը պէս կանոնաւոր : Իր իւրաքանչիւր ժամերը կանխա՛ւ ժամացոյցի մը պէս լարուած էին՝ ստամոքսին շուրջ . . . : Ու անոնցմէ վայրկեան մը փրցնել՝ Սուրբ-Իիրքէն էջ մը պատռելու պէս ընդ մը պիտի ըլլար . . . :

Առաւօտեան ութը՝ նախաճաշի խորհրդաւոր ժամն էր, մի՛շտ առաջին օրուան հանդիսաւոր արարողութեամբ, մի՛շտ նոյն ծառերու շուքին :

«Արքեհն-Տար՝ հանգիստ» ըսած էին բժիշկները : Հարկա՛ւ, նախաճաշը պիտի մարսուէր . . . : «Արեւելի»ը այդ մարսողութիւնը տկարացնելու պաշտօնը ունէր : Լրագիրը գրօշակի մը պէս կը պարզէր, յօնքերը կը պոստէր, ու ծայրէ ի ծայր, առանց բռն մը փախցնելու կը կարգար. պարունակութիւնը ի՛նչ որ ալ ըլլար, մինչև

տա՛սը տեւելու էր այդ թերթը . . . : Ու այս ըն-
թերցումը՝ որ իր մտաւորական միակ սնունդն
էր՝ հանգիստ քունի մը համարժէք էր իրեն
համար . . . :

Տասնին կ'արթննար: Անհո՛ւն գուրգուրան-
քով, ծոցէն թռչուն հանող տղու մը պէս,
ներսի գրպանէն շիշ մը կը հանէր: Այդ հան-
քայլին հեղուկը՝ սր իր ա՛յնքան պատուով հիւ-
րասիրած նախաճաշիկին վերջի՛ն հարուածը
պիտի տար՝ աչքերը գոցելով ցմրուր կը պար-
պէր երկու «սիեզերանաչակ»ներուն կենացը . . . :

— Աստուած գիրենք անպակաս ընէ տա-
ռապեալ մարդկութենէն . . . :

Ասկէց վերջ՝ տասնէն-տասներկուք՝ գոր-
ծունէութեան և շարժումի երկո՛ւ երկար ժա-
մեր կը սկսէին, ստամոքսը ցորեկուան ճաշին
պատրաստելու համար: Այդ գործունէութիւնն
ալ մէէ՛ն օր անփոփոխ նո՛յնն էր, ու շափ-
ուած-ձեռած նամակներ գրելու մէջ կը կա-
յանար:

— Ես այս հիւանդ զիճակովս, կ'ըսէր,
Զուիցերիոյ լեռներէն Մանթաշօֆին ամբողջ
գործը կը վարեմ՝ Լիփրիկէի մէջ. Նեղոսին ա-
փերը քարիւղով կ'ողողեմ . . . : Մեր արձա-
կուրդն ալ ասանկ . . . :

Յետոյ ձեռքով գրածները ոտքով նամա-
կատուն կը տանէր. — չէ՞ որ բժիշկները ճա-

չէն առաջ փոքրիկ պտոյտ մը յանձնարարած էին ակորժակը բանալու համար . . . : Ա՛խ այդ ակորժակը . . . :

Վերագարծին՝ ճաշի պահն էր արդէն . նշա- նաւո՛ր պահը, երբ իր երեակայական ժամա- ցոյցին երկո՛ւ ասնզներն ալ փո՛րը մատնանիչ կ'ընէին, ու ամբո՛ղջ ժամ մը ստամոքսին վրայ կանգ կ'առնէին . . . : Նախ խաշած մախարօնին կ'ուտէր՝ Պուրժէին կինաց, յետոյ խաշած բրինձը՝ Քօմպին հողւոյն . . . : Երբ իր երկո՛ւ բեմքներն ալ կը հասցնէր՝ ծուռ աչք մը կը նետէր մեր սնակներուն :

— Սա խորոված հնդկահաւին հոտը քիմքս կը քրքրէ . . . ու տեղական գինին անուշիկ գոյն մը ունի . . . ի՞նչ կ'ըսես, բժի՛շկ :

Ի՞նչ ըտէի : Այս մարդը համոզուած էր որ իր դորձ դրած գիսական միջոցներով եթէ քա՛ր ալ ուտէր պիտի հալեցնէր . . . : Ես բնականէն սակաւապէտ՝ իբրև միակ դեզ՝ չափաւորութան պատուէրներ կուտայի իրեն : Բայց ան կը պա- տասխանէր .

— Բժի՛շկ, բժշկեա՛ր զանձն քո . . . : Աչքդ քա՛ց . դերեզմանին մէջ ա՛յ խորոված հնդկա- հաւ չկայ . . . : Աստուած ամբողջ երկրագունտը գոյնզգոյն բանջարեղէններով ու պտուղներով ծածկեր է նէ՛՝ միա՛յն հոտութատալու համար չէ . . . : Մայր-Բնուեթիւնը ծովն ու հողը ձու-

կերտվ ու երէններով լեցուցեր է նէ՛ միա՛յն զանանք նկարելով ճաշարանին պատերը ծածկելու համար չէ. պէտք է որ ստամոքսիդ պատերն ալ համ մը առնեն . . . :

Այս մարդուն բերնին մէջ «Մայր-Բնութիւն»ը ստնտու կնօջ իմաստ մը կը ստանար: Զուկերուն ճակտին գիրը ա՛յսպէս կը հեգնէր. մարդերունն ալ սա՛ պէս .

— Արարիչը մարդուն երկար բազուկներ ու կարճ լեզու մը տուեր է՝ որ շատ աշխատիս ու քի՛չ խօսիս (ա՛հ, եթէ գործադրէր ըսածը . . .), պզտիկ սիրտ մը ու մեծ ուղեղ մը տուեր է՝ որ մէ՛կ զգաս ու երկո՛ւ հաշուես. իսկ ուղեղին հարիւրապատիկ մեծութեամբ ուրովայն մըն ալ տուեր է՝ հասկցնելու համար որ մեծ միտքերը փորէն կուգան . . . : Ուրեմն առաջին հողդ հո՛ն պիտի ըլլայ. եթէ ստամոքսդ դուն քաղցրութեամբ չլեցնես՝ ան քու կեանքդ դառնութեամբ կը լեցնէ . . . :

Այս «քաղցրութիւն» բառը պատահական նմանութիւն մը չէր, աչքովը անուշին պնակին կ'ակնարկէր որ իր առջև անցնեմ . . . : Այդ սալորի անուշը իր ճաշերուն սովորական վերջաբանն էր՝ որ միշտ սա խօսքերով կը փակէր .

— Ա՛խ, մայրիկիս եփած անուշը ուրիշ է - - - :

Ու «մայրիկ» բառը, որ իր երեք խօսքին

մէկն էր՝ իր չորրորդ ու ճմռթկած բերնին մէջ մանկական անուշուխիւն մը կը ստանար: Այս յիսուներորդ ամուրթին մայրի՛կը՝ որ իր տղուն անուշ կ'եփէր . . . :

Բայց հիմա այս ահագին ճաշը մարտուերու էր. ժամը մէկէն մինչև չորս՝ տառապագին շրջան մը կար: Նախ կէս ժամ փորին վրայ կը պառկէր՝ ըստ Պուրժէի. յետոյ կը դառնար կէս ժամ մըն ալ կռնակին վրայ կը պառկէր՝ որ Բոմպին խօսքն ալ տեղը անցնի: Յետոյ կծիկ մը կ'ըլլար և աջ ու ձախ ծունկերով քսանական անգամ փորը կը ճզմէր՝ զայն պարպել ջանալով. ասկէց վերջն ալ գետինը ծունկի կու գար՝ նաևակի մէջ նստելու ձեռով մը, ու թիա-վարութեան անհատնում շարժումներ կ'ընէր . . . միշտ «սիեզերանուշակ» ներուն պատուէրին հա-մաձայն:

— Սա փորդ քիչ մը հանգիտա ձգէ, կ'ըսէի . . . :
Ստամոքսը կնոջ մը կը նմանի, որքան իրեն ուշադրութիւն դարձնես, ա՛յնքան նազ կ'ընէ . . . :

Բայց ամուրի մը ի՛նչպէս հասկնար այս քաղցատութեան ամբողջ նշանակութիւնը: Ան կը պատասխանէր ինձի.

— Միջառը որ միջատ է՝ պնդասեղի գլխու չափ գլուխի մը հտեէն ահագին փոր մը կը քաշէ . . . : Զորքտանիներն ու թռչունները ե-րեքական ու չորսական ստամոքսներ ունին . . . :

Եթէ բնութիւնը մարդուն մէկ ստամոքս մը տուեր է, զայն չխնամելը անաստուածութիւն է: Եթէ չհաւատան՝ վարդապետներուն հարցուր...: Տարիներով կը դարձացնենք պղտիկ ուղեղ մը, որ յաճախ մեր դժբախտութեան պատճառ պիտի դառնայ, բնաւ չենք դաստիարակեր ահագին ստամոքս մը, որ կեանքին աղբիւրն է, հոգիին հիւթն ու ծուծն է . . . : Աս կէտիս մէջ Եւրոպացիները մեզ զլած անցած են . . . :

Ու ստամոքսի դաստիարակութեան այս դժուարին գործը ա՛յնքան կը յողնեցնէր զայն, որ այդ անվտանգ թիազարութեան փորձերէն վերջ՝ Մօրփէսի գիրկը կ'իյնար:

Ժամը չորսին սենեակէն դուրս կ'ելլէր. բայց այս անգամ թեթեցած, կազդուրուած, գուարթացած, լուսաւորուած, քոչորովին ուրիշ մարդ եղած:

Թէյի ժամն էր հիմա, ու խօսակցութեան ժամը: Աօսքը բերնէս կը գողնար:

— Քու պատմածդ ի՞նչ է որ, ես պատմեմ որ դուն լսես . . . :

Իր սովորական այս յառաջաբանին կը յաջորդէին անվերջանալի, աներեւակայելի, անկարելի պատմութիւններ, արեւելեան սրամտութիւններով ու սնամէջ արամաբանութիւններով լեցուն, օճառի սսկեզօծ ու անշօշափելի պղղ-

սըջակներու պէս՝ որոնց հազիւ կը դպիս ու կը ճաթին . . . :

Բայց այս սղաջակներուն վերջը չկար: Որկրամոլներու յատուկ այս գուարձախօսութիւնը կը տեէր մինչև իրիկուն: Այն ատեն՝ այդ բոլոր հրախաղութեան փորձերէն վերջ՝ միայն սե ամուսն մը կը մնար նորէն. սպահ մը լուսաւորուած այդ գլուխը՝ ձեր ագռաւի գլուխ մը կ'ըլլար դարձեալ . . . :

Այնպէս որ, երեկոյեան ճաշին, իր խօսակցութեան նիւթերը կը լրջանային, պատմա-փիլիսոփայական տխուր տեսութիւններ կ'ըլլային:

— Նաբօլէօնին անկումը շատեր խեղ մը պատճառներու կը վերագրեն. բայց դուն հեռուները մի երթար. իրբև բժիշկ՝ Նաբօլէօնին ճակատագիրը իր ստամոքսին մէջ կարգաւ. կը տեսնե՞ս հոն Բաղցիկերը . . . : Վաթէրլօն ու Աէնթ չէլէնը այդ վէրքէն կը սկսին . . . : Ես ալ միշտ ասանկ չեմ եղած. ժամանակ մը կար երբ արաբական նժոյգի վրայ թռչած ասինս բոլոր արտերուն հառաչները կտեսնէս կը թռչէին. բայց ստամոքսին զաւր եկու ու Հոլիպին ատիւծը քարիւղի պաշտօնեայի մը վերածեց:

Տարբեր էին նաև իր կերածները: Երեկոյեան սեղանին՝ երբեք միս չէր գներ բերանը որպէսզի գէշ երազներով հագին չպղտորի գլուխը: Մածունը երեկոյեան թագուհին էր, ու

իրեն համար բնա՛ւ կասկած չկար որ Աստուած կու՛յր ստեղծեր էր որպէսզի մարդերը մածուն քամեն իր ստինքներէն . . . :

— Կոյսի մը պէս մաքս՛ւր, մօր մը պէս բարի՛ մածունը . . . որուն համար Մէշնիքօֆ անմահութեան հեղուկն է, կ'ըսէր . . . :

Այդ մեծաքանակ մածունը կը սկսէր քիչ քիչ թմրեցնել, ջիւղերը քակել, քուն պատուարտել . . . :

Բայց քնանալէն ալ առաջ՝ աստղերուն տակ գիշերային ինքրիկ պայտա մը կ'ընէր կերածները տեղաւորելու ու վաղուան ուտելիքներուն վրայ խորհելու համար . . . : Երբեմն սակայն կը պատահէր որ ուրի՛շ բանի վրայ ալ խորհէր :

— Ի՞ժի՛շկ, ըսաւ գիշեր մը, դուն իմ յիսուն տարիներուս մի նայիր . . . Ես դեռ կո՛յս եմ հոգւսով—մարմնով . . . յաճախ կը խորհիմ՝ ամուսնանալ, բայց յուզմունքէ կը վախնամ . . . քու կարծիքդ ի՞նչ է. ինչպէ՞ս կուզայ ըստամոքսիս . . . :

Ու չկարծէ՛ք թէ անիրական մարդ մըն է այս : Ես այս կենդանագրին տակ կրնայի ծանօթ անուն մը դնել. բայց ճանչցողները հասկըցան արդէն : Կիտոյէ՛ք միայն որ այս մարդը ապրեցաւ, սերունդներ դաստիարակեց, յետոյ պաշտօնակայ եղաւ, յաճողուեցաւ ու մեռաւ . . .

գիտէ՞ք ինչէն . . . փոքրի դասէն : Եզրպատասի մէջ՝
հարսանիքի գիշեր մը՝ շատ ուտելէն ստամոքսը
ճաթեցուցեր է ըսին . . . : Ճակատադիր :

Այս ճակատագրին վրայ հիմա կը խորհի՞ր՞
արդեօք ա՛յն որ ձուկերու ճակտին գիրը կը
կարգար . . . : Միայն թէ իր խօսքերը գեռ
ականջիս կը ճնչեն անզրշիբիմեան պատուէրի
մը պէս .

— Աչքդ բաց, բժի՛շկ, գերեզմանին մէջ
ա՛լ խորոված հնդկահաւ չկայ . . . :

Լօզան, 1914

ՆԱԲՈԼԵՕՆԻ ՄԱՅԸ

Բոլոր տեսանելի աշխարհներէն հեռու, Ասլանսեանի: ալիքներէն ծեծուած, մենաւոր ապառաժ մը կայ: Սէնթ-Հէլէնի անիծապարտ կղզին է ան:

Գեռ դար մը չէ անցեր այն օրէն — 16 Հոկտեմբեր 1815 — երբ հոն կը բանտարկէին հին ու դիւցազնական աշխարհի մը մեծագոյն ներկայացուցիչը, վերջին կիսաստուածը, կայսրը ինքը:

Ու որպէսզի փախուստի ամէն հաւանականութիւն անկարելի ըլլար, առաջատանաւեր նոյն ապառաժին վրայ կը նետէին անվլիական ամբողջ բանակ մը՝ իր թնդանօթներով ու զրահաւորներով, ինչպէս նաև տխրահռչակ կառավարիչ մը՝ Հուտսօն Լաու:

Այս պղտիկ մարդուն պաշտօն տրուած էր հրամայել անո՛ր՝ որ ամբողջ աշխարհին կը հրամայէր: Այսպէս, ահագին ուղիէանոսի մը մէջ կորած այս երկու մարդերուն միջև, տաամենբուն ամէնէն եղկելին կը խաղցուէր:

— Զօրագե՛տ Պօնաբարթ . . . կը հրամայէր Հուտսօն:

— Ես կայսր Նաբուէօնն եմ, կը գօչէր այս վերջինը, կայսր Նաբուէօնը, կը հասկնամք, Պարոն: Յիմարութիւնն ու նախատինք է զիս այլապէս անուանել: Օր մը երբ Անգլիա դազրի գօյութիւնն ունենալէ, մարդկութիւնը դե՛ռ զիս պիտի՝ անուանէ Նաբուէօն կայսր . . . :

Ու վանդակին մէջ բանաուած առիւծի մը պէս՝ զոր երկաթի ձողերով կ'անհանգոտացնեն, Նաբուէօն իր խուցին մէջ կը բանաուէր, շաբաթներով, ամիսներով, տարիներով, մութ անկիւն մը կձկտած, վարագոյրները կը փակէր, ինքզինքը պատէ ի պատ կը նետէր, զինուորական նեղ անկողնի մը մէջ կ'երկարէր, աչքերը չէր կրնար գոցել, կը հիւժէր, կը սպառէր, կը մեռնէր:

10 Հոկտեմբեր 1818ին, իր պահակներէն անգլիացի սպայ մը հետեւալ տողերը կը գրէր Հուստօնին.

«Այսօր կըցայ նշմարել զօրուպետ Պօնաբարբը, զիսկի մը գօյնն ունի, ու վհուկի մը կը նմանի»:

Կէօթէ կ'ըսէ. «Մարգս կ'ապրի ա'յնքան երկար, որքան շվեաճեկու հասնատ կամճն ունի»:

Ու Նաբուէօն, ա՛լ չէր ուզեր ապրիլ:

Խնդրէր էր որ Եւրոպայէն զարգացած քահանայ մը զրկեն իրեն՝ որպէս զի իր կատկածները փաբատէր, հսկի՛ մը, հաւա՛տք մը, ան-

մահու թի՛ւն մը, կառչելիք բա՛ն մը ցոյց տար իրեն . . . : Որովհետեւ այս մարդը որ գահեր գահելու վրայ, թագեր թագերու վրայ ու երկիրներ երկիրներու վրայ բարդած էր՝ հիմա սարսափով կը տեսնէր որ ամէն բան կը խուսափէր իր ձեռքէն, նոյնիսկ իր անունը, իր կինը, իր զաւակը . . . :

Իրեն ղրկեցին անգրադէտ, անգամալոյծ, խուչ ու գրեթէ խոսելու անկարող քահանայ մը, Ապպէ Վինեալի, ինչպէս նաև երիտասարդ, անհաւատ ու թեթեաքարոյ բժիշկ մը, Տօքթէօր Անթոմաքի :

Նարբէջօն այն քան աւելի յարգեց առաջինը, որ քան արհամարհեց երկրորդը : Իր սարսափելի տառապանքին մէջ գետինները կը տապալակէր «սնրագո՛րծ, սնրագո՛րծ» պառալով :

Օրերով, շաբաթներով, ամիսներով կը փսխէր, կարմիր կը փսխէր : Անշարժ ու սարսափահար պառկեր էր երկաթէ նեղ անկողնի մը մէջ, իր բոլոր պատերազմներուն անկողինը՝ որուն չորս անկիւններուն վրայ չորս արծաթէ արծիւներ կը հսկէին, բայց ի դո՛ւր, որովհետեւ մահը մտեր էր, հոն էր արգէն, անմահին վրայ . . . :

Մարմինը երթալով կը սառէր : Երբեմն երբեմն ջերմը մահասարսուռ թօթուրտուք մը կը պտտցնէր իր դիակնացած մարմնին վրայ, այն

ատեն պաղ քրտինք մը մածուցիկ կը դարձնէր իր թափանցիկ մորթը: Զեռքերն ու ոտքերը երկաթէ ձողերու պէս սառն ու անշարժ էին: Որովայնը կ'ուռննար, կ'ուռննար: Իր առասպելային տագունութիւնը այժմ գարհուրելի կանաչութիւններ կը ստանար: Չոր հաղ մը անդադար կը ցնցէր իր կոկորդը: Հոգեվարքն էր:

Շարթուան մը տառապանքէն վերջ, Նաբօլէօն կանգնեցաւ, կտակը ուզեց, կարդաց, բոցը նետեց. նո՛ր մը պիտի գրէր:

Սակայն մահուան դաշարումները սկսան դարձեալ բզկտել իր փորտիքը: Փսիռուքը սկսաւ, անկարելի, անդադրում, անվերջ, արիւնի տաք-տաք ու սեւ-սեւ պատաններով: Փորը նորէն կ'ուռննար, կ'ուռննար:

Զարհուրելի տանջանքներու շարաթէ մը վերջ, իրեն շուրջը վայրկեանէ վայրկեան մահուան կը սպասէին: Նաբօլէօն վե՛ր կանգնեցաւ, իր ցաւերուն վրայ իշխեց, իր ճգնաժամային պայքարը դադրեցուց. իր մահուան հետերեք ժամու զինադադար մը կնքեց. . . .

Ու գերագոյն վերացումի մը մէջ գրեց իր համբաւաւոր կտակը: Նախ յայտարարեց որ հակառակ իր կտակածներուն՝ իր հայրերուն կրօնքին մէջ կը մեռնէր: Յետոյ միաքը սաւառնեցուց Փարիզ «իւր ժողովուրդին, զոր ա՛յնքան կը սիրէր», ու Սէնի ափերուն վրայ թաղուելու իր կամքը արձանագրեց:

Յետոյ սիրտը թռաւ դէպի իր միամօր զաւակը, միակ յոյսը, միակ ժառանգորդը իր հիմնած անծայրածիր պետութեան. տասնամեայ դողդոջ մանուկ մը . . . : Որո՞ւ պաշտպանութեան յանձնել զայն, մի՞ վերնար աւելի լաւ խնամել զաւակ մը քան իր մայրը: Իայց նաբուլէօնի աքսորէն ի վեր՝ աշխարհի թագուհին, թշնամի բանակէն շիւ վօրականի մը հետ ամուսնացեր էր արդէն . . . :

Նաբուլէօն դողաց. աչքերուն մէջ ահաւոր արցունք մը փայլատակեցաւ շանթի մը պէս: Յիշեց թէ ի՞նչպէս իր ձեռքով աշխարհի ծանրագոյն թագն էր դրեր այդ կնոջ գլխուն. յիշեց թէ ի՞նչպէս իր թևերուն վրայ կը կրէր իր վարդապոյն մանուկը որ Հոովմի թագաւոր կը ծնէր. . . . : Ու ինք որ Հսենոսէն մինչև Նեղոս, ու Լիպեաններէն մինչև ձիւնապատ Ռուսաստանը, բոլոր ապարանքներն իրեն պալատ ըրած էր ու բոլոր թագաւորներն իրեն մանկլաւիկ, նայեցաւ իր չորս խաւար պատերուն, նայեցաւ իր շուրջի սարսափած մարդերուն, ու լացը զսպելով գրեց.

«Մինչեւ վերջին վայրկեանս ամենէն քաղցր զգացումները պահեցի կնոջս հանդեպ. կը խընդրեմ իրմէ հսկել որդւոյս վրայ. . . »:

Ու իր զաւակին կտակեց բոլոր ինչ որ ունէր մտերիմ, — իր մարմնին շապիկները, իր ձիուն

սանձն ու թամբը, Աւստէրլիցի սուրբը, ու իր պատերազմական անկողինը՝ որ նաև իր դերութեան ու հոգեվարքի անկողինն եղաւ :

Բայց պաղ քրտինք մը սկսաւ դարձեալ ողողել իր մարմինը, գալարումներն սկսան... մահուան զինագազարը աւարտեր էր : Բայց կայսրը ճիգ մըն ալ ըրաւ, վերջին կամք մըն ալ յայտնեց իր որդւոյն համար :

«Թող իմ զաւակս չփորձէ իր հօր մահուան վրեժը լուծել, բող դաս մը առնէ իր մահէն, բող կռուասէր կայսր մը չըլլայ...» :

Խեղճը չէր կրնար գուշակել որ Արծուիկը երբեք Արծիւ պիտի չըլլար, ու իրմէ քանի մը տարի վերջ՝ թշնամիներու ձեռքին մէջ պիտի մեռնէր գերութենէ ու թոքախտէ . . . :

Փսխուքները վերսկսան, սև ու թանձր : Իր սիրտը՝ որ արգէն միշտ տկար ու դանդաղ էր ի ծնէ՝ այժմ բոլորովին անլսելի էր : Ծունջը խզուեցաւ, խեղճուեցաւ : Վերջն էր այս :

Սակայն վերջին կարգադրութիւն մըն ալ կը ֆնար, թաղո՛ւմը :

Ու իր սարսափելի ցաւերուն մէջ գրեց իր վերջին նամակը իր պահապան Հուստոսին :

«Պարո՛ն կառավարիչ :

«Պատիւ ունիմ ձեզի յայտնելու քե նարախօն կայսր մեռաւ, երկար ու ցաւապին նիւանդութենէ մը վերջ...» :

Հուստան, նոյն միջոցին, կղզիին շուրջ
թնդանօթածիւք նաւերը կը փուլթացնէր, որպէս
զի մեծ աքտորականը չփախչի:

Բայց նարուզեան իր ճգնաժամային զառան-
ցանքի շրջանին մէջն էր արդէն: Գիշերն յան-
կարծ ներքին փոթորիկէ մը արթնցած՝ տուն
կուտար Վէրտայլի վերաշինութեան նոր յատա-
կագիծ մը, զոր կը կսէր Աուազին Անրզանֆ-
ու Ֆրանսայի զօրահոշութեան նոր ծրագիրը մը՝
զոր կ'անուանէր Երկրորդ Անրզանֆ...:

Իր սիրական ձիով մզոններով երկիրներ
կարելի կ'ուզէր, երբ յանկարծ խօսքը մեռաւ
քերնին մէջ...: Ծերուծի քահանան սկսաւ
արդէն իր աղօթքը թագաւորին գլխուն վրայ,
բայց ան դարձեալ բացաւ իր աչքերը:

«Ջաւկիս կը կսակեմ Աժափոյի տունս՝ իր
կալուածներով, Սալինի երկու տուներս՝ իրենց
պարտեզներով, Աժափոյի ամբողջ հողերս...
զաւկիս կը կսակեմ...»:

Այս կալուածները երեւակայական էին մի-
այն: Սակայն հոգեվարքը գեռ նոր շաբաթ մըն
ալ կ'երկարէր:

1821, 4 Մայիսի գիշերը վերջին երկու բա-
սեր ալ արտասանեց՝ իր երկու սիրելի բա-
սերը. «Ֆրանս... բանակ...»: Ու նոյն վայր-
կեանին անկողնէն ցատկեց, գալարուելով գետ-
նին վրայ սկսաւ սողալ, ու այնքան ուժով

վաթիթուեցաւ իր միակ բարեկամ Մօնթըծնի կոմսի վզին, որ հազի՛ւ բռնի կերպով կարելի եղաւ զայն բաժնել ու պառկեցնել անկողնին մէջ: Վերջին դիւցազնին վերջին ցնցումն էր այս:

Յետոյ աչքերը յառեցան, սառեցան. ծնօտը բացուեցաւ, ինկաւ. մահուան խլրտուկը սկսաւ: Քահանան իր աղօթագիրքը նորէն բացաւ, բուրբ ներկաները ծնրագրեցին գլխաբաց: Սպասաւոր մը կը պակտէր միայն, զոր լեարդի հիւանդութիւն մը անկողին կը զամէր: Բայց ահա դուռը բացուեցաւ, գետիններուն վրայ քաշկուտուելէն հիւանդ սպասաւորը երեցաւ մահատիպ ու երկիւղած: Կայսեր մարմնին վրայէն երկար գող մը սահեցաւ, շրթներուն մէջ ճերմակ պղպջակ մը Քչաց, աչքերը դարձան . . . Կայսրը մեռաւ:

Իբ դահիճներո՛ւն իսկ խոստովանութիւնով՝ նարուէծնի դէմքը ցաւի պրկումներէն ազատուած, այժմ անդիմադրելի, ահաւոր, գերերկրային գեղեցկութի՛ւն մը, վեհութի՛ւն մը, լո՛յս մը ստացեր էր:

Բայց դիազննութեան սեղանին վրայ, ան ա՛լ աւելի մեծցաւ: Երբ վերջապէս բժիշկին զանակը համարձակեցաւ կարել այս գորթեան հանգոյցը, սարսափով տեսնուեցաւ որ ահագին ու հին քաղցկեղ մը կրծեր, բորոտեր էր, ծա-

կեր էր ստամոքսը, ու արիւնով ու շարաւով լեցուցեր էր սրովաձնը: Թոքերուն մէջ ու կուրծքի պատին հին ու նոր թոքախտի վէրքեր կը պսակէին: Սիրտը խիստ փոքրիկ ու աժդոյն էր . . . :

Այն հիւանդները որոնք փոքրիկ ցաւէ մը կը յուսահատին, թող գիտնան որ այս աղքատիկ գիւղացիին զաւակը, այս նիհար ու պանդուխտ զինուորը որ համամարդկային քաղաքակրթութեան հրամայեց, աշխարհին տիրապետելէ աւելի իր անձին տիրապետեր էր. . . : Այս փոքրիկ մարդը ի՛ր վրայ կը միացնէր բժշկութեան մեծագոյն հիւանդութիւնները, իր ուղեղը լուսնատ էր, իր սիրտը պզտիկ, իր կուրծքը թոքախտ, իր ստամոքսը քաղցկեղ . . . :

Ահա թէ ինչպէ՞ս մեռաւ — մեռա՞ւ — Կամքերուն հզօրագոյնը . . . :

Լօզան, 1914

ԱՀԱՒՈՐ ՏԱՐԱԿՈՅՍԸ

Հայրենիքէս անականկալ նամակ մը — այն պարզ ու ահաւոր նամականերէն որ գիւղերս՛ն մէջ միայն կրնան գրել — սա տողերով կը վերջանար .

«Յ. Գ. — Ձեմ ուզե՛ր ձեզ ժառանգել, բայց ի հարկէ ստիպեալ կուգամ լուր մը տալու որ շատ բարի չէ, խօսեմ Հայկից մասին է. անցեալ շաբթու գիւղ դարձաւ ու հիւանդ ինկաւ. հարկաւ պիտի փութա՛ք գինեք վերջին անգամ տեսնելու»:

Վերջին անգամ մը տեսնելու՞. և ինչո՞ւ համար. ուրեմն այսքան հիւանդ. և այսքան շուտով - - . : Բայց չէ՞ որ շարաթ մը առաջ ինքն իսկ կը գրէր թէ ի՛նչպէս համալսարանի քննութիւններուն մէջ առաջին էր հանդիսացեր, շնորհաւորութիւններու արժանացեր, ու գիւղ վերադարձեր էր հանգչելու :

«Կառելի բա՞ն է. կառելի բա՞ն է», կը կրկնէի շուարած : Բայց ահաւոր տարակոյտը արգէն արթնցեր էր մէջս, ու ամէն անգամ սարսափելի յեճ-գրուրեանք, կը ցցուէր աչքիս առջև : Հապա եթէ ճիշտ ըլլա՞ր - - . :

Բարերազգարար հետեւեալ օրն իսկ նամակ մը ստացայ Հայկէն, ուր եղբայրս իր ձեռքով, տասներկու վճիա երեսներու մէջ, իր մարգարտաշար ու լուսաւոր գիրերով ինծի բիւր բաներ կը գրէր, այնքա՛ն անուշ, այնքա՛ն բարի, այնքան յուստ, որ հազիւ թէ նամակին վերջը քանի մը տողով անցողակի կը յայտնէր իր «ֆիչ մը սկար» ըլլալը:

Ի՞նչ լաւատես խորհուրդներ, ի՞նչ գերերկրային զգայնութիւններ, ի՞նչ իտէական հորիզոններ, ու որքա՛ն հեռատեսութիւններ ապագայի . . . :

Ո՛չ, ո՛չ, կս վստա՛հ էի որ տղան չէր կրնար մեռնիլ. ան պիտի ապրէ՛ր ու պիտի յաղթէ՛ր, ան առաքեալ մը, ռահվիրայ մը, մարդարէ մը պիտի ըլլար:

Շաբաթ մը վերջ նոր նամակ մը, ու այս անգամ հայրիկէս: Որքա՛ն տարիներէ ի վեր չեմ տեսեր զինքը. այժմ ալեհեր ու լուսաւոր ծերունի մը պէտք է ըլլայ: Բայց ինչո՞ւ գրերը դողդոջ ու տարօրինակ են այս անգամ. ան մի՛շտ հաստատուն ու փոքր տառերով կը գրէր: Արդեօք դժբախտութի՞ւն մը . . . :

«... Պանդխտութեան նամբաներուն նայելէն աչերնուս լոյսը նալեցաւ, զաւա՛կս: Եղբայրդ հիւանդ, օտարներու բժեկութեան ենթ կալօս: Մայրդ ծեւ է, հիւանդութեան դեմ միայնակ...»:

Սակայն նոյն պահարանին մէջ, ահա՛ դրու-
թիւն մըն ալ Հայկէն, ուր հիւանդն ի՛ր ձեռ-
քով կը դրէ թէ բոլորովին առողջանալու վրայ է:

«... Հետզհետէ լաւանալու վրայ եմ. հազա
դադրեցաւ ըսելու չափ քիչցած է. գիշերները
քունս հանգիստ է, ցորեկներն ալ ո՛չ մէկ խոց.
մաւրմնս թար կը զգամ քիչ մը, բայց զիտմ որ
աւխաստութեան արդիւնք է այս. քի՛չ՝ մը ճան-
գիտս՝ ու ես դարձեալ վե՛ր կը նետուիմ. ապ-
րելու կաւմս մի՛տս ուժեղ է...»:

Անչո՛ւշտ, անչո՛ւշտ: Կամքի ուժը, կեան-
քի ծարաւը, յոյսը, հաւատքը ունայնութիւն-
ներ չեն: Այն որ կ'ուզէ ապրիլ, պիտի ապրի:

Երեք օր վերջ նոր նամակ մը: Սակայն
ինչո՞ւ ձեռքս դողաց այս անգամ պահարանը
բացած ատենս:

Ի՞նչ կ'ըսէ . . . անագին քափօ՞ր. . . ու
ինչո՞ւ . . . զանգակնե՞ր. . . Հայոց եկեղեցի՞. . .
Յունաց Առաջնօրդ. . . դամբանակա՞ն. . . քա-
ղո՞ւմ. . . :

Ի՞նչ կ'ըսէ . . . ուրեմն եզրայրս բռնեցին
թաղեցի՞ն. . . եզրայրս որ ապրի՛լ կ'ուզէր. . . :

Այն որ միայն ըս՛յս կ'երազէր, ուրեմն
հիմա ասի մը խաւար հողի ներքե կը սեղմուի՝
զալարուող արմատի մը չորցած գանկի մը
միջև . . . :

Ա՞յս էր, ար՛յս էր իմ ահաւոր տարակոյսիս

լուծուճք: Ո՛ր, մ՛ը - ես շեմ կրնար ընդունիլ որ գործեան մեծագոյն հանգոյցը այսպէ՛ս սուրի կոյր հարուածով մը լուծուի:

Ընդհակառակը: Տարակոյս աւելի՛ ու աւելի մեծցաւ, սաստկացաւ, խորունկցաւ: Աւելորս պղտորեցան, շուարեցայ, սարսափեցայ: Ես որ աշխարհն այնքա՛ն հաստատուն հիմերու վրայ դրուած կը կարծէի՝ հիմա կը զգայի որան կը դողար ոտքերուս տակ:

Ուրեմն մեռե՞ր էր, Ինչպէ՞ս հաւատալ...: Ինչպէ՞ս չհաւատալ...: Ի՞նչ էր կեանքը, ու մահը ի՞նչ...: Ո՞րն էր իրական, ո՞րն էր անիրական...:

Չորս բոլորս սաղայէլական պարի մը մէջ կեանքը կ'եռար, կը զեզուր ու կը պոռթկար ամէն տեղէ: Սուռներամ բազմութիւն մը կը վազվզէր ու կը օքնէր խելակորոյս: Մտրակներ կը շաչէին, կառքերը կը սուրային, ինքնաշարժերը ահագին գոռգոռոցով զերար կը խաչածնէին: Մարդ ու մետաղ, կեանքի ազմուկով կը լեցնէին միջոցը:

Աշխարհ կը կործանե՞ր, թէ, աշխարհ կը յառնէր...:

Շուարած ու դողդղալով, գացի լապտերի սիւնի մը բանուելու, չիյնալ՞ու համար:

Ո՞ւր կ'երթային, ո՞ւր կը վազէին ամէնքն ալ: Այս խելացնոր վազքը կեանքի՞ արշաւ թէ

մահարշաւ մըն էր միայն : Այս համբուն ծայրը յանկարծօրէն պիտի չբացուէ՞ր անդունդներուն ամէնէն սենը, ամէնէն խորը, ամէնէն խուլը, ուրկէ ո՛չ ոք չէ վերադարձեր . . . :

Ուրեմն այս անհամար հողիներով լեցուն շոգեկառքերը, այս մարդերն ու տղաքները, հե ի հե կը վազէին անկայուն կամուրջի մը վրայ՝ որուն մէկ ծայրը դատարկութեան վրայ կը յենուր . . . :

Կարելի՞ էր երեւակայել կեանք-կամուրջ մը որուն մէկ ուքը ոչնչութեան վրայ գրուած քլաւար . . . :

Այս բոլորէն ո՛չ մէկը եղբօր մը, դաւկի մը, հօր մը մահը չէ՞ր տեսած : Եւ սակայն իւրենցմէ ո՛չ մէկը անկեղծօրէն, իրապէ՛ս, ներքնապէ՛ս կը հաւատար մահուան : Եթէ վստահ ըլլային որ այդ բոլոր տառապայից ու սպառիչ գործունէութիւնը անիմաստ ոչնչութեան մը համար էր, ո՞վ պիտի վազէր, ո՞վ քաջութիւնը պիտի ունենար վազելու . . . :

Ո՛չ, այս մարդերը չէի՛ն հաւտար, չէին կրնար հաւտալ մահուան այնպէ՛ս, ինչպէս բժիշկ մը կ'ըմբռնէր զայն : Եթէ միայն այդ ըմբռնումն ունենային, իւրաքանչիւրն ալ կանգուն մնալու համար ինծի նման՝ սիւնի մը բռնուելու պէտք պիտի ունենային . . . :

Ուրեմն ես նուա՞ղ կ'արժէի քան այս տղէտ

ամբոխը: Աւրեմն Կիտութիւնը մեռցուցած էր իմ մէջ ինչ որ կար լաւագոյն, ազնուագոյն, գերագոյն, ու քանի մը յարաբերական հաւատալիքներու փոխարէն, ան ինձմէ խլե՞ր էր մեծադոյն հաւատալիքը՝ կեանքի հաւատքը: . . .

Եւ սակայն, եթէ կեանքը իրօ՛ք ու մի միա՛յն բջիջներու խաղ մըն էր, ինչպէ՞ս կարելի էր բացատրել որ, այդ բջիջներուն ամէնէն պղտոր, ամէնէն ախտագին, ամէնէն յուսահատ եղած միջոցին, կեանքի սէրը, ապրելու հաւատքը, յազթելու յոյսը՝ ծնէին այնքա՛ն զօրութեամբ, այնքա՛ն յստակութեամբ, այնքա՛ն լաւատեսութեամբ . . . :

Եւ ուրիշ՞ կուգային այդ հունաւոր բջիջներուն մէջ անհունութեան գաղափարները, այդ մահացու տարրերուն մէջ անմահութեան բնազդները, այդ գետնաքարչ մարմինն մէջ անշրջագիծ խտէալները . . . : Ինչպէ՞ս կարելի էր երեակայել որ մասը ամբողջութիւն մը պարունակէր, ու բջիջը՝ տիեզե՛րք մը . . . :

Եթէ կեանքը ժամանակներու սկիզբէն ի վեր կը տքնէր միա՛յն Մահուան հասնելու համար, եթէ Բարեշրջութեան Օրէնքը միլիոնաւոր դարերէ ի վեր կ'աշխատէր անշունչ աւարկաներուն շունչ տալու, հողը բոյսի, բոյսը կենդանիի, կենդանին մարդու վերածելու, յետոյ դարձեա՛լ մարդը հողի փոխելու համար,

կարելի՞ էր որ ս' ե է զխտուն միտք մեռնէր
 ու յագուրդ ստանար ա' յսքան անխմաստ, ա' յս-
 քան անտրամաբան, ա' յսքան ամուլ գործու-
 նէութիւնով մը :

Եթէ անչարժ ու անզգայ քարը կեանք ու
 շարժում առաւ, զգացում ու խորհուրդ եղաւ,
 և կամք ու խղճմտանք, պարզապէս տառա-
 պելու ու մեռնելու համար, չէ՛ր արժեք կա-
 տարել այսքան դարաւոր ու տիեզերական աչ-
 խատութիւն մը՝ որ գեղջուկ գերեզման մը քա՛ւ
 էր խղզելու . . . :

Ուրեմն ինչո՞ւ համար են ծաղիկները, աստ-
 զերը ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար է սէրը, ու կեանքը
 ինչո՞ւ . . . :

Այս ընդարձակ տիեզերքին մէջ ո՞վ իրա-
 ւունք, ո՞վ իշխանութիւն, ո՞վ զօրութիւն ունի
 ծաղող արեւ մը խաւարելու . . . :

Եւ սակայն ան մեռա՛ւ . . . : Մեռա՞ւ . . . :

Ո՞վ, ո՞վ պիտի կրնայ զիս ազատել այս
 ահաւոր տարակոյտէն :

«Մեռցո՛ւր» կ'ըսեն զխտունները . . . : Բայց
 ժամանակներու, միջոցներու, օրէնքներու ան-
 հունութեան մէջ՝ ի՞նչ խղճայի բան է իմ գիտ-
 ցածս. ու ինչպէ՞ս զօրեմ իմ այդ փոքրիկ գի-
 տութիւնովս ամբողջ Մեծ Անձանօթն սպան-
 նելու :

Չեւքս փոքրիկ մուրճ մըն են տուել որ

աստղերը փշրեմ անով . . . : Բայց աստղերը միշտ մեզմէ բարձր ու անհասանելի պիտի մնան՝ գերադոյն ճշմարտութիւններուն պէս . ու ով որ աչքեր ունի տեսնելու՝ պիտի տեսնէ զանոնք . . . :

Երկու հսկաներու միջև կը տատանիմ ու կը տառապիմ : Երկու միականի Կիկլոպներ կը բաժնեն հոգիս . — Գիտութիւն մը՝ որ փաստեր ունի ու խտէալ չունի, ու Կրօնք մը որ խտէալ ունի ու փաստեր չունի . . . :

Առաջինը անվերադարձ մահուան կը դատապարտէ զիս, երկրորդը անհունութեան լուսամուտները կը բանայ անհունաբա՛ղձ հոգիիս : Մէկը ոտքս գերեզմանին կը կապէ, միւսն աչերուս՝ երկինքները ցոյց կուտայ :

Կրօնքը իր հետևողին յաւերժօրէն երանելի յաղթութիւններ կը խոստանայ : Գիտութիւնն իր աշակերտին լուկ վերջնական ու բացարձակ հպարտութիւն մը կ'երաշխաւորէ՝ սարուկ բջիջի մը մահուան կապելով սանձարձակ հոգիին ազատաշունչ թռիչները . . . :

Եթէ գոնէ Գիտութիւնը ձեռքս օւժեղ դէնքեր տար՝ անմահութեան ամէն երազ ջնջելու, կը սփոփուէի, խորհելով որ ճշմարտութիւնը մե՛ր կողմն է՝ հոգ չէ թէ դա՛նքն ըլլար ան . . . : Բայց ո՛չ, գիտութիւնը կը լուէ . ու այս լուսութիւնը ժխտումէ մը աւելի ծանր կը կշռէ տարակոյսի նժարին մէջ :

Ու նմարը կը տատանի ահաւոր ելիէջնե-
րով: Ո՞ւր, ո՞ւր պիտի յանգի իր մահացոյց
ասեղը. յաւիտենական կեանք թէ յաւիտենա-
կան մահ . . .

Ո՞վ, ո՞վ պիտի ազատէ զյո այս ահաւոր
մղձաւանջէն:

Կ'անցնին օրեր, կ'անցնին շաբաթներ, ու
տարակոյսը կը մեծնա՛յ, կը մեծնա՛յ . . .

Ամէն գիշեր, գողգղալով աղերս կուտամ
ցայգի սիւքերուն, - աղերս կուտամ խաւարի
թռչող հոգիներուն .

— Հա՛յկս, անո՛ւշս, հողի՛ս, մեռա՞ր, մեռ-
ա՞ր . . .

Ու խորասո՛յգ կը լսեմ միջոցին ընդմէջէն,
բոլոր Գիտութիւններուն վրայէն սուսանող,
դարերէ ի դար ու սիրտերէ ի սիրտ արձագան-
գող, Շէյքսպիրի ահաւոր հարցականը .

«Լինե՞լ թէ չլինել . . . մեռնի՛լ, քնանալ . . .
քնանա՛լ, ետաղի՛լ քերեւս . . .»:

Լոզան, 1914

ՑԱՒԻ ՄԻՍԸ

Տո՛ւրտ, ցո՛ւրտ :

Բայց ա՛յնպիսի ցուրտ մը որ ոսկորներուս
մէջի ծուծը կը սառեցնէր :

Կատաղած մրրիկը Ալպեան սարերէն վար կը
սուրար, հոս ու հոն կ'արշաւէր, ձորերուն մէջ
կը պտուտաքէր, ծառերն իրենց արմատէն խլե-
լու մօլեգին ճիգեր կ'ընէր :

Ափերով ձիւներ ծուէն-ծուէն կը փախ-
չէին, դետինէն վեր կը թռչէին, կառքին ծակը
ծուկը կը լեցնէին, ձիուն աչերը կը կուրցնէին :

Խեղճ կենդանին շուարեցաւ, կողը հովին
դարձուց, պոչը փորին տակ պահեց, կծկտե-
ցաւ, ինծի նայեցաւ՝ ե՛տ դառնալու պաղա-
տանքով :

Յետոյ՝ յուսահատ՝ գլուխը նորէն առաջ
նետեց ու կառքը նորէն շարժեցաւ :

Ձորին մէջ պահուրտած հիւղակի մը առջև
կանգ առինք, շիւանգին տունը ա՛յս ըլլալու էր :

Դրան ճեղքէն միանգամայն շորս գլուխներ
երեցան, երկու տղու և երկու այծի անհամար-
ձակ գլուխներ :

— Մայրի՛կ . . . մայրի՛կ . . . :

Մայրիկը սրբորոցի մը վրայ հակած երախայի մը ձիծ կուտար ներսը: Հոն, այդ սև պատերով գետնայարկ խուցին մէջ, մարդ ու կենդանի, քով քովի սեղմուէր, թշուառութեան մէջ եղբայրացիք, շունչ շունչի տուէր էին իրար տաքցնելու համար:

— Տղաքներս, կտոր մը փայտ վառեցէք բժիշկին . . . :

— Չեմ ուզեր, Տիկին, հիւսնոյը տեսնենք . . . :

Մութ սանդուխէ մը վերի սենեակը ելանք: Յած առաստաղ մը՝ որ մէկ կողմին վրայ աւելի կը ցածնար, հաւնոցի ձեղունի մը պէս: Տանիքէն հալող ձիւները պատերէն վար կանաչ ճամբաներ գծեր, թուղթերը պատառ-պատառ կախուէր էին: Զոյգ մը փոքրիկ պատուհանները քուրջերով խցուած, լրագիրներով փակցուած էին:

Ու այդ զոց խուցին մէջ սատկած անասունի հոտ մը լեցուէր, թթուէր, խտացեր, հաստցեր, չի շնչուող այլ փոխեցնող թոյն մը եղեր էր:

Ակամայ՝ թաշկինակս բերնիս մօտեցուցի:

— Ներեցէ՛ք, ըսաւ կինը աղաչաւոր: Իր սաւանները լուալէն, տեսէ՛ք, ձեռքերս կողկոռեցան այս ցուրտին . . . : Տղու պէս է, աղէն ալ գէշ . . . :

Հիւանդը գլուխը երեքցուց անկողնին մէջ, կնոջ իրաւունք սալու ձեռով մը: Ու թեքը ձիթագոյն վերմակի մը տակ պահելով:

— Բժիշկ, ըսաւ, ձեր ձեռքերը չեմ սեղմեր - շրթներուս մօտեցուցէք զանոնք որ համբուրեմ, շրթնե՛րս միայն մաքուր են . . . :

Նիհա՛ր, նիհա՛ր, չափազանց նիհա՛ր գլուխ մը միայն կը տեսնէի իր ամբողջ մարմինէն. աղ-պղպեղ գլուխ մը, փոշոտ մազերով, կարծես հողէն հանուած, բայց այնքան նիհար, որ գանկին բոլոր սկոբները կը գծագրուէին մարգակազմական պատկերի մը պէս:

Սակայն այդ թշուառութենէն, այդ աղտոտութենէն, այդ նիհարութենէն աւելի՛ դէմքին գոյնը կը պրաւէր իմ ամբողջ ուշագրութիւնս: Անկարելի, աներեակայելի մորթ մը, որուն ցանցերուն մէջ կաթիլ մը արիւն չէր մնացեր, մազազաթի մը պէս նրբացեր, լեմոնի մաշկի մը պէս գեղներ էր. բայց այնպիսի դեղնութիւնով մը որ միայն քաղցկեղին մասնաշատուկ է:

Ահաւոր ախտին մահացու կնիքը . . . :

Ինչպէս որ առաջ ոճրագործներու ճակտին հրաշէկ երկաթով կը տպէին դատապարտութեան գիրը, այնպէս ալ հիմա այս ճակատագրական ախտը իր ընտրեալներուն վրայ կանխաւ կը դրոշմէ մահուան վճիռը: Բայց որքա՛ն աւելի դաւաճան կերպով . . . :

Իր զօհերը ո՛չ գեռահաս երիտասարդներն են, ո՛չ գողգոջուն ծերունիները, այլ անոնք՝ որ իրենց կեանքին գազաթնակէտն են հասած, անոնք որ իրենց ուժին կատարելութեան մէջն են, անոնք որ շաւակնե՛ր ունին իրենց թեւերուն վրայ . . . :

Իր ընտրեալները անմեղներն են, որ ո՛չ մէկ կերպով չեն արժանացած այս սարսափելի պատիժին:

Ճարճատուն կրակով չի կնքեր ան իր դրոշմը: Իր դաւաճան համբոյրը հազի՛ւ զգալի է, ու փոքրիկ, աննշա՛ն, անցա՛ւ հետք մը կը թողու: Հասարակ վերք մը, որ տարիներու ընթացքին կը մեծնայ, կը խորունկնայ, կ'արմատանայ, քարի մը պէս կը կարծրանայ, սարդի մը պէս արիւնը կը ծծէ, ու անխուսափելիօրէն կը մեռցնէ:

Ճակտին վրայ չի տպեր ան իր հետքը: Այլ չտեսնուելիք տեղ մը կը դատէ, հասուկ կնոջ մը ստինքին տակ կը պահուըտի, կամ մօր մը արգանդին գոգը, ուրիշի մը կոկորդին խորը, միւսի մը ստամոքսին անկիւնը, ու այս դժբախտ մարդուն ալ աղիքին ճիշտ ծայրը, — այսինքն այնպիսի տեղ մը որ ո՛չ ինք տեսնելու հնարաւորութիւնը, ո՛չ ալ ուրիշներուն ցուցնելու քաջութիւնն ունենար . . . :

Եթէ ժամանակին տեսնուէր՝ կարելիութիւն

կար դանակով փրցնելու դատապարտութեան այդ կարմիր կնիքը: Բայց հիմա ո՛ւշ էր արդէն, և եթէ թագաւոր ալ ըլլար՝ ճար չի կար . . . :

Աղիքին ծայրը՝ ախար մեծցեր, ուռճացեր, ուռեցեր էր, կարմիր, խոնա՛ւ ու գարշահո՛տ, այն թունաւոր սունկերուն պէս որ ազբաւէտ ու մութ տեղեր կը բուսնին . . . :

Բայց այս, միայն դուրսէն երեցող մասն էր: Ներսիւզիէն ա՛յնպիսի համեմատութիւններ ստացեր էր այդ արիւնարրու մակարոյձը՝ որ մեծ երակը ճգմեր ու ամբողջ մէկ սրունքը վերէն վար ուռեցուցեր, անշարժացուցեր էր: Այնպէս որ, սարսափելի տանջանքներու մէջ՝ խեղճը գերմարդկային ճիգեր կ'ընէր քարեղէն անշարժութեան մը մէջ արձանանալու համար...:

Մանուկ հասակին ո՛վ չէ լացեր՝ կարգալով պատմութիւնը այն դժբա՛խտ մարդուն որ իր պալատին մէկ անկիւնը մարմար թիկնաթողի մը վրայ անշա՛րժ նստած էր՝ կէս-մէջքէն վար քար կտրած . . . :

Որքա՛ն աւելի դժբախտ էր այս հիւանդին անշարժութիւնը . . . : Պալատ մը չէր անշուշտ իր տունը. բայց պալատէն աւելի բան մը, սիրոյ թոյլն մը . . . : Որքա՛ն տարիներ ստրուկներու պէս աշխատեր էր ազարակներու մէջ՝ իր սեպհական օնախը ունենալու համար, ու հիմա չոր փայտ մը կը պակսէր օնախին . . . :

Որբուհիի մը հետ ամուսնացեր, երեք զաւակներ ունեցեր էր. խեղճերը թոչունի ձագերու պէս կը բանային իրենց բերանը՝ ու հիմա չոր հաց մը կը պահուէր իրենց շուրթին... : Հասցա եթէ այդ մայրական այծերն ալ չըլլային, ո՞վ պիտի սնուցանէր թէ՛ հայրը, թէ՛ զաւակներ

Ագու յիւէի Ազգային Թոնախաւարու ծարանը

ըր... : Խեղճ այծեր. եթէ միա՞յն գիտնային թէ ինչ արիւնտա ծրագիրներ կը հիւսուէին իրենց վաղուան համար... :

— Կը լսեմ որ, կ'ըսէր կինը, գիտնականները հրաւարի տար մը գտեր են այս հիւան-

գուլթեան դէմ . . . միայն թէ քիչ մը սուղ է նդեր . . . եթէ այժերը մտազաճառին զրկեմ՝ թնրես զրամը օգտէ . . . :

Հրաւարի սա՛րը, ռասխօ՛մ, ռասխօ՛մ...: Ո՞ր յիմարը արտասանեց քու գիւլթական անունդ այս թշուառներուն: Եթէ միա՛յն գիտնային որ քու իւրաքանչիւր կրամդ քսանըհինգ հազար անգլիական սսկի կ'արժէ, եթէ միայն գիտնային որ քու լուսաւոր ճառագայթներդ զեռ մեղի համար խաւար ու աղիտարեր կը մնան, թերե՛ւս աւելի հանգիստ սրտով մեռնէին խեղճերը . . . :

Բայց հիւանդը արգէն նշմարեր էր գէմքիս վրայ նկարուած յուսահատութիւնը:

— Այն ատեն, ըմբ՛շկ, լա՛ւ է որ դանակն առնէք, վիզս կտրէք . . . : Ես ա՛լ ցաւին չեմ դիմանար. հրաշէկ սուրեր ամբողջ սրունքս կը ճեղքեն. աղիքներս գալար գալար կ'արիւնին. այս արիւնին վերջը չկա՛յ . . . : Զաւակներս վարն հա՛ց կուլան ու այժերու ստինքներուն կը փարին, ես անկողնին եմ գամուեր, իրենց կաթը կը գողնամ . . . : Թէ յոյս չկայ, դարման չկա՛յ, խնդրե՛մ, ըմբ՛շկ, շնորհ ըրէք, ազատեցէ՛ք զիս այս կեանքէն . . . : Հօգե՛վարք շան մը իսկ ճակատին՝ կապար դնդակը շնորհ մըն է . . . :

Կա՛յ աւելի դմնգակ կայութիւն մը քան

տ՛յն, ուր յուսահատ հիւանդ մը թեկերուդ կը փարի մահուա՞ն պաղատանքով, և որ ստիպուած ես ետ մղելու ու ձգելու, որ ամիսներ երկարածդ իր հոգեվարքը:

Որո՞ւն կը պատկանի Յաւի Միսը, որո՞ւն կը պատկանի հիւանդին կեանքը, ընտանիքի՞ն թէ Օրէնքին, բժիշկի՞ն թէ Աստուծոյ . . . :

Առեղծուածայի՞ն ախտ, որուն ո՛չ դարմանը, ո՛չ պատճառը, ո՛չ մանրէն, ո՛չ ծագումը յայտնի է:

Բուժելու անկարող, ու մեռցնելու անընդունակ, վերջին դէնք մը կը մնար ձեռքիս մէջ՝ մօրնիկը: Ա՛խ, եթէ միայն այս դեղն ըլլար ամբողջ բժշկութեան մէջ ես դարձեալ պիտի սիրէի իմ արուեստս՝ հոգեվարքին վերջին ժամերը ոսկեզօծելու համար . . . :

Փոքրիկ ներարկում մը: Ան՝ ա՛լ իր թըշուառութիւնը պիտի մոռնայ, իր ցաւերուն պիտի խնդայ, պատերուն պատռած թուղթերը պիտի չնշմարէ, ոսկեձեղուն պալատներու մէջ պիտի փոխադրուի, հւերիներուն գիրկը պիտի ապրի, ու մահուտ՛ն իսկ մէջէն՝ անմահութեան Աստրծուն պէս պիտի ժպտի . . . :

Շտապով նեղ սանդուխներէն դա՛րձեալ վար իջայ: Բայց այս անգամ կինը բռնեց թեկերէս:

— Ընէ՛ք, բժի՛շկ, պիտի ապրի՞, պիտի

ապրի՞ . . . Աստուած, Աստուած, որք և այրի՝
ես սրած պիտի երթամ որբերուս հետ. . . հայր-
մայր չունիմ, աշխարհի վրայ մարդ չունիմ. . .
աշխարհը մեզ ողջ-ողջ թողեց. . . անգո՛ւթ
մարդեր, անգո՛ւթ Աստուած . . .

Երեսը գոգնոցին մէջ պահած՝ սկսաւ կա-
մացո՛ւկ հեկեկալ, որպէսզի ամուսինը վերէն
չլսէ: Բայց տղաքները՝ հազիւ ծուռկիս չափ
բարձր՝ սպառնական աչերով դիտ պաշարեցին
թէ ինչո՛ւ իրենց մայրը կը լացնեմ, կարծես
ե՛ս ըլլայի իրենց ցաւին պատճառը:

Ու որքա՛ն իրաւունք ունէին այդ մանուկ
ուղեղները: Ի ործուող չարիքի մը անկարող
ականատեսն ըլլալ՝ այդ չարիքը գործելու հա-
ւասար վատութիւն մը չէ՞. . .

Շուարած ու ամօթահար՝ ես տնակէն դուրս
նետուեցայ, կառքին մէջ կձկտեցայ, հեռացայ,
փախայ այդ անէծքի հովիտէն՝ առանց ետիս
նայելու. . .

Տո՛ւրտ, ցո՛ւրտ . . .

Բանկայթի, 1914

Ծ Ե Ր Ե Ր Ը

Արուեստիս բերումով դատապարտուեր էի աստուածային նախախնամութեան մէջ միա՛յն չարիք տեսնելու, մարդկային հրաշայի մեքե- նան միա՛յն խորտակուած վիճակին մէջ քըն- նելու, հրաւիրուելու միա՛յն հոն, ուրկէ մար- դիկ լալո՛ւմ կը փախչէին . . . :

Այնպէս որ առաջին անգամ երբ այդ ծե- բերուն տունը կանչուեցայ՝ ուրախութիւնս չափ չունէր :

Վերջապէս գտեր էի այն որ շատոնց կը փնտռէի, — երջանիկ ընտանիք մը :

Դատեցէք, Այր մը ու կին մը, երկուքն ալ մոխրապատ մազերով, քայց ա՛յնքան ժըպ- տուն՝ որ անկարելի էր իրենց տարիքը գուշա- կել, ու ա՛յնքան առողջ՝ որ չէի կրնար ենթա- գրել թէ ինչո՞ւ կը հրաւիրէին զիս . . . :

Այրը հին ջութակահար մըն էր, կինը հին դաշնակահարուհի մը : Երկուքն ալ գլուխ գլխի տուեր, սրտերնին իրար կապեր, ու սկսեր էին մեղրալուսնի ճամբորդութիւն մը՝ որ ամբողջ երեսուն տարիներ տևեր էր :

Իրենց զայդ արուեստին շնորհիւ քաղքէ

քաղաք կը շրջէին, հանդէսէ հանդէս կը թըռ-
չէին, ամէն տեղ փառք, ծափ ու ծաղիկ կը
խլէին:

Աէրը զարմանալի քաղցրութիւններ կու
տար իրենց նուագին. ու նօթերը՝ սիրտէ սիրտ
արձագանգող հեքերու պէս՝ գերերկրային ներ-
դաշնակութիւններ կը ստանային: Սիրոյ տար-
տամ, անշրջագիծ, աննիւթական խօսակցու-
թիւն մըն էր իրենց նուագը: Զութակին ու դաշ-
նակին միջև փոխանակուող զգացական հարց-
պատասխանի մը . . . :

Ներկաները ո՛չ միայն հանգիսատես կ'ըլ-
լային երկու արուեստագէտներու այս մտերիմ
սրտակցութեան՝ այլև մասնակից կ'ըլլային ա-
նոր, պահ մը իրենք ալ արուեստագէտներ,
սիրահարներ, սրտակիցներ կ'ըլլային: Անոնց
երաժշտութիւնը՝ ամէն անկեղծ բաներու պէս՝
չեսս գիտեր ի՞նչ մը ունէր փոխանցական ու
վարակիչ:

Այսպէ՛ս կը ճամբորդէին անոնք երկրէ եր-
կիր, երկնային զոյգ գեփիւսներու պէս, զս-
վութիւն մը, դգուա՛նք մը, դաշնութիւն մը
տանելով ամենուրեք իրենց ծոցին մէջ:

Բայց այս անգամ կը թուէր թէ վերջնա-
կանապէս հաստատուած էին մեր քաղաքին
մէջ: Իրենց ծերութեան օրերը հանգիստ անցնե-
լու համար: Աւ ի՞նչ խնամքով զարգարեր էին

իրենց տունը, թաչուենները ա՛յնքան խնամքով
չեն զարգարեր իրենց բոյնը: Քանի երկիրներէ
քանի՛ յիշատակներ: Պարսիկ գորգեր, չինու
գոյքեր, հնդիկ զլւրքեր, ու գափնինե՛ր, ու
գափնինե՛ր, ու գափնինե՛ր . . . :

Ու յետոյ գորչ թռչուն մը կար որ Սիպե-
րիոյ մէջ լիճի մը եզրը գտեր էին՝ թաթերը
սառոյցի մէջ բռնուած: Այդ թռչունը ազատեր,
տաքցուցեր, բանտարկեր, վզին ալ ոսկի օղակ
մը անցուցեր էին՝ ազատագրութեանը թուա-
կանով . . . :

Կակաջի գոյն ալլանդակ ու հսկայ թիթեռ-
նիկ մըն ալ կար, կարմիր ու խոռովիչ թևերով:

— Այս խեղճ կենդանին, կ'ըսէր պառաւը,
Սիկիլիոյ աւերակները այցելած ատենս ինձի
փարեցաւ ա՛յնպիսի դուրգուրանքով, այնպիսի՛
ջերմութեամբ, այնպիսի՛ բարեկամութեամբ,
որ նախախնամութեան մատը տեսայ իր մէջ ու
չկրցայ բաժնուիլ իրմէ . . . :

Կային նաև սպանիական երկու գորչ ու
խիստ փոքր սօխակներ՝ որոնք ծագկազարդ
ճիւղի մը վրայ զիրար կը կտցէին:

Ու դեռ ինչե՛ր . . . : Վերջապէս կատարեալ
դրախտ մը, ուրկէ միա՛յն օձը կը պահսէր . . . :
Երջանի՞կ . . . անչուշտ:

Ահաւասիկ երկու արուեստագէտներ, եր-
կու սիրահարներ, որոնք մարդկային բոլոր

պայմանագրական օրէնքներէն դուրս կ'ապրէին: Իրենց ազատութիւնը մէկ օրէնք մը կը ճանչնար՝ իրենց քմայքը: Հո՛ն ուր կ'ուզէին նեղել զիրենք՝ ուրիշ երկիր մը կը շուէին: Երկնքի թռչուններուն պէս անկախ էին անոնք. ու իրենց թեթեւ թեւերուն վրայ ո՛չ մէկ զաւակի ծանրութիւն . . . : Իրենց ամբողջ կեանքը ճամբորդեր էին՝ կարծես երազի մէջէն. գերեզմանին դուռը հասեր էին առա՛նց յագնութիւն մը զգալու. ու համարձակ կրնային ըսել թէ աշխարհը չտեսած պիտի չմեկնէին. ու մահը անդենական նոր ճամբորդութեան մը պէս պիտի ըլլար իրենց համար . . . :

Անկէց ի վեր յաճախ առիթներ ունեցայ անոնց այցելելու. բայց այս առաջին ապառուութիւնս նոյնը չմնաց:

Նախ այդ տան մենութի՛ւնը աչքիս զարկաւ. կրնամ ըսել որ ինձմէ զատ մարդու ոտք չէր կոխեր այդ նուիրական սեմէն ներս: Իրենց յաւերժական ճամբորդութիւններուն պատճառով ամէ՛ն տեղ հիացողներ ունէին, բայց ո՛չ մէկ բարեկամ . . . :

Յետոյ այդ տան լուսութի՛ւնը զիս անհանգրատացուց: Ես որ անվերջ դաշնութիւններ ու խօշական նուազներ կ'երազէի, զարմանքով տեսայ որ այդ երաժշտագէտներուն տունը բանտի մը պէս լուռ էր . . . :

Արահին սրատուհանները՝ Լեմանի զմայլելի լիճին վրայ բացուած՝ թանձր ու գորշ վարագոյրներով փակուած էին, միշտ նո՛յն ծալքերով: Անկիւնի շքեղ դաշնակը՝ վեհափառ երեսոյթով՝ սև դազաղի մը պէս ի սպա՛ռ դոցուած ու կղպուած էր: Իր երկար մոմերը՝ որ երբե՛ք չէին հալեր՝ մահազին հանդիսականութիւն մը կուտային սենեակին: Ու գեղնած դափնիները, ու թօշնած փունջերը, ու փոշոտ ժապաւէնները, չես գիտեր ի՞նչ մը ունէին գերեզմանային . . . : Կեդրոնի սեղանին վրայ խաչոր ու հին Առտուածաշունչ մը՝ որուն վրայ արծաթի խաչելութիւն մը կը պռկէր՝ այս բոլորին վրայ կը հսկէր ու կը կշռէր մահուան ծանրութեամբ . . . :

Երջանի՞կ. թերե՛ւս:

Տիկինը միշտ նո՛յն ժպիտով կը պատմէր ինծի իր երատշտական հին յուշքերէն, բայց յայտնապէս կը զգայի այժմ, որ այդ բոլոր փառքերուն վրայ քառորդ դարու փոշի մը կը հանգչէր արդէն . . . :

Այրը իր անասնիկներուն վրայ միշտ կենդանի հէքեաթ մը ունէր պատմելու: Սակայն հէքեաթնե՛րը միայն մնացեր էին կենդանի, իսկ կենդանիները մեռեր . . . :

— Կը տեսնե՞ք այս մողէզը, կ'ըսէր: Վէսուվի հրաբուխին վրայ ելած ատենս, երբ լա-

վայէ քարի մը վրայ քրտնաթաթախ նստայ, այս
խեղճ սողունը ա՛յնքան ծարուեր էր ջերմու-
թենէն՝ որ դողալով եկաւ ձեռքերս լզելու . . . :

Այդ նախկին մողէզը՝ արեւի ճառագայթի
մը պէս պսպղուն՝ այժմ փոշոտ ապակեգունաի
մը տակ կը պառկէր անշա՛րժ :

Ու այն բոլոր շնչաւոր կենդանիներու աչ-
խարհը, որ ա՛յնքան դուարճացուցած էր զիս
առաջին այցելութեանս, հիմա խորունկ ու վըր-
դովիչ տխրութեան մը կը մասնէր սիրտս :

Ոտաի մը վրայ իրար կտցող սոխակներուն
մորթը յարգով լեցուած էր, ու աչքերը ա-
պակի էին : Կարմիր ու մեծ թիթեռնիկին փո-
քոտիքը գնդասեղսով մը դուրս թափուած էր :
Ոսկի օղակով Սիպերիական թռչունը վանդակի
մը մէջ քարացեր ու լռեր էր . . . :

Այդ մզձուկ օգը, ճանճի խօլական թզզիւն
մը իսկ չէր թրթռացներ : Ու այդ խոշոր տան
մէջ արտասանուած մէն մի քառ՝ տապանի մը
մէջ փսփսուքով ըսուած խօսքի մը պէս՝ ահա-
ւոր, անկարելի, դաւադիր համեմատութիւններ
կը ստանար . . . :

Երջանի՞կ. երբե՛ք :

Ինչո՞ւ . . . :

— Ներեցէք ինձի, Տիկի՛ն, ըսի օր մը :
Ձեզ ճանչնալէս ի վեր անգութ հարցում մը կը
չարչարէ զիս : Կը սիրէք, ու ձեր սէրը սուգի

մը պէս լուռ է, ձեր ժպիտը տառապանքի պէս
 դառն, ձեր աղատութիւնը շղթայի մը պէս
 ծանր . . . : Եւ սակայն ինձի կը թուի թէ ձեր
 ամուսինը արժանի չէր այս պատիժին: Օ՛ր մը
 իր սիրտը չգաւեց ձեզի դէմ: Ըրաւ ամէ՛ն ինչ
 որ մարդկայնօրէն կարելի էր ընել: Ձեր շուրջ

Ազունիէի Ազգային Թոմսոսաբուժարանը

այնպիսի՛ գրախտ մը կերտեց որ ի զսֿւր կը
 փնտռեմ թէ ի՛նչ կը պակսի ձեզի հաճելի ըւ-
 լալու համար:

Տիկինը տժգունեցաւ, դողաց:

— Դրախտը գրախտ ընողը, ըսաւ, ո՛չ թէ

անբան կենդանիներն են, ո՛չ թէ անմիտ առա-
տու թիւնն է, ոչ թէ եսասէր Ադամն ու Նւան են,
այլ խանձարուրն երու մէջ քնացող Արէլը . . . :
Ամբողջ կեանքովս զաւակ մը ցանկացի, հող
չէ թէ կայէն մը ըլլար ան . . . : Այնպէ՛ս պիտի
զգուէի, այնպէ՛ս պիտի համբուրէի, այնպիսի՛
սիրով պիտի լեցնէի իր սիրտը՝ ուր գառնու-
թեան ու շարիքին համար ա՛լ տեղ չմնար . . . :
Ատինքներս իր շրթներուն կարօտո՞՞վը թուճե-
ցան. իր վարդ մարմնին սպասելէն կոյս ար-
գանգս շիրիմի պէս փակուեցաւ . . . : Ամբողջ
սիրտս, ամբողջ յոյսս, ամբողջ սէրս միայն
անորն է՝ որ շեկաւ . . . : Ամուսինս չուզեց որ
դայ . . . : Առատութեան մէջ կը լսում ու
ծարաւէ՛ս կը մեռնիմ, լուղորդին պէս, որ ծո-
վուն մէջ կաթի՛լ մը անուշ ջուր շունի՛ իր
շրթներո՞ւն տանելու . . . : Ես իրմէն սէ՛ր խըն-
դրեցի, ան կեղտ թքաւ արգանդիս մէջ կա-
նացի, ահա ինչն՞ու առջի օրէն ես լացի . . . :

Ու աչքերը ձեռքերուն մէջ պահելէն՝ դնաց
իր խուցը փակուելու : Ահ՛ղճ, խե՛ղճ կին. ես
որ դինքը այնքա՛ն երջանիկ կ'երեւակայէի . . . :

Մեռելի տան մը պէս ամէն բան անշարժա-
ցաւ, քարացաւ շուրջս : Լսութիւնը տիրեց :

Քիչ յետոյ բանալի մը ճռաց դուրսէն .
գուռը բացուեցաւ : Մերունին իր պտոյտէն կը
մերադառնար : Երբ իմացաւ տխրութեանս պատ-

ճառը, խորունկ բացազանչութիւն մը թացուց իր թորչումած շրթներէն .

— Այս օրուան կինե՛րը . . . : Ամո՛ւլ կն ու գաւակ կ'ուզեն . . . : Այս յուսահատ կոխներով գերեզմանին դուռն հասանք, ու դեռ գաւակ մը չունինք . . . :

— Բայց . . .

— Բայց չկայ . . .

— Հապա եթէ յանցաւորը տիկինը չըլլա՛ր . . . :

— Ի՞նչ կ'ըսէք, ըմբիշկ : Ուրեմն դեռ չէք ճանչնար զիս : Երիզն պարզ է՝ բաժակ մը ջինջ ջուրի նման . սիրտս օր մը չդաւեց ամուսնական սիրոյ դէմ . մինչև այս տարիքս բոլոր կարողութիւններս անաղարտ պահած եմ . սուրբի կեանք մը . . . : Ու այս բոլորը՝ շնորհիւ երիտասարդական հիւանդութեան մը որ զիս իսպառ զգուեցուց ապօրինի սէրերէն : Սովորական բան մըն էր, սեռային հարբուխ մը, որուն ջերմամիզութիւնն կ'ըսէք կարծեմ : Ձեմ կարծեք որ զիս դատապարտէք ասոր համար : Ես քանինե՛ր կը ճանչնամ որ քանի անգամ կը բռնուին այս հարբուխէն, ու հոգերնին իսկ չեն ըներ : Ծիչտ է որ ես դեռ անփորձ ու անմեղ ըլլալուս՝ հիւանդութիւնը զիս զգեանեց, խորունկցաւ, ծննդական գործարաններուս մէջ իջաւ, ուռեցուց, ցաւեցուց (*), սարսափելի՛, սարսափելի՛ :

(*) Յըքիթ - ամորձաւսալ :

բայց վերջապէս քանի մը ամիսէն բոլորովին անյայտացաւ: Այդ օրէն ի վեր քառասուն տարիներ անցան ու հետքն անգամ չեմ զգար. . . .

Բայց ինչպէս որ յաճախ անխնամ հարբուիս մը անաղմուկ կերպով թոքին մէջ կ'լլնայ ու կը փտեցնէ զայն՝ առանց քիթին փնաս հասցնելու, այնպէս ալ այդ սեռային հարբուիսը խորունկներ ու այս խեղճ մարդուն սերնդագործութեան աղբիւրները մեռցուցեր էր՝ առանց իր առնական կարողութեան փնաս մը հասցնելու: Ահա թէ ինչ բան կ'անդիտանար այրը:

Անկարելի էր երեակայել թէ երիտասարդութեան մէջ գործուած փոքրիկ սխալ մը՝ կեանքի ընթացքին ինչպիսի՞ ահաւոր, անհամեմատ, անչափելի նշանակութիւններ կը ստանայ յաճախ:

Յիսուն տարիներ առաջ գործուած սովորական մեղք մը այնպիսի անդունդ մը փորեր էր այս մարդուն ճակատագրին մէջ, որ զմայլելի արուեստ մը, դափնիներու լեռ մը, հիանալի կին մը պիտի չկրնային զայն լեցնել. . . .

Այլևս ո՛չ մէկ սէր, ո՛չ մէկ կամք, ո՛չ մէկ կին, ո՛չ մէկ տեղ պիտի չկրնային հայրութիւն տալ առնութիւնով լեցուն այս մարդուն:

Ինութիւնը անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր ճգներ էր, բոլոր կենդանական բջիջներու մէջէն լաւագոյնները ընտրել, անչափելի աշ-

խատուութիւն ստաւեր: բարեշքումի անհաշուելի օղակներէ անցուցեր, ճննդագործող անհամար սերունդներու արդանդէն առաջ բերեր էր զինքը, այդ աստուածային մարդը: Ու ինք, մէկ պատանեկան սխալով, մշտնջենական մահուան գատապարտեր էր ինքզինքն ալ, իր կիներն ալ...

Այլեւ ո՛չ մէկ յոյս:

Այդ ծեր մարդը՝ որ կոշկաած ծառի մը պէս հարիւր տարի ապրելու ուժը ունէր՝ այդ հարիւր տարիներն ալ ամլացուցած էր կանխաւ...: Ա՛լ իր արմատը թող ուղածին չափ ուռճանար, թող կրցածին չափ խորը մխրճուէր, թող ստորերկրեայ ահագին աշխատութիւններ կատարէր, թող լաւագոյն հիւթերը ծծէր, անօգո՛ւտ այդ ծառը պտուղ պիտի չտար...:

Անիծուած քզեցիկն էր ան:

Ու այդ խեղճ կինը՝ որ չափազանց պարկեշտ էր ուրիշ տեղ երկարելու համար իր շքրթները՝ այդ նզովուած ծառին տակ գատապարտըւած էր ծարաւահիւ՛ւժ մեռնելու...:

Իրենց անպտուղ սէրը՝ տարիներու ընթացքին՝ ատելութեան մը չափ գառնացեր էր: Ու փոխադարձ ըսրեկամութեան կեղեին տակ՝ որ քառորդ դարու կենակցութիւն մը հաղիւ՛ւ կըրնար կանգուն պահել՝ ամէնէն ահաւոր տուամբ կը խաղցուէր, — լուսթեան տուամբ: Առանց թոյնի, առանց դաշոյնի, առանց հանդիսա-

կանի տուամ մը՝ որ ո՛չ թէ գիշեր մը, այլ տասը հազար գիշերնեքէ ի վեր կը տեւէր, մի՛շտ նոյնը ու մի՛շտ լուռ։

Տուամը՝ երկու իրար կապուած մահուան դատապարտուածներու, որոնք փոխադարձօրէն կը կարծեն թէ միւսինն էր յանցանքը ու կը լսեն . . . :

Տուամը այն սգաւոր լուսթեան՝ ուր զաւակներ, ու հարսեր, ու թոռներ, ու թոռնիկներ դեռ չծնած՝ մեռած էին . . . :

Նզովուած թղենիին վրայ ո՛չ մէկ թռչնի ձագուկ, ո՛չ մէկ ճլվլուռ։

Վերը, ծաղկազարդ ճիւղի մը վրայ, երկու մեռած սոխակներ անվերջօրէն կը համբուրուէին։

Գուրսը, քովի խուցէն կը լսուէր կնոջ լալը, խղղուկ-խղղուկ։

Գլուխս կախ՝ ես կը խորհէի՛, կը խորհէի՛ . . . :

— Ի՞նչ կը մամտաք, բժի՛շկ, գոչեց ծերունին։ Իր ամլութեան դարման չկայ, լալը զո՛ւր է, գերեզմանի դուռն ենք հասեր, գոնէ ձեռք ձեռքի ներս մտնենք . . . :

ՄԵՌՑՆԵԼՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

— Պզտիկուց ծորակի խաղացած էք, Տօքթէ՛ օր: Վազունն աղբիւրի մը բերանը մատով խցել փորձած էք: Զուլալ ջուրերու ցայտքը աչերնուդ մէջ զգացած էք . . . : Երեւակայեցէ՛ք որ դեռ անցեալ տարի ծորակ կը խաղայինք արիւնի հետ . . . :

Այսպէս խօսողը յիսուննոց մարդ մըն էր, աղ-պղպեղ գլուխով, բարի ու խոշոր աչերով, ու տփզո՛յն, ու տփզո՛յն . . . : Պուլկարիոյ չեմ գիտեր ո՛ր անկիւնէն կուգար ինձի՝ դանդաղ հիւանդութեան մը համար որ բոլորովին ջլատեր, յուսահատեցուցեր, սարսափեցուցեր էր այդ հին յեղափոխականը:

— Հիմա աչերս սե կը տեսնեն, կ'ըսէր. ծունկերս կը կտրուին, մտքիս գէշ խորհուրդներ կուգան: Հաւատացէ՛ք ինձ որ ձեզի դալու համար ճամբորդած ատենս, կը զգուշանայի շողենաւի եզրը երթալէ, որպէսզի ծովը չնետուիմ յանկարծ . . . :

Ու իրաւ ալ ա՛յնքան յուսահատութիւն կար անոր աչերուն մէջ, որ քիչ մը քոց տալու համար իր կանաչորակ այտերուն՝ Պալքանեան պա-

տերապի մի յիշողութիւնները կը հարցնէի իրեն :

— Հա՛, ըստէ՛ս, ձեզի արիւնի շատրուան մը պիտի պատմէի, բժիշկ էք, կը հետաքրքրուիք : Սա անիծած արիւնը որ երակներուս մէջ կը շրջադայի, գիտէ՞ք ո՛րքան ուժ ունի . չէ՛, վստահ եմ որ չէք գիտեր : Ասիկա գիրքերով չէ՛, փորձառութիւնո՛վ կը սորվուի : Օր մը ձերբակալեր էինք թշնամի երիտասարդ մը որ մեր ընկերներէն երեքը մեռցուցեր էր : Թուխ, հպարտ, գեղեցիկ տղայ մըն էր : Գլուխդ ծռե՛քսի . նժոյգի մը վիզին պէս ձիւսը կը սրցուց : Սուրս այնպէ՛ս մը տեղին իջեցուցի որ, Մայրի՛կ պոռալով՝ գլուխը կախուեցաւ : Ու արիւնը սկսաւ վիզէն վեր ցատքել շիփ-շիտակ, բարձր, բայց շա՛տ բարձր, մարդահասակ ծառի մը պէս բարձր : Զղջալով՝ ձեռքս խսկոյն վէրքին վրայ թխմեցի, սակայն արիւնն այնքա՛ն ուժով էր, այնքա՛ն ուժով, որ մեռելին իւրաքանչիւր թօթվըտուքին՝ մազերս վեր-վեր կը հրէր : Հապճեպով մէկ ձեռքիս վրայէն՝ միւս ամս ալ դրի գալարուող վիզին վրայ, այն ատեն արիւնը մատներուս մէջտեղուանքէն սկսաւ սրափիլ շատրուանի մը ջուրերուն պէս, ունեւ գերուս, ահանջներուս ու բերնիս մէջ, թար-թիչներուս ու պիտերուս թելերուն վրայ, աչ-ուրներուս փոսերուն մէջ, կաթած տեղը թանձ-րանալով, շրթունքներս փակցնելով, երես-

Ներս տաքցնելով . . . : Բայց, ի՞նչ, կը տեղա-
նվի՞ք, Տօքթէ՛օր . . . :

— Օ՛հ, գաղբեցուցէ՛ք, գաղբեցուցէ՛ք .
զգուելի է, զգուելի՛ . . . :

— Զգուելի՞ ըսիք . . . : Պատերազմը պա-
տերազմ է, Տօքթէ՛օր . . . : Զգուելին ա՛յն է
երբ մարդ ինձ պէս հիւանդութենէ կը մեռնի,
երբ վախելով ու վատելով, դեղագործի սըր-
ւակներուն վարելով, կամաց-կամաց, կաթիլ-
կաթիլ կը մեռնի . . . : Ու յետոյ, ես ձեզի բան
մը ըսե՛մ, Տօքթէ՛օր, ամէն բան պարագային
համեմատ պէտք է դատուի, նոյնիսկ ոճիրը :
Ես այնպիսի պարագաներու մէջ գտնուեցայ
ուր չսպաննելը աւելի մե՛ծ ոճիր էր քան սպան-
նելը . . . : Ես ձեզի այնպիսի ոճիր մը պատմեմ
որուն քով իմ ըրածս պարզ խաղալիք մըն է
տղու . . . : Կ՛ուզէ՞ք . . . :

— Կ՛ուզեմ, ըսի անհամբեր :

— Նկարագրած շատրուանէս քանի մը շա-
քաթ վերջ էր : Նահանջի հրամանը եկած էր
հիմա . քանակը քաշուեր հեռացեր էր ճերմակ
հորիզոնին ետին, ձիւնապատ ահալին տարա-
ծութիւններուն մէջ քանի մը խումբ վերջա-
պահներ ձգելով թշնամիին արշաւին գէմ : Այդ
ցրուած, կորած խմբակներէն մէկն ալ մենք
էինք : Բայց ինչ որ ամէնէն աւելի կը վտան-
գէր մեր զիրքը՝ վիրաւոր ընկեր մըն էր : Ո՛չ

կարելի էր քաղեցնել զինքը, ո՛չ ալ թշնամիին ու ձիւնին լքել: Մեծ բան մը չէր իր վէրքը, բայց մէջը հող ու ազր գացած ըլլալով՝ վիրաւորը սարսափելի պրկումներ կ'ունենար: Նախ երեսին մկանները կծկտեցան. յետոյ ճակտին կնճիւնները ծաւք-ծաւք գամուած մնացին: Աչերն այնպէս անշարժ էին ու այնպէս ալ ահաւոր՝ որ հողեւորք մը իր ճգնաժամին մէջ քար կտրեր էր կարծես: Ու այդ փոթ-փոթ ճակտին տակ, ու այդ պիշ-պիշ աչերուն տակ, քերանն այնպէս վար քաշուեր էր երկու ծայրերէն՝ որ գիււային քրքիջի մը դիմակն ըլլար կարծես ան: Գլուխն ետե նետուած էր, վիզն ուժգնօրէն պրկուած, աղեղի պէս կորնթարդ, մարմինն համակ քարացած, գարշապարն ու գանկը լոկ կը դպչէին գեանին... Հիւանդացահ կառքերը քաշուեր էին՝ ամէնքն ալ, վիրաբոյժ մը թողլով մեզի: Աստուծոյ պէս իր ձեռքերուն կը փարէինք, իր աչերուն կը յառէինք, ճա՛ր մը, ճարակ մը կ'աղերսէինք: — «Թեքանօ՛ւ...» կը վճռէր ան: Ու այս բառը ախտանիշ մը և մահանիշ մըն էր նոյն ատեն: Եւ ամէն անգամ որ գեանաքարը վիրաւորը իր գարշապարներուն վրայ կը պրկուէր, կ'աղեղանար ու կը դողդղար՝ ծայրը գետին մխուած սուսերի մը պէս, — «Սբիսթորօսիօս...» կը գոչէր վիրաբոյժը, ազատում չկայ... :

— Եթէ ազատում չկայ՝ մի՛ ձգէք որ այս խեղճը հոգեվարք չան պէս չարչրկուի. սրսկում մը, գեղ մը քրէք, վիզը կտրեցէք, բայց ազատեցէ՛ք զինքը, և ազատեցէ՛ք մեզ ալ. . . :

— Եթէ դուք ազատուիլ կ'ուզէք, կ'ըսէք, ո՞վ կ'արգիլէ զձեզ մեկնելէ. ես իր քով պիտի մնամ մինչև իր վերջին շունչը. բայց ես չունիմ մեռցնելու իրաւունքը, ես կեանքին պատօնեան եմ. . . :

Արդ, ես հիմա ձեզի հարց կուտամ, Տօքթէ՛օր: Եթէ դո՛ւք ըլլայիք այդ վերաբոյժին տեղը, դո՛ւք ալ իրեն պէս պիտի ընէիք: Ըսէ՛ք ինծի: Ես վստահ եմ որ ձեր բոլորին գրպանին մէջ հեղուկ մը կայ որ. . . :

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, ընդմիջեցի, բայց եթէ նոյն խոկ հիւանդն ուզէ, մենք չունինք զայն մեռցնելու իրաւունքը: Սրի՞ կը պատկանի կեանքը. ո՛չ հիւանդին, ո՛չ բժիշկին: Կեանքն Աստուծոյ կը պատկանի. . . :

— Աստուծո՞յ. . . Աստուծո՞յ. . . ըսաւ ռազմիկ խօսակիցս փրփրելով: Մէկ կողմէ ահագին ծախսեր, շէնքեր ու դարմաններ կ'ըլլըլըին անդամալոյժներու, ցաւազարներու, հոգևով մարմնով փտածներու, անբուժելի զառամածներու կեանքն ամէ՛ն գինով պահպանելու համար. . . մինչդեռ անդին, կռուի դաշտին վրայ, է՛ն խոստմնալի ու է՛ն առողջ երիտա-

սարգները հաղարներով, տասը հաղարներով
 գետին կը փռուին, յետոյքէն զարնուած նա-
 պաստակներու պէս գլտոր դառնալով, . . . ասոնց
 կեանքն ալ Աստուծոյ չի՞ պատկանիր, Տօք-
 թէ՛ օր . . .

— Կ'աղաչեմ, ընդմիջեցի, բայց ձեր վի-
 բաւոր ընկերն ի՞նչ եղաւ :

— Մեր վերաւոր ընկերը : Ազրակոյտի մը
 վրայ պառկեցուցեր էինք զայն, որպէսզի տաք
 ըլլար : Կը զգուշանայինք կրակ վառելէ, վախ-
 նալով որ մի՛ գուցէ ձիւնապատ դաշտերու մէ-
 ջէն բարձրացող մեր մուխը թշնամիին մատնէր
 զմեզ : Իւրաքանչիւրնիս՝ հրացանի սառած եր-
 կաթին փարած՝ փոքրիկ լուսամուտներու ետին
 պահակ կը կենայինք, ճերմակ հորիզոնները
 քննելով վախ ի վախ : Ո՛չ իսկ շշուկ մը, ո՛չ
 իսկ լոյս մը կար ներսը : Կիսաստուերին մէջ՝
 մասներնուս ծայրին վրայ կոխելով կը քա-
 լէինք մեռելի տան մը պէս . . . որովհետեւ մահը
 մեր մէջ էր, հոն էր, սպառնական : Ու մեռելը
 հոն էր, կենդանի մեռելը գիտապաստ, գիսկ-
 նացած, կարծրացած, բայց այնքա՛ն տառա-
 պալից ու գեռ այնքա՛ն զգայուն, որ լոյսի ճա-
 սագայթ մը զայն կը մտրակէր կարծես, ու
 ձայնի շշուկ մը կը գողգողացնէր իր քարացած
 մարմինը՝ երկրաշարժէ մը ցնցուող տապանա-
 քարի մը պէս . . . : Վերաբոյժը պաղարիւն՝ իր

չերմութեան աստիճանը կը չափէր. — «39 . . . 40 . . . 41 . . . 42 . . . սարսափելի՛, սարսափելի՛ . . .»: Դանակի մը ծայրովն իսկ կարելի չէր բանալ իր կծկուած ակօաները, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը հաց տալու իրեն: Եթէ հիւանդութիւնն իսկ չըլլար, անօթութենէն պիտի մեռնէր այս խեղճը: Բայց վիրաբոյժն օրինապահ ու անայլայլ՝

— Ես մեռցնելու իրաւունք չունիմ, ես մեռցնելու իրաւունք չունիմ . . . կը կրկնէր:

Այս սարսափի օրերը՝ վեց օր, վե՛ց դար տեկցին: Առաւօտ մը երբոր ելանք, աչերը բաց՝ ան կը հսկէր: Պրկուած մարմինն անեղ ճիգէն՝ գարշապարները հողը փորած ու դանկն աղբին խրուած էր: Չեռքերը, ոտքերը շիփ-չիտակ, կղակները կղպուած, ճակատը ծալք-ծալք կծկուած, քրքիջի ձև մը շրթներուն, աչքերը պիշ-պիշ դուրս ինկած, ան պատկեր էր անհւոր: Կարելի չէր նայիլ իրեն. — «Բայց նայեցէ՛ք, մարմինը չգողար այսօր . . .», բնաւ մէկը շշնշալով:

Ու իրաւ ալ մարմինը չէր գողար: Սակայն ա՛յնքան սարսափ ու տառապանք կար իր բաց աչերուն մէջ, որ ո՛չ ոք համարձակեցաւ մատին ծայրովը դպիլ իրեն, վախնալով որ մի՛ գուցէ նոր սարսուռ մը ծնցնէր:

— Մեռե՛ր է . . . վճռեց բժիշկը, իր զըլ-

խարկը հանելով: Ու բոլորս ալ հրացաննիս ի-
ջեցուցինք իր առջև:

Այսպէս վերջացաւ այս անվերջանալի,
այս անաւոր, այս անզրմարդկային մահը. ի՞նչ
է՛լսեմք, այս սճիրը, սճիրներուն գլուխ-գոր-
ծոցը . . . :

Բեռս, 1914

ՏԵԼԻՐԻՈՒՄ ԹՐԷՄԷՆՍ

Ծեծուած չան մը պէս կը դողդղար :

Երկու կողմէն, երկու հուժկու պահակներ, զայն առաջ կը մղէին : Ու ան, սարսափահար ու աղաչաւոր աչերն ինծի ուղղած, ստքերուն թուրր ուժովը կ'ընդդիմանար : սպանդանոց տարուող անասունի մը պէս :

— Մի՛, մի՛ վախնար, ըսի քաղցրօրէն, այստեղ հիւանդանոց մըն է, և ես այս տեղին բժիշկն եմ :

— Պիտի մեռցնեն զիս, տօքթէ՛օր, պիտի մեռցնեն զիս . . .

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կայ :

— Չեմ գիտեր, չեմ գիտե՞ր, ես ոչ մէկուն չարութիւն ըրած մարդ չեմ : Ահա տասը օրէ ի վեր զիս կը տանջեն : Բայց հաւատացէ՛ք ինծի, տօքթէ՛օր, կ'աղաչեմ, հաւատացէ՛ք ինծի, ես պարկեշտ մարդ եմ : և չէի մեռցնողը : ան ինքնիրենը մեռաւ :

— Ան ս՞՛գ է :

— Մայրի՛ կս, ալևոր մայրիկս, ան ինքնիրեն մեռաւ . . . : Միւսներն ալ ես չմեռցուցի, տօքթէ՛օր, միւսներն ալ :

— Բայց միւսնե՞րը որո՞նք են :

— Զաւակնե՛րս, գաւակնե՛րս . . . :

Ու ձայնը աւելի պզտիկացուց :

Ահաաները աւելի սեղմուեցան, կճրտացին, սոսկալի՛, սոսկալի՛ :

Վիզը ծռած էր, գլուխը թեքած, դէմքին մէկ կողմը ճմուժկած, կծկտած, կզակեերը սւտգնօրէն կզպուած :

— Ասկէ երեք օր առաջ էր, տօքթէ՛օր, շարաթ գիշեր մը անկողնիս մէջ աչքերս չը կրցայ գոցել : Պատուհանիս առաջքը մինչեւ ըսյս փախացին : Նախ երկու հոգի էին, յետոյ այդ երկուքը երեք եղան, չորս եղան, տասը եղան . . . : Աչքսօվս տեսած բաները կը պատմեմ, տօքթէ՛օր . . . :

— Ու կը լսէի՞ր ալ :

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ : Նախ փախուցնե՛ր միայն կ'իմանայի, խժլատութե՛ր, սուչոցնե՛ր : Բայց վերջը յստակ յստակ լսեցի ամէն բան : «Ի՞ր մայրիկը խեղդե՛ր է», կ'ըսէր իրենցմէ մէկը : — «Հարկա՛ւ, հարկա՛ւ», կ'ըսէին միւսնե՛րը : «Ի՞ր զաւակներն ալ ինձ մեռցուցե՛ր է : Սանդուխ մը բերե՛ք, պատուհանէն ներս մտնելու է . . . չուան մը, դանակ մը, զգուշուրի՛ւն, զգուշուրի՛ւն . . . » : Սարսափահար դուռս բացի, գաշտերու՛ն մէջ վազեցի, վազեցի, վազեցի, ու անձրեկն տակ տեղ մը գետին ինկայ, քնացայ :

Միւս աւտու երբ ելայ՝ կզակս կզայուած էր...

Չայնը ճիգով դուրս կուգար ակաաներուն ճեղքէն: Մօսքերը կը քակուէին, կը տարաբղնէին դուրս ելլելու համար:

Դէմքին վրայ կապոյտ ու սև ուռնցքներ կը ցցուէին՝ անհամար հարուածներու սարսափելի գրոշմները:

Ամբողջ զլուխը փաթթուած էր ճերմակ լաթերու մէջ, որոնց տակէն արիւնը թանձր կաթիլներով կը բոխէր, կը տարածուէր, ճակատէն վար կարմիր ճամբաներ կը դժէր:

Ի՞նչ կնճռոտ հանգոյց մըն էր աս:

Ո՛չ, իր պատմածները ճիշտ չէին կրնար ըլլալ, և սակայն սուտ ալ չէին անոնք, քանի որ այնքան տառապանք ու սարսափ կար իր խաւար աչքերուն խորը:

Ու այնքան սարսափ ու տառապանք կար իր խաւար աչքերուն խորը, որ ան չէր նկարագրեր, այլ կ'ապրէր իր տառապանքը:

Ան կ'ապրէր սարսափելի մղձաւանջի մը մէջ, — բաց աչքով մղձաւանջ մը, որ շարաթէ մը ի վեր սկսած ու դեռ չէր աւարտած:

— Շարաթէ մը ի վեր ականջիս մէջ կը հայհոյեն, կը պոռան, կուլան: Աչքերս կը վախնամ գոցելու. թարթիչներս հաղիւ փակած՝ կարմիր բոցեր ու արեւներ իրարու կը զարնուին: Պատիս բոլոր խուցերէն փսթրիկ բաներ կը վազ-

վկեն, կը քրքջան, կը դաւադրին: Սենեակիս մէջ սե, դազրելի միջատներ կան, անկողնիս մէջ կ'եռուզեաին, սրունքներէս վեր կը սողան և ուսերէս վար կը սահին...: Անցած գիշեր, գիշեր մը ամբողջ, կոկորդէս վար գիակի մազեր, երկար մազեր կը լեցնէին...:

Կը խօսէր նողկալով, սարսափելով, խարխափելով: Իր կղպուած կղակին ետեէն կը գգայի որ լեզուին ծայրը կը գողգղար:

— Զեռքերդ բաց, ըսի:

Հազիւ թէ բացած՝ տեսայ որ մատներն ալ աննշմարելիօրէն դողդղալ սկսան:

Լեզուին ու մատներուն այս թեթեւ դողը հին գինեմուտթեան մը կասկածն արթնցուց մէջս:

— Զուր կը խմե՞ս, հարցուցի:

— Երբեմն երբեմն...:

— Տարի՞քդ:

— Տարիքս յիսուն, թերևս աւելի:

— Վիճա՞կդ:

— Կէս մը ամուսնացած, կէս մը ամուրի:

— Զաւակնե՞ր:

— Վեց զաւակներ ունեցայ, չորսը գերեզմանն են:

— Միւսնե՞րը:

— Միւսները մայրիկն առաւ ու փախաւ:

— Բայց խեղճերը միջոց ունի՞ն ապրելու:

Դէմքը ճմռթկեց, ուսերը թօթփեց.

— Մայրիկնին գեղեցիկ կին է, ըսաւ:

Բարոյական զգացումի այս աստիճան չը գոյութիւնը, եկաւ ա՛լ աւելի հաստատել մըտքիս մէջ հին գինեմոլութեան մը ախտանիշը:

Որովհետեւ, այլօլը միայն մարմինը չէ որ կը փտեցնէ, այլ և հոգին:

Եւ սակայն որ մը կուգայ, երբ այդ թու նաւորուած, դիակնացած, աղբացած մարմնին մէջ հոգին կ'արթնայ, կը փոթորկի, կը պոսթկայ, ինքնիրմէն կը նողկայ ու ինքնիրմէն կը սարսափի:

Տեղիբիւում Թրեմենսը, այն սարսափելի դժօրքն է որ Տանթէի մը հանճարը պիտի չը կրնար երեւակայել, և որ իւրաքանչիւր գինեմոլ իր տառապանքին համար կը կերտէ:

Բաց աչքով մղձաւանջ մըն է այս, որ ոչ թէ գիշեր մը կը տեէ, այլ շարաթ մը կը յաւերժանայ: Ու տառապանքն այնքան մեծ է, ու հիւանդն այնպէս համողուած է իր մղձաւանջին իրականութեան, որ նախամեծար կը համարի անմիջապէս մահանալ: Շատ մը անքացատրելի կարծուած անձնասպանութիւններ ուրիշ պատճառ չունին բժիշկներուն համար:

Ու այս մարդուն պարագան անոր համար հետաքրքրական էր, որ ան իր զառանցանքին մէջ իսկ ձերբակալուած էր, առանց իր անձ-

նասպանութիւնն աւարտելու ժամանակ ունե-
նալու . . . վկայ՝ իր արիւնթաթախ գլուխը . . .

— Երէկ գիշեր փողոցին մէջ քալած ա-
տենս սեւեր հաղած մարդ մը տեսայ: Ես այդ
մարդը կը ճանչնայի, չեմ գիտեր երբ, չեմ
գիտեր ուր, բայց գիտեմ որ թշնամիս էր: Յե-
տոյ անկիւն մը դառնալուս՝ հատ մըն ալ ելաւ,
յետոյ հատ մըն ալ, յետոյ հատ մըն ալ:
Ոմանք առջիս, սմանք ետիս, ուր երթալս
շփոթեցայ: Զախ կողմս բաց պարտէզ մը
կար, մէջը մտայ, ու մութ տան մը խօհանոցը
պահուըտեցայ, կծկտեցայ: Մութն իջեր էր:
Ատանկ երկար ժամ մը անցաւ: Յետոյ դուր-
սէն ձայն մը փրթաւ, կամայց կամաց սողալու
պէս խշրտոց մը՝ որ երթալով կը մօտենար, կը
մօտենար: Սարսափեցայ, լոյս վառեցի, պա-
տուհանին ետե երեք գէմք երեցան, յետոյ
նորէն, յետոյ նորէն . . .

Ահա ճիշտ այդ միջոցին էր որ խօհանոցին
անկիւնէն կացին մը գտնելով, սկսած էր իր
գլխուն այնպիսի սոսկալի հարուածներ իջեցնել՝
որ իր անասնական աղաղակներէն արթննալով,
տնեցիները ձերբակալեր ու հիւանդանոց առաջ-
նորդեր էին գինք:

Հիւանդանոց առաջնորդեր էին, որպէսզի
խնամէինք, դարմանէինք ու ազատ արձակէինք
այդ հագւով մարմնով թունաւորուած մարմինը:

Ազատ արձակէինք, սրպէսզի նորէն խմէր ու նորէն շնար, ու արտաւարներու նոր սերունդ մըն ալ հասցնէր . . . :

Տխո՛ւր արհեստ, տխո՛ւր պարտականութիւն . . . :

Այդ գիշեր երկար ատեն տանջուեցայ խորհելով այն բոլոր ազգաներուն վրայ, որ այս մարդը ազատօրէն պիտի կրնար գործել :

Մինչդեռ . . . մինչդեռ նոյն գիշերն իսկ՝ մղձաւանջի նսպայի մը մէջ ան ինքզինքը մեռցուցեր էր :

Հետեւեալ օրը գիազննութեան սեղանին վրայ փռած էինք արդէն իր դիակը, քանի որ մեր դարմանատուներ մեռնող անոքիկ հիւանդները մեզի կը պատկանէին : Նեղ սղոց մը՝ պզտիկ ճաճոցով երկուքի կը կտրէր իր գանկը՝ մեզի ցոյց տալու համար ուղեղին արտաբանութիւնը :

Բայց ահա դուռը կամաց մը բացուեցաւ : Պատաստուէն մայր մը, երկու տղայ . . . :

Գինովին նախկին կիներ էր, որ իր էրիկին այցելելու եկեր էր հիւանդանոց, ու դուռէ դուռ գարնուելով՝ մինչև գիազննութեան սրահն էր հասեր . . . :

Բար կտրեցաւ : Հասաչ մը չկրցաւ համեկ կուրծքէն :

Իսկոյն դուռը երեսին գոցեցինք : Ան սղո-

ցին երկու ծայրէն մահած՝ երկու բժիշկ, իրա-
րու երես նայեցանք, ոճրագործներու պէս:

Ու դեռ ականջիս մէջ է, թէ ինչպէս, դուր-
սէն, գրան ճեղքէն, գինովին տղաքները կը
ճղային.

— Հայրի՛կ, հայրի՛կ, քեզի նարինջ բե-
րինք, հայրի՛կ . . .

Յերա, 1914

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

	Էջ
Յառաջաբան	5
Մի' ճնար	1
Կես Խենթը	11
Ապրիլը Յաղթել է	23
Հարսերուն Գաղտնիքը	31
«Փոխան Հարսանիքի»	41
Մանչերուն Գերեզմանը	53
Կռունկը	63
Թոճախսաւորը	69
Գինովին Աղջիկը	76
Տէր Ողորմես	85
Անիծուած Գանձը	94
Մեղքին Տունը	104
Հրաւարի Բժեկուրբիւն	115
Սասնոխին Ջոնք	125
Նաբոլեոնի Մահը	136
Ահաւոր Տարակոյսը	145
Յաւի Միսը	154
Ծերերը	163
Մեռցնելու Իրաւունքը	175
Տէլիբիում Թրեմենս	183

